

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF KYRGYZ REPUBLIC

Сапаттуу билим – келечекке айкын жол!
Качественное образование – гарантия будущего!
Qualitative education - guarantee of the future!

К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК
УНИВЕРСИТЕТТИН
ЖАРЧЫСЫ
илимий-популярдык мезгил-мезгили менен чыгуучу журнал

Научно-популярный периодический журнал
ВЕСТНИК
МЕЖДУНАРОДНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ К.Ш.ТОКТОМАМАТОВА

HERALD
OF INTERNATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER
K.SH.TOKTOMAMATOV
popular science periodical journal

ISSN 1694-5913

Жалал-Абад, 2023

К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТ

окуу-илимий-өндүрүштүк комплексинин

ЖАРЧЫСЫ

илимий-популярдык мезгил-мезгили менен чыгуучу журнал

2023-жыл, №4

Негиздөөчү: К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университет ОИӨК. 2008-жылдан баштап басылууда.

Дареги: 715613, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад ш., “Спутник” кичи району, Жени-Жок көчөсү, 30.

Байланыш үчүн телефондор: +996(3722)50705, 51811, 52128; факс: +996(3722) 50705.

Веб-сайты: www.mnu.kg; электрондук дареги: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.com

Башкы редактор: А.К.Кантороева – К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун ректору, э.и.д., профессор;

Башкы редактордун орун басарлары: – С.А.Өмүрзаков К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун окуу иштери боюнча проректору, э.и.д., профессор; Т.Т.Омошев - К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун илим, эл аралык байланыштар жана инновациялык билим берүү боюнча проректору, п.и.к., профессор.

Жооптуу катчы: Д.К.Сулайманова – э.и.к., доцент.

Редакциялык коллегия:

э.и.д., проф. Г.К.Кантороева

э.и.д., проф. А.З.Зулпукаров

э.и.д., проф. Ж.С.Джаилов

э.и.д., проф. А.А.Арзыбаев

э.и.д., проф. Стефан Дырка

э.и.д., проф. А.М.Маткеримова

э.и.д., проф. М.Ж.Абдиев

ф-м.и.д., проф. К.О.Осмоналиев

ф-м.и.д., проф. К.С.Алыбаев

филол.и.д., проф. К.З.Зулпукаров

филол.и.д., проф. М.В.Пименова

п.и.д., проф. С.С.Сакиева

т.и.д., проф. А.А.Асанканов

филол.и.д., проф. К.А.Исаков

б.и.д., проф. Б.А.Токторалиев

м.и.к., доц. М.Р.Ниёзметов

филол.и.к., проф. А.С.Жолдошбаев

т.и.к., проф. Ж.А.Дуйшеев

э.и.к., доц. Н.К.Токтомаматова

э.и.к., доц. Чагры Эргезер

Научно популярный периодический журнал

ВЕСТНИК

учебно-научно-производственного комплекса

МЕЖДУНАРОДНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ К.Ш.ТОКТОМАМАТОВА

2023 год №4

Учредитель: УНПК Международный университет имени К.Ш.Токтомаматова. Издаётся с 2008 года.

Адрес: 715613, Кыргызская Республика, г.Жалал-Абад ш., микрорайон “Спутник”, ул.Жени-Жок, 30.

Контактные телефоны: +996(3722)50705, 51811, 52128; факс: +996(3722) 50705.

Веб-сайт: www.mnu.kg; электронная почта: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.com

Главный редактор: – А.К.Кантороева ректор МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, д.э.н., профессор;

Заместители главного редактора: С.А.Омурзаков – проректор по учебной работе МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, д.э.н., профессор; Т.Т.Омошев – проректор по науке, международным связям и инновационно-образовательным технологиям МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, к.п.н., профессор.

Ответственный секретарь: Д.К.Сулайманова – к.э.н., доцент.

Редакционная коллегия

д.э.н., проф. Г.К.Кантороева

д.э.н., проф. А.З.Зулпукаров

д.э.н., проф. Ж.С.Джаилов

д.э.н., проф. А.А.Арзыбаев

д.э.н., проф. Стефан Дырка

д.э.н., проф. А.М.Маткеримова

д.э.н., проф. М.Ж.Абдиев

д.ф-м.н., проф. К.О.Осмоналиев

д.ф-м.н., проф. К.С.Алыбаев

д.филол.н., проф. К.З.Зулпукаров

д.филол.н., проф. М.В.Пименова

д.п.н., проф. С.С.Сакиева

д.и.н., проф. А.А.Асанканов

д.филол.н., проф. К.А.Исаков

д.б.н., проф. Б.А.Токторалиев

к.м.н., доц. М.Р.Ниёзметов

к.филол.н., проф. А.С.Жолдошбаев

к.и.н., проф. Ж.А.Дуйшеев

к.э.н., доц. Н.К.Токтомаматова

к.э.н., доц. Чагры Эргезер

HERALD

education-research and industrial complex

INTERNATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER K.SH.TOKTOMAMATOV

popular science periodical journal

Founder: ERIC International university named after K.SH.Toktomamatov. Publisher 2008 year.

Address: 30 Jeni-Jok St., Jalal-Abad, 715613, Kyrgyz Republic. Tel.: +996(3722)50705, 51811, 52128;

fax: +996(3722) 50705. Web-site: www.mnu.kg; E-mail: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.com

Жанузаков Б.Ш., э.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Саипова Г.Р., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

НЕГИЗГИ ФОНДУЛАРДЫН ЭКОНОМИКАЛЫК КОНЦЕПЦИЯЛАРЫНЫН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Аннотация

Бул илимий макалада негизги фондулардын экономикалык түшүнүктөрүнүн теориялык негиздери каралган жана аларга талдоо берилген.

Ачык сөздөр: негизги фонду, негизги каражат, амортизация, нарк, экономикалык талдоо.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ОСНОВНЫХ ФОНДОВ

Аннотация

В данной научной статье рассматриваются теоретические основы экономических концепций основных фондов, и дается анализ на них.

Ключевые слова: основные фонды, основные средства, амортизация, стоимость, экономический анализ.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE ECONOMIC CONCEPT OF FIXED ASSETS

Annotation

In this scientific article, the theoretical foundations of the economic concepts of fixed assets are considered, and an analysis is given on them.

Key words: negizgi fund, negizgi karazhat, depreciation, narc, economylyk taldo.

Негизги фондулар – бул бир жылдан ашык узак мөөнөт колдонуучу жана наркы олуттуу болгон натуралдык каражаттардын жыйындысы. Алар акчалай түрдө негизги каражаттар деп аталат. Демек, ишкананын негизги фондулары – бул эмгек каражаттарынын нарктык көрүнүшү. Алардын эскирүүсү наркынан жасалган продукцияларга, иштереге бөлүштүрүлүп туруусу менен көрсөтүлөт. Ал амортизациялык чегерүү түшүнүгү менен белгилүү. Негизги каражаттар баары эле амортизацияланбайт. Мисалы, жерлер, библиотекалык фондулар. Амортизациялык чегерүү ишкананын чыгымы болуп саналат. Учурда ишканалар амортизациялык фонд түзүшпөйт. Анткени, алар эсепте кошумча резерв түзүүнү каалашбайт. Ошондуктан негизги каражаттардын көлөмүн кеңейтүү ишканада алынган пайданын эсебинен гана жүргүзүлөт.

Негизги капиталдын кайра өндүрүшүнүн мыйзамы – өндүрүшкө киргизилген негизги капиталдын наркы эмгек каражаттарын техникалык жактан жаңыртуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу менен толук калыбына келтирилет.

Негизги фондулар класстарга ажыратылат:

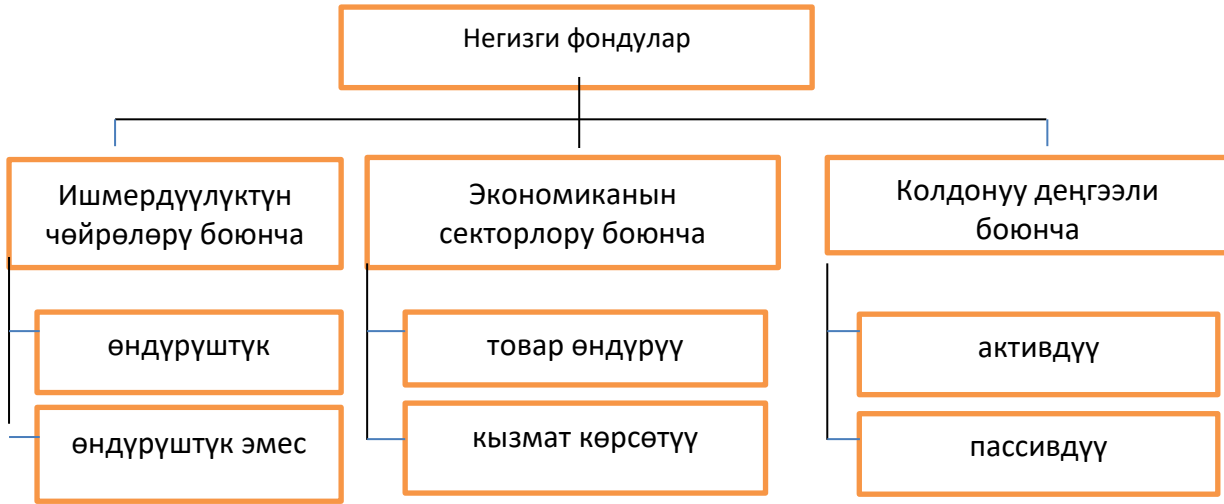
1. Ишмердүүлүктүн чөйрөлөрү боюнча: өндүрүштүк жана өндүрүштүк эмес.

Өндүрүштүк негизги фондуларга продукция чыгаруу менен байланышкан негизги каражаттар кирет. Алар өндүрүштүк иштер менен түз байланышкан имараттар, курулмалар, өткөрмө түзмөктөр, унаалар жана жабдуулар, инструменттер, өндүрүштүк жана чарбалык инвентарлар, жумушчу малдар, башка негизги каражаттар.

Өндүрүштүк эмес негизги фондуларга продукция чыгаруу менен түз байланышпаган негизги каражаттар кирет. Клубдар, бала бакчалар, ден соолук борборлору, администрациялык багытта, билим берүү мекемелери жана ооруканалар үчүн колдонуучу имараттар, курулмалар, өткөрмө түзмөктөр, унаалар жана жабдуулар, инструменттер жана башка негизги каражаттар.

2. Экономиканын секторлору боюнча негизги фондулар товар өндүрүүчү жана кызмат көрсөтүү тармактардын каражаттары деп бөлүнөт.

3. Колдонуу деңгээли боюнча активдүү жана пассивдүү каражаттарга ажыратылат. Активдүү негизги фондуларды машиналар жана жабдуулар, унаалар, инструменттер, жана башка аларга окшогон каражаттар түзсө, пассивдүү негизги фондуларды имараттар, курулмалар ж.б. түзөт. Негизги фондулардын класстарын төмөнкүдөй түзмөк менен сүрөттөөгө болот (1-сүр.).

1- сүр. Негизги фондулардын класстары

Кыргыз Республикасында бухгалтердик эсеп тутуму 2001-ж. баштап эл аралык стандарттарга өткөндөн баштап, негизги фондулардын курамы айлануудан сырткаркы активдерге кирип калды. Анда төмөнкү каражаттар камтылат (2-сүр.)

2-сүр. Айлануудан сырткаркы активдер

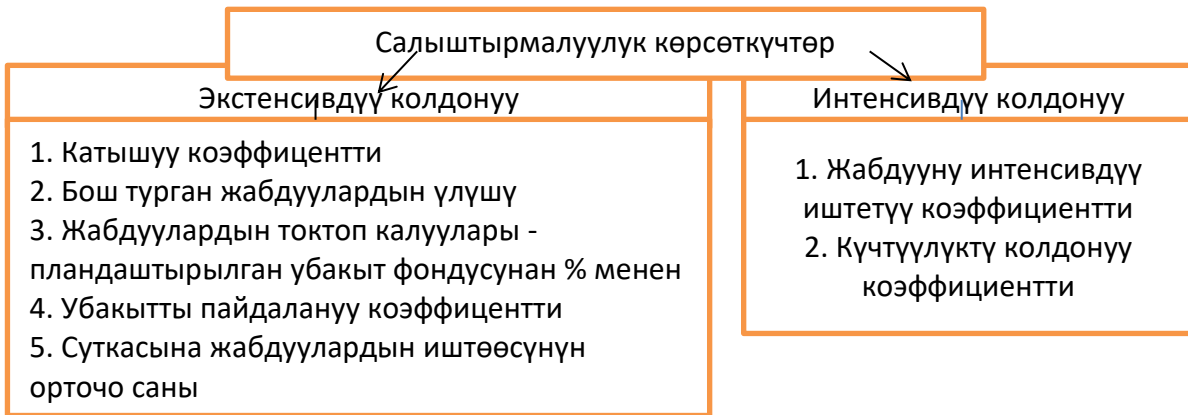
Негизги фондуларды баалоо төмөнкү ыкмалар менен ишке ашат:

1. Баштапкы наркы - жаны негизги фондуларды сатып алуу баасы алардын транспорттук жана орнотуу нарктарын эске алуу менен
2. Калтырылган наркы- негизги фондулардын баштапкы (калыбына келтирүү) наркы менен чегерилген амортизациялык сумманын айырмасы.
3. Калыбына келтирүү наркы - конкреттүү мезгилдин убакытысына карата амортизацияны жана кайра баалоолорду эске алуу менен чегерилген нарк.
4. Жоюу наркы - негизги фондуларды жоюуга кетирилген чыгымдарды алып салгандан алынган запастык тетиктердин, металл сыныктарынын наркы.

Негизги фондуларды кайра баалоодо эки ыкма колдонулат. Бири эксперттик, экинчиси - индекстик. Биринчи ыкма атайын түзүлгөн эксперттердин комиссиясы аркылуу негизги фондулардын наркын калыбына келтирүүдө колдонулат. Экинчиси негизги фондулардын наркын атайын коюлган баалардын индекси боюнча жүргүзүлөт.

Негизги фондуларды пайдалануунун натыйжалуулук көрсөткүчтөрү төмөнкү системалар менен аныкталат:

1. Жалпылоочу;
  2. Нарктык;
  3. Натуралдык;
  4. Салыштырмалуулук.
- Салыштырмалуулук көрсөткүчтөр төмөнкүлөр (3-сүр.)

Негизги фондуларды жалпылоочу көрсөткүчтөр төмөнкүлөр:

1. Фонддун кайтарымдуулугу;
2. Фонддун көлөмдүүлүгү;
3. Капиталдын рентабелдүүлүгү.

Фонддун кайтарымдуулугу = соодалык киреше / негизги фондулардын наркы

Фонддун көлөмдүүлүгү = негизги фондулардын наркы / соодалык киреше

Фонддун куралдануусу = негизги фондулардын наркы / иштеген жумушчулардын орточо саны

Негизги фондулардын коэффициенттери:

1. **Кабыл алуу коэффициентти** = Мезгилде алынган негизги каражаттардын наркы / Мезгилдин акырына карата негизги каражаттардын наркы.

2. **Чыгартуу коэффициентти** = Мезгилде иштен чыккан негизги каражаттардын наркы / Мезгилдин башындагы негизги каражаттардын наркы.

3. **Эскирүү коэффициентти** = Негизги каражаттардын амортизациясынын суммасы / Негизги каражаттардын толук наркы.

4. **Жарактуулук коэффициентти** = Негизги каражаттардын калдык наркы / Негизги каражаттардын толук наркы.

1. Ишкананын негизги фондулардын кыймылдарынын көрсөткүчтөрү төмөнкү коэффициенттер менен көрсөтүлөт:

- негизги фондулардын орточо жылдык наркы;
- жаңыртуу коэффициентти;
- чыгартуу коэффициентти;
- өсүү коэффициентти.

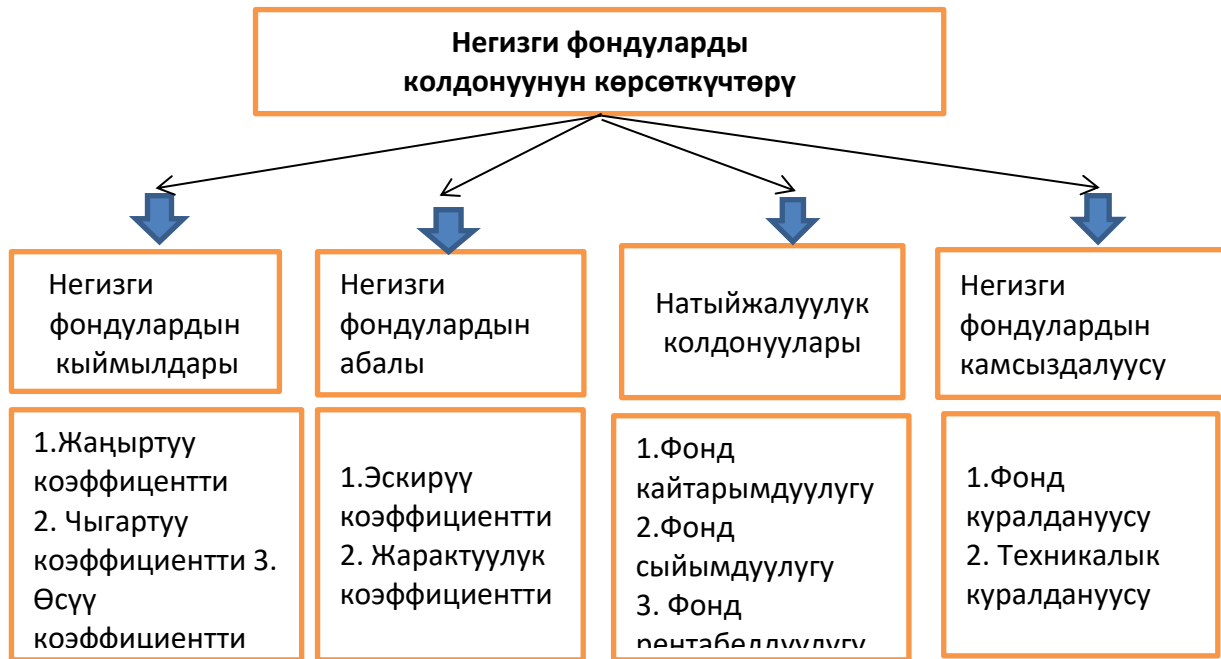
2. Бул өндүрүштүк ишканага негизги каражаттарды киргизүү:

- 01.04.22. - 90 миң сом.
- 09.01.22. - 340 миң сом.

3. Талданып жаткан ишкананын негизги каражаттарын чыгаруу:

- 01.03.22 - 18 миң сом.
- 08.01.22 - 102 миң сом.

Мисалы катары карап көрөлү. 1. Ишкананын негизги каражаттардын баштапкы наркы (жыл башына) - 6380 миң сом;

1. **Негизги каражаттардын орточо жылдык наркы** кийики формула менен аныкталат: $\Phi_{\text{орточо жылдык}} = \Phi_{\text{баштапкы}} + \Phi_{\text{киргизүү}} \times (t_1/12) - \Phi_{\text{чыгаруу}} \times ((12-t_2))/12$. Анда,

Негизги каражаттардын орточо жылдык наркы = $6380 + (90 \times 9 / 12 + 340 \times 4 / 12) - (18 \times 10 / 12 + 102 \times 5 / 12) = 6380,0 + (67,5 + 113,3) - (12,5) = 6503,3$ миң сом.

2. Эми, биз дагы эле отчеттук мезгилдин акырына карата ишкананын негизги фондуларынын наркын эсептеп чыгышыбыз керек. Бул төмөнкү эсептөө формуласын колдонуу менен жүзөгө ашырылат:

Негизги каражаттардын наркы = Негизги каражаттардын баштапкы наркы + (негизги фонддорду ишке киргизүү 1-апрелде + негизги каражаттарды ишке киргизүү 1-сентябрда) - (негизги каражаттарды чыгаруу 1-мартта + негизги каражаттарды чыгаруу 1-августа).

Ушул формуланын негизинде эсептеп көрөбүз:

Негизги каражаттардын наркы = $6380 + (90 + 340) - (18 + 102) = 6690$ миң сом.

3. Эми, баштапкы эсептелген көрсөткүчтөр бар болгондон кийин, бул ишканадагы негизги каражаттарды жаңылоо коэффициентин аныктоого болот. Ал төмөнкү формула менен, аныкталат:

Негизги каражаттарды жаңылоо коэффициентти = $(\text{Негизги каражаттарды ишке киргизүү } 1\text{-апрелде} + \text{Негизги каражаттарды ишке киргизүү } 1\text{-сентябрда}) / \text{Негизги каражаттардын наркы}$.

Ушул формуланын негизинде төмөнкү маани келип чыгат.

Негизги каражаттарды жаңылоо коэффициентти = $(90 + 340) / 6690 = 430 / 6690 = 0,06$ же 6%.

4. Акырында негизги каражаттарды чыгаруу коэффициенттин табабыз. Анда, ал бул формулага ылайык аныкталат: **негизги каражаттарды чыгаруу коэффициентти** = $(1\text{-марттагы негизги каражаттардын чыгашасы} + 1\text{-августтагы негизги каражаттардын чыгышы}) / \text{Ишкананын негизги каражаттары}$. Натыйжада, негизги каражаттардын чыгаруу коэффициентти = $(18 + 102) / 6380 = 120 / 6380 = 0,019$ же 1,9% болот.

Ошентип, бул илимий макалада негизги фондулардын экономикалык түшүнүктөрүнүн теориялык негиздери каралган жана аларга талдоо жүргүзүлгөн. Натыйжада, негизги фондулар ишканалардын ишмердүүлүгүн түзүүчү негизги каражаттардын нарктык көлөмү катары каралат. Алардын ишмердүүлүктөгү ролу негизги көрсөткүч болуп саналат. Алар экономикалык талдоодо коэффициенттер катары басымдуу талданат.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

- 1.Шеремет А. Д., Хорин А. Н. Теория экономического анализа. Учебник. — М.: Инфра-М. 2018. 390 с.
- 2.Экономический анализ. Учебник. В 2 частях. Часть 1 / ред. Войтоловский Н. В., Калинина А. П., Мазурова И. И. — М.: Юрайт. 2019. 292 с.
- 3.Мирчук В.Ю. Роль основных средств в повышении эффективности деятельности предприятия [Текст]/В.Ю. Мирчук//Библиотека бухгалтера и предпринимателя. -2018. -№ 1. - С. 18-21.

*Кокуева Э.С., э.и.к., доцент
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ
Токтобаева Д.А., магистрант
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ФИНАНСЫЛЫК ОТЧЕТТУУЛУКТУ ТҮЗҮҮНҮН ПРИНЦИПТЕРИ

Аннотация

Бул макала коммерциялык ишкананын каржылык абалын талдоонун негизи катары каржылык отчеттуулуктун маңызын жана мазмунун ачып берүүгө арналган. Изилдөө бизге каржылык отчеттуулуктун талдоосун бекитүүгө мүмкүндүк берет, бул ишкананын каржылык абалын чындоого багытталган башкаруу чечимдерин кабыл алуунун негизги куралы.

Ачык сөздөр: маалымат базасы, каржылык отчет, ишкананын финансылык абалы, каржылык талдоо.

ПРИНЦИПЫ СОСТАВЛЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ

Аннотация

Данная статья посвящена раскрытию сущности, цели принципах составления финансовой отчетности. и содержания финансовой отчетности как основы проведения анализа финансового состояния коммерческого предприятия.

Проведенное исследование позволяет утверждать анализ финансовой отчетности является ключевым инструментом в цели принятия управленческих решений, направленных на укрепление финансового положения предприятия.

Ключевые слова: информационная база, финансовая отчетность, финансовое состояние предприятия, финансовый анализ.

PRINCIPLES OF PREPARATION OF FINANCIAL STATEMENTS

Annotation

This article is devoted to the disclosure of the essence and content of financial statements as the basis for analyzing the financial condition of a commercial enterprise. The conducted research allows us to assert that the analysis of financial statements is a key tool in the purpose of making management decisions aimed at strengthening the financial position of the enterprise.

The keywords: financial analysis, financial condition of the enterprise, financial reporting, information nay base.

Эл аралык стандарттар сунуштама мүнөзүндө болот жана ар бир өлкө аларды пайдалануу жөнүндө өз алдынча чечим кабыл ала алышат. Бирок ФОЭС чындыгында дүйнөдөгү эң өнүккөн бухгалтердик тутумдарды (америкалык жана европалык) эсепке алуунун жалпыланган практикасы болгондуктан, алардын көчүрмөлөрү көбүнчө улуттук бухгалтердик практикага терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Ошондуктан, эл аралык стандарттарга өтүүнүн принципалдуу негизи, баарыдан мурда, финансылык отчеттуулукту даярдоонун жана түзүүнүн жалпы принциптерин таануу болушу керек. Финансылык отчеттуулукту даярдоо принциптери өзүнчө документ түрүндө түзүлгөн. Бул документ стандарт болуп саналбайт жана милдеттүү талаптарды жана сунуштарды камтыбайт. Эгерде стандарттардын кайсы бир жоболору принциптерге каршы келсе, анда стандарттын жоболору колдонулат.

Принциптерге ылайык, финансылык отчеттун максаты компаниянын финансылык абалы, иши жана финансылык абалындагы өзгөрүүлөр жөнүндө маалымат берүү болуп саналат. Экономикалык чечимдерди кабыл алууда колдонуучулардын кеңири чөйрөсү бул маалыматка муктаж. Каржылык отчеттуулуктун колдонуучуларына негизен төмөнкүлөр кирет: кызматкерлер, карыз берүүчүлөр, кредиторлор, сатып алуучулар, өкмөт жана алардын органдары, коомчулук.

Максаттардан тышкары, концептуалдык негиздер финансылык отчеттуулуктун жалпы принциптерин, финансылык отчеттуулуктун айрым элементтерин таануу жана баалоо эрежелерин аныктайт. Эл аралык стандарттардын жалпы принциптери 1989-жылдын

апрелинде башкармалык тарабынан кабыл алынган жана аларды 2 топко бөлүүгө болот: негизги божомолдор жана маалыматтын сапаттык мүнөздөмөлөрү.

Эл аралык стандарттар 2 негизги божомолго негизделген:

-эсептөө ыкмасы;

-иштин үзгүлтүксүздүгү.

Эсептөө ыкмасы чарбалык операцияларда акча каражаттарын жана алардын эквиваленттерин алуу же төлөө жолу менен эмес, алар аткарылган учурда чагылдырылат дегенди билдирет. Ошентип, операциялар алар пайда болгон отчеттук мезгилде эсепке алынат. Бул принцип келечектеги милдеттенмелер жана акча каражаттарынын келечектеги түшүүлөрү жөнүндө объективдүү маалымат алууга мүмкүндүк берет, б.а. ишкананын келечектеги натыйжаларын болжолдоого мүмкүндүк берет. Алууга жарыяланган акча каражаттарынын бир бөлүгүн албай калуу мүмкүнчүлүгү отчеттук мезгилдин финансылык натыйжаларын азайтуунун эсебинен шектүү карыздарга резервди өз убагында кошуп эсептөө менен оңдолушу мүмкүн.

Иштин үзгүлтүксүздүгү ишкана жакынкы келечекте өз ишин улантат деп болжолдойт. Ал эми ишкананын ишмердүүлүк масштабын жоюу же олуттуу кыскартуу ниети жок болгондуктан, анын активдери жоюу чыгымдарын эсепке албастан баштапкы наркы боюнча чагылдырылат. Болбосо, финансылык отчеттуулук башка негизде даярдалышы керек жана бул негиз ачыкка чыгышы керек.

Маалымат эл аралык деңгээлде колдонулушу үчүн, ал төмөнкү сапаттык мүнөздөмөлөргө жооп бериши керек.

Маалыматтын түшүнүктүүлүгү, ал бухгалтердик эсеп боюнча жетиштүү билимге ээ болгон колдонуучуларга түшүнүктүү экендигин билдирет. Белгилей кетүүчү нерсе, финансылык отчетто ачыкка чыгарууну талап кылган татаал маселелер боюнча маалымат айрым колдонуучулар үчүн түшүнүктүүлүк талабына жооп бербешин үчүн гана алынып салынбашы керек.

Маалыматтын ылайыктуулугу же актуалдуулугу ал колдонуучулардын экономикалык чечимдерине таасир этет деп болжолдойт. Маалыматтын ылайыктуулугу анын мүнөзү жана маанилүүлүгү менен аныкталат. Айрым учурларда, маалыматтын мүнөзү, маанилүүлүгүнө карабастан, аны ачуу үчүн жетиштүү. Башка учурларда, маалыматтын жоктугу же бурмаланышы отчеттуулуктун колдонуучуларынын экономикалык чечимдерине таасир этиши мүмкүн.

Маалыматтын ишенимдүүлүгү же негиздүүлүгү, эгерде ал олуттуу каталарды жана бурмалоолорду камтыбаса жана калыс болсо, ишке ашат. Ишенимдүү маалымат төмөнкү талаптарга жооп бериши керек:

-туура маалымат – маалымат финансылык отчетто чарбалык операцияларды туура ачып бериши керек;

-мазмундун формадан артыкчылыгы-маалымат баарынан мурда юридикалык форманы эмес, чарбалык операциялардын фактыларынын экономикалык маңызын эске алышы керек;

-нейтралдуулук, б. а. маалыматтын колдонуучулардын айрым топторунун кызыкчылыктарына багытталбагандыгы;

-көрүүчүлүк-бул активдерди жана милдеттенмелерди консервативдик баалоо болгон өтө маанилүү талап. Активдер жана кирешелер кайрадан бааланбашы керек, ал эми милдеттенмелер төмөн бааланбашы керек, б.а. активдер мүмкүн болгон эң төмөнкү баа боюнча, ал эми милдеттенмелер эң чоң баа боюнча чагылдырылат. Башкача айтканда, потенциалдуу кирешелер эмес, потенциалдуу жоготуулар каралат;

-толуктугу - отчеттуулукта отчеттук мезгил ичиндеги чарбалык ишмердүүлүктүн пайдалануучулардын көз карашы боюнча бардык олуттуу фактылар чагылдырылууга тийиш.

Маалыматтын салыштырмалуулугу же салыштыруучулугу финансылык отчеттун маалыматтарынын мурдагы мезгилдер менен, ошондой эле башка компанияларга карата салыштырылышын камсыз кылууга тийиш. Бул эсепке алуу саясатындагы бардык

өзгөртүүлөрдү ушул талап аткарыла тургандай кылып ачыкка чыгаруу керек дегенди билдирет.

Эл аралык стандарттар маалыматтын ылайыктуулугуна жана ишенимдүүлүгүнө белгилүү чектөөлөрдү белгилейт.

Өз убагында маалыматтын ишенимдүүлүгүн жана ылайыктуулугун туура байланыштыруу зарылдыгы менен байланыштуу. Бир жагынан, ылайыктуулук талабына жооп берүү үчүн, чарбалык иштин бардык фактылары боюнча толук маалымат чогултуу керек. Экинчи жагынан, толук жана ишенимдүү маалыматты алуу каржылык отчеттуулукту кечиктирип, маалыматтын ылайыктуулугуна таасирин тийгизиши мүмкүн. Ошондуктан, ушул эки талаптын ортосундагы оптималдуу айкалышты табуу сунушталат.

Пайда менен чыгымдын ортосундагы байланыш маалыматтын пайдасы аны алууга кеткен чыгымдан ашпашы керек дегенди билдирет, пайда менен чыгымдын ортосундагы байланыш процесси кесипкөй баалоону талап кылат.

Сапаттык мүнөздөмөлөрдүн ортосундагы байланыш бухгалтердин кесипкөй баалоосунун предмети болуп, финансылык отчеттуулукту пайдалануучулардын муктаждыктарын канааттандыруу милдетине баш ийиши керек.

Маалыматтын сапаттык мүнөздөмөлөрүн ырааттуу колдонуунун натыйжасында жана бухгалтердик эсептин стандарттарына ылайык келген шартта отчеттуулуктун туура жана объективдүү берилиши камсыз кылынат.

Үзгүлтүксүз божомолдун негизинде финансылык отчеттуулукту түзүүдө жетекчилик компаниянын ишин улантуу мүмкүнчүлүгүн баалашы керек. Компаниянын мындан ары өз ишин жүргүзүү мүмкүнчүлүгүнө олуттуу шек келтирген окуялар жана шарттар болгондо, бул фактылар ачыкка чыгышы керек.

Эгерде финансылык отчеттуулук үзгүлтүксүздүк божомолунун негизинде түзүлбөсө, анда бул факт ачыкка чыгышы керек, ошондой эле компания эмне үчүн үзгүлтүксүз деп эсептелбегендигинин себептери да ачыкка чыгышы керек.

Туруктуулук принциби компания тарабынан кабыл алынган эсепке алуу саясаты бир отчеттук жылдан экинчисине ырааттуу колдонулаарын, финансылык отчеттогу статьялардын презентациясы жана классификациясы бир мезгилден экинчи мезгилге сакталууга тийиш экенин болжолдойт.

Финансылык отчеттордо камтылган маалыматтардын сапаттык мүнөздөмөлөрү

Сапаттык мүнөздөмөлөр финансылык отчетто берилген маалыматты колдонуучулар үчүн пайдалуу кылуучу атрибуттар болуп саналат. Төрт негизги сапаттык мүнөздөмөлөр-түшүнүктүүлүк, маанилүүлүк, негиздүүлүк жана салыштырмалуулук.

ФОЭСТИ киргизүү менен компаниялар жыл башталганга чейин ФОЭСТИн негизинде эсепке алуу саясатын иштеп чыгууга жана жетекчиси менен бекитүүгө укук алышты, ал нускамалык материал болуп калат. Бул нускамалык материалды компаниянын өзү гана эмес, контролдоочу органдар, анын ичинде салык инспекторлору да жетекчиликке алышы керек, анткени Кыргыз Республикасынын Салык кодексинин (29, 31, 33, 34, 94 ст. ж.б.), ошондой эле салык салынуучу көрсөткүчтөргө ылайык аныктоо боюнча башка ченемдик документтер салык төлөөчүлөрдү бухгалтердик эсептин жоболорун жана эрежелерин жетекчиликке алууга милдеттендирет, алар ФОЭСТИн негизинде иштелип чыккан эсепке алуу саясаты менен аныкталат,

эсеп саясатын ачуу финансылык отчеттуулуктун ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Компания бухгалтердик эсеп саясатын түзүүдө кабыл алынган, финансылык отчеттуулукту пайдалануучулардын баа берүүсүнө жана чечим кабыл алуусуна олуттуу таасир тийгизген ыкмаларды ачып көрсөтүүгө тийиш.

Бухгалтердик эсепти жүргүзүүнүн методдоруна төмөнкүлөр кирет:

-негизги каражаттардын, материалдык эмес жана башка активдердин эскиришин кошуп эсептөө ыкмалары;

-товардык-материалдык запастарды баалоо ыкмалары (сырьё, материалдар, товарлар, бүтпөгөн өндүрүш, даяр продукция ж. б.);

-өнүмдөрдү, товарларды, жумуштарды, кызматтарды сатуудан түшкөн кирешени таануу ыкмасы;

-бухгалтердик эсепти жүргүзүүнүн башка методдору жана ыкмалары.

ФОЭС бухгалтердик эсептин жалпы методологиялык принциптерин белгилейт. Бул компания бухгалтердик эсептин түрлөрүн жана бухгалтердик маалыматты иштеп чыгуу технологиясын өз алдынча тандап алат деп болжолдонот, компаниянын түрүнө жана конкреттүү чарба шарттарына жараша. Негизи, компания ФОЭСке ылайык финансылык паритет үчүн маалымат даярдоодо ФОЭСке өткөнгө чейинкидей эле бухгалтердик эсептин формасын колдоно алат. Бирок, жаңы эсеп планына ылайык эсептерди жүргүзүү, мисалы, кирешелер жана чыгашалар сыяктуу убактылуу эсептерди жабуу үчүн эсепке алуу техникасын өзгөртүүнү талап кылат. Мындан тышкары, эсептер планы кадимки техниканын кандайдыр бир өзгөрүүсү менен балансты, финансылык-чарбалык ишмердүүлүктүн натыйжалары жөнүндө отчетту, бөлүштүрүлбөгөн пайда жөнүндө отчетту даярдоо процесси бир кыйла жөнөкөйлөштүрүлгөндөй түзүлдү.

Бул сунуштамалар эсептер планына ылайык системалаштырылган жана классификацияланган эсепке алуу маалыматтарынын негизинде финансылык отчеттуулукту даярдоо алгоритмин камтыйт.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын 2002-жылдын 29-апрелиндеги №76 "Бухгалтердик эсеп жөнүндө" мыйзамы;
2. Донцова Л.В. Анализ бухгалтерской отчетности. – М.: ДИС, 2015.
3. Бердникова Т.Б. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия – М.: Инфра – М, 2016.
4. Ефимова О.В. Финансовый анализ. – М.: Бухгалтерский учет, 2015.
5. Ковалева В.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. – М.: Проспект, 2014.
6. Остапенко В.М., Мешков В.С. Финансовое состояние предприятия: оценки и пути улучшения // Экономист. 2015. №3.
7. Палий В.Ф. Финансово-экономический анализ предприятия. – М.: Финансы и статистика, 2014.

Жанузаков Б.Ш., э.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Саипова Г.Р., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

АНЫКТАЛГАН РЕЗЕРВДЕРДИ БААЛОО ЖАНА НЕГИЗГИ КАРАЖАТТАРДЫ ПАЙДАЛАНУУНУ ЖАКШЫРТУУНУН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ

Аннотация

Бул макалада негизги каражаттарды пайдаланууну жакшыртуунун негизги багыттарын аныкталган резервдерин баалоо. Негизги каражаттардын бухгалтердик эсебин жүргүзүүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатуу

Ачык сөздөр: резерв, негизги каражат, модернизациялоо, баалоо.

ОЦЕНКА ВЫЯВЛЕННЫХ РЕЗЕРВОВ И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ УЛУЧШЕНИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОСНОВНЫХ СРЕДСТВ

Аннотация

В данной статье определены основные направления совершенствования использования основных средств, определены резервы оценки. Повышение эффективности учета основных средств.

Ключевые слова: резерв, основные средства, модернизация, переоценка

Master student of the International University named after K.Sh.Toktomamatov.

ASSESSMENT OF IDENTIFIED RESERVES AND MAIN DIRECTIONS FOR IMPROVING THE USE OF FIXED ASSETS

Annotation

This article defines the main directions for improving the use of fixed assets, the assessment reserves are determined. Improving the efficiency of accounting for fixed assets.

Keywords: reserve, fixed assets, modernization, revaluation

Жүргүзүлгөн анализден көрүнүп тургандай, транспорттун көлөмүнүн көбөйүшү колдонулган негизги каражаттардын көбөйүшү менен байланыштуу. Үчүн резервдер транспорттун көлөмүн көбөйтүү жүргүнчү ташуучу вагондорду сарамжалдуу жана үнөмдүү пайдалануу болуп саналат. Негизги каражаттарды натыйжалуу пайдалануу үчүн ишкана төмөнкү иш-чараларды кабыл алат:

- келип түшкөн, бирок ишке киргизилбеген негизги каражаттарды ишке киргизүү;
- алынган, бирок ишке киргизилбеген негизги каражаттарды ишке киргизүү;
- эскирген негизги каражаттарды алмаштыруу жана модернизациялоо;
- ишкананы ашыкча негизги каражаттардан бошотуу же аларды ижарага берүү;
- алдын алуу жана капиталдык оңдоолорду өз убагында жана сапаттуу жүргүзүү;
- ашыкча моралдык жана физикалык эскирүүнү болтурбоо максатында негизги каражаттарды өз убагында жаңыртуу;
- жумушчу персоналдын квалификациясын жогорулатуу, ал негизги каражаттар менен натыйжалуу жана аяр мамиле кылууну камсыз кылат;
- негизги жана көмөкчү жумушчуларды экономикалык жактан стимулдаштыруу.
- иштин жогорку көрсөткүчтөрүнө жетишкен жумушчуларга дем берүү жана дем берүү фонддорун түзүү;
- жумушчулардын квалификациясын жогорулатууну, эмгек жана эс алуу шарттарын жакшыртууну, ден соолукту чыңдоочу иш-чараларды жана жумушчунун дене боюн жана руханий абалына оң таасирин тийгизүүчү башка иш-чараларды караган социалдык иштерди жүргүзүү.

Негизги каражаттарды пайдаланууну жакшыртуу боюнча чаралар катары негизги каражаттарды модернизациялоо менен жаңылоонун ортосунда тандоо сунушталат.

Инвестициялоону ишкананын өз каражаттарын тартуу менен жүргүзсө болот. Ишкананын балансында 1-январь, 2021-жылга карата абал боюнча 24 жүк ташуучу автоунаа бар. Өндүрүүчү завод жүк ташуучу автоунаанын иштөө мөөнөтүн 5 жыл деп белгилеген. Участоктун жүк ташуучу автоунаалар анын ичинен 7сү (29,1%) 5 жылдан ашык убакыттан бери иштеп келет.

Ошондуктан, аларды алмаштыруу же жаңыртуу керек. 2020-жылы 13 жүк ташуучу автоунаа оңдолуп, баасы 1729 млн. сом болгон демек, бир жүк ташуучу автоунааны оңдоого орто эсеп менен 133 миң. сомду түзөт (инфляциянын деңгээлин эске алганда 141 миң. сом). Киргизүү, реконструкциялоо жана модернизациялоонун эсебинен баштапкы нарктын өсүшү 2021-жылы 22120 млн. сомду түзгөн.

2021-жылы “Кыргызнефтегаз” ААКнын кыймылдуу курамын жаңыртуу максатында 21 даана жүк ташуучу атайын автоунаалар 168000 млн. сомго сатылып алынган демек, бир жүк ташуучу атайын автоунаалардын баасы 8000,0 млн. сомду түзөт. 2021-жылы негизги каражаттарды жаңылоо үчүн уюмдун өздүк каражаттары 100 млн. сом өлчөмүндө бөлүнгөн.

Эгерде объектти үнөмдүү пайдалануу мөөнөтү кайра каралбаса, анда реконструкциялоо аяктагандан кийин реконструкцияланган объекттин баштапкы наркынын өсүшү гана болот. Бул учурда уюмду реконструкциялоо аяктагандан кийин объекттин жаңы наркына жана амортизациянын мурдагы ченемине жараша амортизациянын жылдык суммасын кайра эсептөө зарыл.

Уюм амортизациянын түз сызыктуу ыкмасын колдонот. Жылдык норма 3,57% түзөт. Эгерде уюмда негизги каражаттарды реконструкциялоо жүргүзүлбөсө, анда амортизациянын суммасы 2021-жылы 2028,7 миллион сомду түзмөк. Оңдолгон жүк ташуучу атайын автоунаалар наркынын өсүшүн эске алганда, амортизациянын суммасы 2818,4 миллион сомду түзгөн.

Демек, бир оңдоо 790,3 миң сомго амортизациянын суммасын көбөйтөт, ал эми 8070,1 миллион сомго бир жүк ташуучу атайын автоунаа сатып алынган.

Демек, жүк ташуучу атайын автоунааларды сатып алуу аларды оңдоого жана модернизациялоого караганда уюмдун чыгымдарын көбөйтөт.

Бирок жүк ташуучу атайын автоунаалардын пайдаланууну мүнөздөгөн сапаттык көрсөткүчтөрдү эске алуу керек: жүк ташуучу атайын автоунааларынын кыймылынын ылдамдыгын, курамдын жүгүртүү убактысын, жүк көтөрүмдүүлүгүнүн, курамдын орточо суткалык жүрүүсүн, автоунаалардын орточо суткалык өндүрүмдүүлүгүн.

Жүк ташуучу атайын автоунаалар эскиришинде бул көрсөткүчтөр төмөндөйт, бирок сапаттуу жана өз убагында оңдоо иштерин жүргүзүүдө, кээде алдын ала эскертүүдө бул мүнөздөмөлөрдү ташуулардын көлөмүнүн планын аткаруу үчүн жетиштүү деңгээлде сактоого болот.

Бул өзгөчөлүктөр жүк ташуучу унаалардын экономикалык жактан максатка ылайыктуу өмүрүн негиздөөдө эске алынышы керек. жүк ташуучу атайын автоунаалардын иш жүзүндөгү иштөө мөөнөтү 01.01.2012-жылга чейин 8-10 жыл болгон.

Демек, ишкананын өздүк каражаттары жүк ташуучу атайын автоунаалардын паркын жаңыртуу үчүн жетишсиз деген тыянак чыгарууга болот. Аларды өз убагында жана сапаттуу ремонттоо, модернизациялоо жана кайра жабдуу экономикалык жактан максатка ылайыктуу.

Бирок, жүк ташуучу атайын автоунааларды паркын алмаштыруу же модернизациялоо жөнүндө чечим ар кандай позициялардан негиздүү болушу керек.

Ишкананын отчетторунан көрүнүп тургандай, шаарлар арасындагы жүк ташуучу атайын автоунаалардын саны кыйла төмөн. Натыйжада транспорт рентабелдүүлүктүн төмөндөшү болуп саналат.

Бул көйгөйдү чечүү жолу катары бир жүк көтөрүмдүүлүгү жогору бирок күйүүчү майды аз сарптоочу жүк ташуучу атайын ХОВО автоунаасын киргизүүнү сунуш кылса болот.

ХОВО автоунаасы жүк көтөрүмдүүлүгү буга чейинки автоунааларга салыштырмалуу сыйымдуулугу 15,5т. Кыймылдын эксплуатациялык ылдамдыгы – 90 км/саат бир күйүүчү май куюуда жүрүүнүн алыстыгы - 500 км.

Белгилей кетүүчү нерсе, бул көрсөткүчтөр кыйла жогору. Мындан тышкары, күйүүчү майдын чыгымдалышынын көрсөткүчү буга чейин Кыргызнефтегазда иштеген стандарттуу дизелдик жүк ташуучу автоунааларга караганда үч эсе төмөн. Бул жаңы ХОВО үлгүсүндөгү жүк ташуучу автоунаалар бул чыгымдар минималдуу мөөнөттө өзүн актайт.

Анализдин жүрүшүндө негизги каражаттарды үнөмдүү пайдалануу аркылуу аткарылган иштердин көлөмүн көбөйтүүнүн резервдери аныкталды. Капиталдын кирешелүүлүгүнүн өсүш резервин төмөнкү формула боюнча эсептөөгө болот:

$$P\uparrow\Phi O = \frac{ВП_{\phi} + P\uparrow ВП}{ОП_{\phi} - ОП_{\phi \text{ доп}}} - \frac{ВП_{\phi}}{ОП_{\phi}}, \quad (23)$$

где $ВП_{\phi}$ – фактылык иштин көлөмү, км;

$P\uparrow ВП$ – продукция чыгаруунун резервдик өсүүсү, км;

$ОП_{\phi}$ – негизги каражаттардын фактылык саны, млн. сом.;

$ОП_{\phi \text{ доп}}$ – реализациялоонун эсебинен негизги каражаттардын калдыгын кыскартуу, млн. сом.

Зарыл көрсөткүчтөрдү коюу менен, жыйынтык алабыз:

$$P\uparrow\Phi O = \frac{1100909 + 166783,2}{86591 - 11398,28} - \frac{1100909}{86591} = 4,145 \quad \text{км/сом.}$$

Бул көрсөткүчтүн мааниси компаниянын негизги каражаттарды үнөмдүү пайдалануунун эсебинен пайданы көбөйтүү резерви бар экенин көрсөтүп турат.

Ошентип, негизги каражаттардын кирешелүүлүгүн жогорулатуу боюнча сунуш кылынган иш-чара экономикалык жактан натыйжалуу деп эсептелет жана аны ишканада ишке ашырууга болот деп айтууга болот.

Негизги каражаттарды пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатуунун маанилүү жолу-алардын ашыкча санын азайтуу жана аныкталбаган негизги каражаттарды өндүрүшкө тез тартуу. Бул иш-чараны ишке киргизүү ишкананын финансылык абалын жарым-жартылай жакшыртууга жана ашыкча, пайдаланылбаган каражаттарды ишке ашыруу жолу менен Фонддун кирешесин жогорулатууга жардам берет. Жабдууларды сатууда аныктала турган каражаттар жаңы жана өндүрүштө керектүү жабдууларды максатка ылайык сатып алууга жумшалышы мүмкүн.

Колдонулган адабияттар

1.Абдукаримов, И. Т. Финансово-экономический анализ хоз. деят. коммер. организаций (анализ дел. актив.): Учеб. пос. [Текст] / И.Т. Абдукаримов, М.В. Беспалов. — М.: НИЦ Инфра-М, 2019. — 320 с

2.Акулич, В.В. Методика анализа основных средств [Текст]/В.В. Акулич//Планово-экономический журнал. -2018. №7. -30-35 с.

3.Бабич О.В. Методика выявления путей повышения эффективности использования основных производственных фондов промышленного предприятия // Менеджмент в России и за рубежом. - 2013. - № 4.

Б.Б.Мусаев - к.п.н. профессор
Узбекский государственный университет физической культуры и спорта
А.Мусаева - преподаватель
Узбекский государственный университет физической культуры и спорта

ФИЗИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ ЗАЛОГ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ

Аннотация

В статье рассмотрена проблема здравоохранения, адаптивных возможностей и обеспечение физической активностью людей посредством упражнений оздоровительно-развивающего вида спорта воркаута против собственного веса. Приведен пример упражнений на турнике для начинающих воркаутеров.

Ключевые слова: воркаутер, физическая активность, комплекс упражнений, турник, здоровый образ жизни, физкультурно-оздоровительные работы.

Annotation

The article deals with the problem of health care, adaptive capabilities and providing people with physical activity through exercises of a health-improving and developing sport workout against their own weight. An example of exercises on the horizontal bar for beginner street workouts is given.

Key words: street workout, physical activity, set of exercises, horizontal bar, healthy lifestyle, health and fitness activities.

Актуальность. Указом президента страны от 11 апреля 2022 года «О мерах по выводу на новый уровень вовлечения молодежи в массовые занятия спортом в микрорайонах» с 2022 года в рамках ежегодного «Молодежного форума», который традиционно проводится 30 июня – День молодежи Республики Узбекистан и в декабре пятиэтапное публичное соревнование по футболу, мини-футболу, волейболу, легкой атлетике, шахматам, шашки, настольный теннис, стритбол, воркаут будет внедрена система спортивных соревнований [1]. Связи с этим возникает вопрос об научном обеспечении данной сферы. В научной литературе, рассматривающей проблемы физической активности и улучшения здоровья человека, широкое распространение получило использование понятия «здоровый образ жизни». Научно-технический прогресс и интернет-технологии заставили людей врасплох, так как они стали менее физически активными. Своего рода гаджеты, смартфоны, смарт браслеты и т.д. устройства, которые предназначены для облегчения и усовершенствования жизни на самом деле отрицательно влияют на психофизическое состояние и здоровья человека в целом. Решением проблемы защиты и сохранения здоровья людей исследователи увязывают не только с улучшением экологической ситуации, но и с осознанием каждым человеком ценности здоровья и ответственности за свое здоровье.

Здоровый образ жизни как обобщенное понятие (научная категория), интегрирующее систему общеукрепляющих и общегигиенических факторов, (принципов, норм), которые повышают адаптивные возможности человека и способствуют полноценному выполнению им социальных функций и достижению активного долголетия [4]. Самым доступным и не надоедливым средством могут служить дворовые турники, которые есть сегодня на каждом квартале и комплексе жилых домов.

Турники и брусья начали активно устанавливаться во дворах и пришкольных территориях ещё во времена советского союза стран, главным образом, в целях распространения физкультурных занятий среди молодёжи и тем самым способствованию здоровому образу жизни и физическому развитию. С этой же целью были введены нормативы «Алпомиш и Барчиной», в которые также входили подтягивания на турнике и подъём из виса в упор переворотом или силой. Уже тогда многие ребята начали интересоваться и активно заниматься на спортивных площадках. Появлялись даже организованные сообщества по занятию *культуризмом*.

В 2000-е с развитием интернета на сайте, предоставляющем услуги видеохостинга, начали появляться любительские видеоролики с тренировками на улице (*street workout*) в США и в гетто (*ghetto workout*) [2]. Некоторые ролики вызвали большой интерес у молодёжи

по всему миру и подобные ролики стали снимать в других странах, используя в названиях те же слова (*workout*). Со временем данное увлечение стало приобретать форму молодёжного движения в странах постсоветского пространства, например в России, Казахстане, Белоруссии и на Украине.

Воркаут (англ. «Workout» – тренировка) – система тренировок с собственным весом или небольшим отягощением, основой которых является пропорциональное развитие силы, выносливости и гибкости всего тела; новый вид спорта, входит в состав дисциплин воздушно-силовой атлетики.

Особенность тренировочной программы заключается в выполнении стандартных комплексов базовых упражнений. При этом атлет может тренироваться как на специально оборудованных спортплощадках, так и без дополнительного оборудования (на земле). Воркаут – спортивная дисциплина, возникшая в околоспортивной субкультурной среде. По этой дисциплине регулярно проводятся мастер-классы, показательные выступления, соревнования и фестивали, которые уже не ограничивают участников возрастными рамками [4].

На это увлечение молодёжи обратили внимание и власти многих стран, в том числе и Узбекистан. Как по просьбам общественности, так и в рамках государственного правления был отдан Указ Президента Республики Узбекистан от 30 октября 2020 года №ПФ-6099 «О мерах по широкому внедрению здорового образа жизни и дальнейшему развитию массового спорта». В рамках развития массового спорта и пропаганды здорового образа жизни среди населения республики было рекомендовано выделить в качестве приоритетных виды спорта: ходьбу, бег, мини-футбол, велоспорт, бадминтон, стритбол, «Workout» (квартальный и уличный фитнес). В связи с этим Кабинету Министров было дано указание до 1 июня 2021 года развивать такие виды спорта, как ходьба, бег, мини-футбол, велоспорт, бадминтон, стритбол и воркаут, а также Паралимпийское движение, вовлечение людей с ограниченными физическими возможностями в физкультуру и спорт. Особенно важное из этого принять решения об утверждении программ мероприятий, направленных на укрепление здорового образа жизни среди женщин, воплощающих идею «Здоровая женщина - большое будущее», вовлечения их в занятия физической культурой и спортом [1].

Таким образом с 2021/2022 учебного года для учащихся должны быть разработаны критерии оценки их физической работоспособности (бег, метание, прыжки, тяга) в зависимости от возрастной группы, фиксировать эти показатели на отдельной странице в рейтинговом дневнике. При поддержке государственной программы началось активное строительство специальных площадок со всеми необходимыми спортивными снарядами для занятий уличной гимнастикой. Впоследствии, например, в спальных районах города Ташкента, парках и при торгово-развлекательных комплексах, появились площадки где можно пользоваться спортивным инвентарём безвозмездно и в любое время суток. Также начали регистрировать региональные федерации по данному виду любительского спорта который за короткий период переходят уже в профессиональный вид.

Обсуждение литературного анализа. В связи с этим, глядя на результаты деятельности в области физической культуры и спорта в Узбекистане, можно увидеть, что организация общественных и спортивных мероприятий, то есть дополнительная работа или работа от простого к сложному, не раскрывается с научной точки зрения и состоит из бесцельных упражнений. Анализ показывает, что в контексте Узбекистана такая ситуация в первую очередь связана с тем, что она не адаптирована и не развита к компонентам этой деятельности, таким как возраст, пол, интересы, социально-политические взгляды и место в труде и обществе.

В настоящее время остро стоит проблема оздоровления населения, особенно здоровья подрастающего поколения, а значит, и здоровья нации в целом. В последнее годы нередко встречаются факты, свидетельствующие о низком уровне здоровья населения. Особенно можно подчеркнуть период пандемии 2020 года. Люди были вынуждены ограничивать свою физическую активность, не выходить из дома без острой необходимости, так как этого

требовали правила личной безопасности. Так же, одной из причин неудовлетворительного состояния здоровья населения всех возрастных категорий является отсутствие реально действующей системы физкультурно-оздоровительной работы в спортивно-физкультурных организациях в целом. Нет методических разработок, описывающих последовательность использования различных форм проведения занятий, оздоровительно-развивающих средств с учётом возрастных групп и состояния здоровья населения.

Организация исследования. Существующие факты неутешительного положения неудовлетворительного состоянии здоровья населения на сегодняшний день свидетельствуют о том, что назрела острая необходимость проведения системной физкультурно-оздоровительной работы в целях повышения уровня физической активности и физического состояния людей. В связи с этим являются актуальными проблемы эффективного использования физкультурно-оздоровительных технологий, основанных на широком использовании физкультурных средств в том числе и средства уличной гимнастики work out.

При правильном подходе тренировки без дополнительного отягощения позволяют гармонично развить и укрепить все тело. Базовые упражнения с собственным весом включают в себя всем знакомых движения – подтягивания, приседания, отжимания, планка и другие функциональные упражнения – каждое из которых имеет огромное количество вариаций (Таблица-1).

Средствами могут служить следующее:

1. Средства нормализации и уточнения представлений в сознании начинающих воркаутеров;
2. Средства, входящие в среду обучения (стандартные, нестандартные);
3. Правила, сознательная срочная информация о предпринятых действиях (верно-неверно);
4. Контроль для совершенствования техники выполнений и развития базовых упражнений;

Таблица-1. Распространённые упражнения для тренировки

№	Названия упражнения	Примечание к упражнению
1	Выход силы на перекладине-силовое упражнение на повторение	при качественном исполнении подбородок необходимо поднимать выше перекладины, при опускании корпуса вниз - полностью разгибать руки в локтях, не допускать маховые и рывковые движения корпуса. в качестве усложнения могут выполняться подтягивания разными хватами (верхним, нижним, широким, узким), подтягивания за голову, на одной руке, с поочерёдной переменной рук.
2	Штиц на кольцах упражнение на повторение	для качественного исполнения необходимо при поднятии корпуса вверх над перекладиной и опускании полностью разгибать руки в локтях, избегать маховых и рывковых движений
3	Отжимания в стойке на руках упражнение на повторение	принимается стойка на руках. после, согнув руки в локтях, опускается головой до пола; затем, полностью разогнув руки, возвращается тело в исходное положение. Существуют разновидности и усложнения с разными вариантами расположения рук (по ширине), опоры рук (параллельно и на одной жерди стоялок), высоты опоры.
4	Отжимания на брусьях в горизонтье	для качественного исполнения необходимо избегать маховых и рывковых движений корпуса, при поднятии вверх - полностью разгибать руки в локтях, а при опускании - сгибать руки в локтях до 90°, или менее, корпус должен подниматься и

		опускаться в горизонтальном положении, без наклона туловища. Значительно более сложные упражнения - отжимания на брусьях в горизонте (при выполнении необходимо контролировать положение корпуса строго в горизонтальном положении) и в стойке на руках (при выполнении стараться держать тело прямым, без завалов вперед или назад, руки перпендикулярны земле)
5	Передний и задний горизонт на кольцах	также может выполняться как статическое упражнение, с задержкой корпуса тела в горизонтальном положении относительно земли на время, при удержании руками за кольца (кольца впереди и сзади); или как упражнение на повторение с отпусанием корпуса до горизонта. Может быть усложнен исполнением, удерживаясь только с утижилителями, удерживаясь на пальцах, совершая боковые повороты в виси и так далее

Организм человека – это единая система, поэтому работать с ней нужно комплексно. Упражнения с собственным весом воздействуют сразу на все группы мышц, а не на каждую в отдельности. Благодаря тому, что такая физическая нагрузка естественна для организма, снижается риск перегрузки организма и травмирования. Как правило, самые слабые зоны организма – запястья, локти, колени, нижняя часть спины, бедра, ромбовидные мышцы (мышцы, поднимающие лопатку), позвоночник, плечи и шея. Тренировки с собственным весом естественным образом воздействуют на суставы, укрепляют связки и сухожилия и при соблюдении техники безопасности не причиняют им вреда. Более того, снижается риск возможных повреждений в будущем.

Таким образом можно сделать вывод, из контекста «здоровый образ жизни» следует, что в него вкладывают смысл способа организации жизни человека, направленного на профилактику болезней и укрепление здоровья. В любой деятельности, в том числе здоровьесозидающей, большое значение имеют процессы познания и мотивации. Пропаганда здорового образа жизни, информационно-просветительская работа должны быть ориентирована на формирование у человека мотивационной модели, позволяющей человеку осмысленно и целесообразно осуществлять физическую активность, направленную на сохранение своего здоровья.

Использованная литература:

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 11 апреля 2022 года «О мерах по выводу на новый уровень вовлечения молодежи в массовые занятия спортом в микрорайонах».
2. Указ Президента Республики Узбекистан от 30 октября 2020 года №ПФ-6099 «О мерах по широкому внедрению здорового образа жизни и дальнейшему развитию массового спорта».
3. Bibi Gram, Andreas Holtermann, Karen Søgaard, Gisela Sjøgaard. Effect of individualized worksite exercise training on aerobic capacity and muscle strength among construction workers - a randomized controlled intervention study // Scandinavian Journal of Work, Environment & Health. - 2012-09. - Т. 38, выпуск №5. Стр. 467-475. - ISSN 1795-990X 0355-3140.
4. Оралов А.А, Гиль А.Ю, Поликина О., Андреев Е.М, Школьников В.М. Социальные и медицинские аспекты сохранения здоровья мужчин трудоспособного возраста // Здоровье – основа человеческого потенциала: проблемы и пути их решения. - 2011. - Т., вып. №1. - ISSN 2076-4618.
5. Дружилов С.А. Здоровый образ жизни как целесообразная активность человека // Современные научные исследования и инновации. –2016 г.- №4. - Стр. 654-648.
6. Musaev B., Nurmatova S. Basic of learning walking in figure skating //ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL. – 2021. – Т. 11. – №. 2. – С. 1350-1356.

Мирзаев Ф.Р.

Узбекский государственный университет физической культуры и спорта

Тургунов К.М.

Узбекский государственный университет физической культуры и спорта

Султанова Д.

Узбекский государственный университет физической культуры и спорта

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЕМ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В статье рассматриваются основные подходы к совершенствованию управления физкультурно-спортивным комплексом республики. Отмечается большое значение пропаганды в развитии физической культуры, спорта и здорового образа жизни.

Ключевые слова: спорт, физическая культура, здоровье, республика, управление, пропаганда.

Annotation

The article discusses the main approaches to improving the management of the physical culture and sports complex of the republic. The great importance of propaganda in the development of physical culture, sports and a healthy lifestyle is noted.

Key words: sport, physical culture, health, republic, management, propaganda.

В современном обществе физическая культура и спорт занимают одно из главных мест в развитии здорового и активного населения. В последние годы в нашей стране активизировался культ здорового образа жизни среди молодежи, а также старшего поколения. Развитие физкультурно-спортивного комплекса положительно влияет на все сферы общества, увеличивая человеческий потенциал и человеческий капитал, создавая дополнительные факторы успешного социально-экономического развития. В этой связи особо важным становится совершенствование имеющихся подходов к управлению физкультурно-спортивным комплексом.

Существует ряд проблем в развитии сферы физической культуры и спорта:

-недостаточное привлечение населения к систематическим занятиям физической культурой;

-недостаточное развитие материальной базы и инфраструктуры физической культуры и спорта, а также ее моральное и физическое старение;

-недостаточное количество профессиональных тренерских кадров;

-отсутствие на государственном уровне активной пропаганды занятий физической культурой и спортом как составляющей части здорового образа жизни, включая заботу о здоровье будущего поколения;

-пробелы во взаимодействии государственных органов исполнительной власти с местными органами исполнительной власти субъектов Республики и с общественными спортивными организациями в области физической культуры и спорта.

В настоящее время Узбекистане вопросам пропаганды физической культуры, спорта и здорового образа жизни уделяется большое внимание.

По итогам проведенного исследования выявлен ряд проблем в области физической культуры, спорта и здорового образа жизни на территории Республики, таких как:

1.Физической культурой и спортом в Республике систематически занимается всего 20% жителей страны.

2.Кризис системы управления сферой в целом по стране.

3.Низкая эффективность пропаганды физической культуры, спорта и здорового образа жизни исполнительными образованиями.

4.Неэффективная пропаганда физической культуры, спорта и здорового образа жизни средствами массовой информации.

5.Отсутствие системной пропаганды ФКС и ЗОЖ в детских садах, школах, учебных

заведениях среднего профессионального и высшего профессионального образования и трудовых коллективах.

б.Отсутствие информационной поддержки проводимых на территории Республики физкультурно-оздоровительных и спортивных мероприятий.

Принятие нормативно-правовых документов в сфере физической культуры и спорта позволяет четко обозначить цели, задачи и основные направления в области пропаганды физической культуры, спорта и здорового образа жизни, распределить полномочия и ответственность, а также определить основы взаимодействия между органами власти.

При этом в законодательстве Республике Узбекистан также четко прослеживается стратегический целевой ориентир, заявленный в «Стратегии развития физической культуры и спорта в Республике Узбекистан на период до 2030 года» – увеличение доли граждан Республики, систематически занимающихся физической культурой и спортом в общей численности населения с 19 процента в 2020 году до 30 процентов к 2025 году, до 40 процентов в 2030 году, где одним из главных условий успешного выполнения данного плана указана разработка и эффективная реализация комплекса мер по пропаганде физической культуры и спорта как важнейшей составляющей здорового образа жизни. Программа «Развитие физической культуры и спорта в Республике Узбекистан на 2020-2030 годы» преследует следующие цели: создание условий, обеспечивающих возможность жителям Республики вести здоровый образ жизни, систематически заниматься физической культурой и спортом; развитие физической культуры и спорта среди различных групп населения Республики; развитие детско-юношеского спорта, спорта высших достижений и профессионального спорта в Республике Узбекистан; развитие студенческого спорта в Республике.

Заключение. Итак, пропаганда физической, культуры, спорта и здорового образа жизни должна непременно выдвигаться на первый план. При этом необходимо уделять внимание и развитию массовой физической культуры, и спорту высших достижений, и проведению социально-значимых пропагандистских мероприятий. Развитие и поддержка массового, общедоступного спорта должны быть приоритетными, поскольку массовая физическая культура способствует повышению уровня здоровья граждан и качества жизни, стабилизации гражданского общества, духовному и физическому оздоровлению молодежи, профилактике социального поведения. В большом спорте также заложены возможности для агитации и пропаганды, которые необходимо реализовывать: представители спорта высших достижений, которые известны не только в своей стране, но и за ее пределами, благодаря интересу к ним со стороны средств массовой информации, могут оказывать влияние на формирование общественного мнения и развития массовости физической культуры и спорта в республике.

Список использованной литературы:

1.Mirzaev F. R., Foreign experience in the preparation of a sports manager: in case of Russia, International Scientific Journal, Theoretical & Applied Science,2019. №5. С 439-443.

2.Зиядуллаев К. Ш., Зубарев Ю.А., Турдубеков У.Б., Мирзаев Ф.Р. Результаты деятельности и показатели эффективности в сфере физической культуры и спорта. Республиканская научно-практическая конференция “ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА В УЗБЕКИСТАНЕ” 25-26 ноября 2021 года Чирчиқ

3.Sultanova D.M. Mirzayev F.R., SPORT TASHKILOTLARI FAOLIYATI SAMARADORLIGINI MARKETING TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH ORQALI OSHIRISH YO`LLARI. SPORT MENEJMENTI VA MARKETINGI: MUAMMOLAR, TENDENSIYALAR VA ISTIQBOLLAR. -Чирчиқ-2022, 166, 2022-yil. УДК: 796.078

4.Mirzayev Furqat Raxmatovich, Otajonova Laylo Baxtiyor qizi, Saidova Nigora Rustam qizi va b..THE STRATEGY FOR DEVELOPING MASSIVE SPORTS IN UZBEKISTAN, European Journal of Humanities and Educational Advancements (EJHEA). - Available Online at: <https://www.scholarzest.com> Vol. 3 No. 12, December 2022 ISSN: 2660-5589,

Мадимарова К.Т., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

КЕСИП МЕНЕН ЖӨНДӨМДҮН АЙКАЛЫШТЫРУУНУН ЗАРЫЛЧЫЛДЫГЫ

Аннотация

Макалада кесип менен жөндөмдүн айкалыштыруунун маселелери жана ролу каралат. Ошондой эле инновациялык технологияларды колдонуп, студенттерге кесиптик багыт берүү боюнча маселелер талданат.

Жөндөмдүүлүк-кишиде өзгөчө сапат. Белгилүү бир иш-аракетти жасоо үчүн тубаса талант менен кийин үйрөнгөн "жасай алуу" күчүнө жөндөмдүүлүк дейбиз. Жөндөмдүүлүк кишинин кызыгуусуна жараша өзгөрөт.

Кесип - өмүрүбүздүн үчтөн бирин өткөргөн ишибиз, алагды болгон нерсебиз.

Түйүндүү сөздөр: билим берүү, кесиптик билим берүү, инновациялык технологиялар.

НЕОБХОДИМОСТЬ СОЧЕТАНИЯ ПРОФЕССИИ И СПОСОБНОСТЬ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы и роль совмещения навыков и профессий. Также анализируются вопросы профессиональной ориентации студентов с использованием инновационных технологий.

Способность – это особое качество человека. Способность - это врожденный талант, а позже приобретенная способность «уметь делать» для выполнения определенной деятельности. Способности варьируются в зависимости от интересов человека.

Профессия – это работа, на которую мы тратим треть своей жизни, наше хобби.

Ключевые слова: образование, профессиональное образование, инновационные технологии.

THE NECESSITY OF COMBINATION OF PROFESSION AND SKILLS

Annotation

The article discusses the issues and the role of combining skills and professions. The issues of professional orientation of students with the use of innovative technologies are also analyzed.

Ability is a special quality of a person. Ability is an innate talent and later acquired ability to "be able to do" to perform a specific activity. Abilities vary according to the interests of the individual. A profession is a job that we spend a third of our lives on, our hobby.

Key words: education, vocational education, innovative technologies.

Кесип деген эмне? Кесиптердин баары адам баласына кызмат кылуу үчүн коомдо пайда болгон карым – катыш, муктаждыктын натыйжасында келип чыккан. Кесип XIX кылымдын аягына чейин кеңири ойлоону жана пландоону талап кылбаган тема болуп эсептелчү. Балдары да атасынын кесибине окшош түрдөгү кесип тандай турганына ишенишчү. Эгер киши жыгач уста болсо, анын атасы да балким жыгач уста эле, баласы да буга окшош бир кесип тандоосу күтүлөт болчу. Техниканын өнүгө элегинде кесиптердин бири-биринен айырмачылыгы аз эле. Индустриянын өнүгүүсү менен кесиптерде жаңы түрлөр пайда боло баштап, жаны иш мүмкүнчүлүктөрү чыкты. Мурунку коомдук структурадын бузулушу менен кишилердин кесиптер жөнүндө маалыматы кеңейди, мунун натыйжасында кесип тандоо да татаалдай баштады.

Бир кесипке ээ болуу үчүн билим алуу жана ал кесиптин кесип катары коомдо кабыл алынуусу керек. Кээ бир кесиптер түздөн-түз кишилер менен, кээ бирлери машиналар (станок, техника) менен; Кээ бири кишилер менен да техника менен да байланыштуу. Ошентип кесиптер: кишилер менен иштей турган, техника менен иштей турган, кишилер жана техника менен иштей турган болуп бөлүнөт.

Кесип - өмүрүбүздүн үчтөн бирин өткөргөн ишибиз, алагды болгон нерсебиз. Кишилер кесиптери менен өздөрүн таанытышат. Кишилер менен кесиптердин арасында көптөгөн байланыштар бар. Кесип ал кишинин адамкерчилигине, дүйнөгө көз карашына, кабыл алуусуна таасир этип, кишилерде окшоштуктар, айырмачылыктар, өзгөчөлүктөр жана жакындыктарды пайда кылат. Мисалы, куруучу менен мугалимди, милиционер менен инженерди салыштыралы. Алар кесиптери жана иштеген иштеринин негизинде бири-биринен айырмаланып турушат.

Кесиптер жалпысынан - товар өндүрүүчү (көзгө көрүнгөн) жана кызмат кылуучу (көзгө көрүнбөгөн) иш болуп экиге бөлүнөт. Кесиптердин саны канчалык көбөйгөн сайын, кесип тандоо да ошончолук оордошуп бара жатат. Мында максат көптөгөн кесиптердин ичинен бирин тандоо, бир чечимге келүү процесси болуп эсептелет. Адистикти тандоодо баланын ошол адистикке даярдыгы болушу керек.

Кесип тандоодо эмнелерге көңүл буруу керек? Ар бир киши кичинекейинен баштап эле чонойгондо ким болоорун ойлоп, келечеги жөнүндө кыялданат. Башында жалаң гана кыял катары эсептелген кесип тандоо, чонойгон сайын чындыкка жакын негиздерге таянат. Башкача айтканда, түрдүү кесиптер жөнүндөгү көз карашы кеңейет, окуп үйрөнөт, кеңири маалыматка ээ болот. Бирок, жаштардын көбү толук эмес орто же орто мектепти бүтүргөндөн кийин кесип тандоодо бир чечимге келе алышпай, эмне кылаарын билбей калууда. Кээ бирөөлөрү өмүр бою бир боло турган кесибин тандоодо тобокелге салышат. Окуучулардын стипендия, окутуучу - мугалимдерге айлык төлөгөндөн башка, ошончо убакыт коротуп плансыз түрдө даярдалган адистер кийин өздөрүнө ылайык иш таба алышпай кыйналышат. Бар болгону ишсиздер армиясынын санын көбүйтөт. Окуучулар өздөрүнүн табиятына төп келбеген кесиптерди тандоосундагы негизги факторлор - алардын иш жөнүндө толук билбегенинен улам келип чыгат. Лицей же орто мектептин жогорку класстарынын окуучуларына кайсы кесипти тандай турганын сураганда көбүнчө мурунтан белгилүү болгон кесиптерди тандаганы байкалууда. А бирок тандаган кесиптери алардын жекече өзгөчөлүктөрү, жан дүйнө байлыктары менен төп келбейт. Башкача айтканда, жөндөмдүүлүгүнө, шыгына, кабыл алуусуна, ден соолугуна ж.б. көңүл бурушпай, кесиптер жөнүндө кеңири билбей туруп тандаган учурлар кездешет.

Кыргызстанда да акыркы жылдарда бир топ өзгөрүүлөр болуп, бул өзгөрүүгө жараша коомдун жаны адамын – жаны кесиптердин ээлерин даярдай турган көптөгөн университеттер, факультеттер, окуу борборлору ачылды. Кыргызстандын эгемендүү мамлекет болушу менен айрыкча акыркы беш жылда билим берүүдө жаңы типтеги мектептер, гимназиялар көбөйдү. Бул жаңы типтеги мектептер - жалпы орто мектептер, гимназиялар, лицейлер, автордук мектептер, өзүмдүк, мамлекеттик мектеп, кыргыз – түрк кыз жана эркек лицейлери, эксперименталдык мектептер болуп, бардыгы 28 түрдөгү мектептер бар. Бул мектеп, гимназия, лицейлердин окуу программалары көбүнчө ошол мектептин коллективи тарабынан түзүлгөн. Бул мектептерде окуучуларга кийинки жылдардагы коомдогу саясий, социалдык,

экономикалык өзгөрүүлөргө жараша экономика, эсептөө техникаларынын негиздери, компьютердик билим ж.б. түрдүү кесиптерге даярдыктар берилет. Ар бир мектеп, гимназия өз алдынча программа кабыл алгандай эле, ар бир колледж, институт, университет, академиялар да өздөрүнө таандык программалар менен иштешет.

Азыр Кыргызстанда ЖОЖдордун кайсынында кандай кесипке даярдай турганын билүү үчүн ар бир окуу жайын кыдырууга туура келет. ЖОЖдор жөнүндө абитуриентке жол көрсөтүүчү маалымат китепчелерин жыл сайын чыгаруу, сатууга коюу зарыл. Акыркы жылдарда түрдүү окуу жайларынын санынын көбөйүшү менен жаңы бөлүмдөр да ачылып жатат. Бирок кайсы окуу жайында кандай факультеттер, бөлүмдөр бар экени жалпыга тегиз белгилүү боло элек. Информация жетиштүү болбогонунан, мектептердин бүтүрүүчүлөрү кайсы кесипти тандаарын билишпей, бир чечимге келүүдө кыйналууда. Көптөгөн кесиптердин эмне экендигин, бүтүргөндө каяктан иш таба ала турганы тууралуу айрыкча айылдын жаштары элестете алышпайт.

Орус педагогу Харламов кесипке багыттоодо буларга көңүл буруу керектигин белгилейт: "Мектепти бүтүргөндөн кийин окуучулардын көбү өндүрүшкө киришет. Аларга кесиптик багыт берүү үчүн коомдук пайдалуу эмгектин ар кандай түрлөрүн колдонуп, өндүрүштүн түрдүү тармагында өз күчтөрүн жана жөндөмдүүлүктөрүн сынап көрүүгө мүмкүнчүлүк берүү керек". Кесипке багыттоодо окуучуларды ар кандай кесиптин түрлөрү, өзгөчөлүктөрү менен тааныштыруу зарыл. Бул окуу процессинде чечиле турган маселе. Окуучулар өмүрү өрнөк болгон кишилердин эмгек жолдору менен таанышат. Эс таасирдүү каражат болуп, кесиптер жөнүндө лекциялар, докладдар, асгемелешүүлөр, кесип тандоо кечелери эмгек каармандары менен жолугушуу эсептелет. Тигил же бул кесипти тандоодо ал кесип үчүн керек болгон кээ бир өзгөчөлүктөрдү, кесиптин өзгөчөлүгүн, оной жана опурталдуу жактарын коомдогу ордун, кесиптик оорулар, жөнүндө баланын билүүсү зарыл. Кээ бир иштер жалан гана акыл эмгегин талап кылат. Кээ иштер акыл эмгегин көп талап кылбайт. Бул учурда зээндүү бирөө мындай ишке канааттанбоосу жана ушундан улам өзүн бактысыз сезиши мүмкүн.

Бала чоңоюп коомго аралаша баштаганда чондордун кыймыл аракеттерин, бирөөгө жасаган мамилелерин ар кайсы кесип ээлеринин кырдаалга жараша жасаган иштерин байкап,

туурашат. Бул мамилелер баланын болочок кесиби үчүн үлгү болуп калышы ыктымал. Кээ биринин тандаган кесиби анын психологиялык жана физиологиялык өзгөчөлүктөрүнө төп келбеген учурлар болот. Же болбосо иштин жалас гана жакшы жактарын билип, ал эми оор жактарын байкабай калат. Натыйжада ал кесипке ээ болгон күндө да өзүн бактысыз, эрки бош, колунан эч нерсе келбеген киши сыяктуу сезиши мүмкүн. Кээде бала кесип тандоодо өзүнүн жөндөмүн, деңгээлин толук билбеши, ушундан улам тартынып бир чечимге келүүдө коркушу да ыктымал. Ошондуктан окуучуларга кесиптердин түрдүү жактарын ар тараптуу түшүндүрүү керек. Бул иш мектепте кеңешчи / даанышман - психологдун, класс жетекчилердин, тарбиячылардын милдети. Жаштардын өздөрүнүн мүнөзүнө, жөндөмдүүлүгүнө төп келген кесипти тандоосу үчүн, кызыккан кесиптерди объективдүү жана ар тараптуу изилдегенден кийин гана бир чечимге келүүсү абзел. Кесиптер жөнүндө туура жана так билүү, бир окуучуга төмөнкүдөй таасирин тийгизүүсү мүмкүн экендигин жана ал кесип боюнча төмөнкү суроолорго жооп издөө керектигин түрк психолог - даанышманы Кузгун мындайча көрсөтөт: Мисалы, - Баланын ден соолугунун чың болушу, бул кесиптин анын кишилик өзгөчөлүгүнө, ден соолугуна ылайык болгонун билүүсү зарыл. - Же болбосо жаш, бой, салмак, сырткы көрүнүштүн бул кесип үчүн мааниси, белгилүү бир шарты барбы? - Иш үчүн өзгөчө бир шыктын болушу керекпи? - Кесипти тандагандан кийин ал тармакта келечекте иш таба алуу ыктымалы кандай? - деген суроолорго жооп изделет. - Кишинин ишинин ийгиликтүү болушу - анын тандаган кесиби менен тыгыз байланыштуу (кесипти сүйүүсү, кайраты, сабырдуулугу, тырышчаактыгы, жөндөмдүүлүгү); - Кесип тандоо кишинин ал кесипти канчалык денгээлде жактырганына жараша өзгөрөт; - Кесип тандоо жашоонун башка жактарына да таасир этет (кайда иштейт, кимдер менен иштейт ж.б.); - Кесип тандоо демократиялык коомдун ошол иш күчүн кандай пайдаланаарына таасир тийгизет.

Тандалган кесиптин мааниси. Тандалган кесип кишинин өмүр бою бир иштин ээси болушун жана ал иште ийгиликтүү иштешин көрсөтөт; - Кесип тандоо менен бирдикте ар дайым чогуу иштей турган кишилерди, жолдошторун, ал тургай кээ де өмүрлүк жарын тандоосуна да маанилүү роль ойнойт; - Өмүр бою бирге жашай турган чөйрөнүн өзгөчөлүгүн жана жерин; - Үй бүлөнүн тапкан кирешесин жана сарптоо өзгөчөлүгүн; - Кишинин өз ишине болгон мамилесин; - Жоопкерчиликтүү бир жумушчу же кызматчы экенин; - Иши менен сыймыктанып, турмушуна ыраазы, бактылуу же нааразы экенин көрсөтүүчү мааниге ээ.

Кесип тандоодо маанилүү көрүнүштөр. Кишилер кесиптерин түрдүү кырдаалга жараша тандашат. Бул болсо анын кесипти жетишээрлик денгээлде билип-билбегенине да жараша өзгөрөт.

Жекече өзгөчөлүктөр. Жекече өзгөчөлүктөр инсандын (личностун) акыл-эсин, үйрөнүү жөндөмүн, түшүнүү, кабыл алуу деңгээлин көрсөткөн сапат болуп эсептелет. Кишилер өз ара акыл-эс деңгээли, адамкерчилигине, мүнөзүнө жараша бири-биринен айырмаланат. Бул кызыгуусуна, кабыл алуусуна, билимине де таасир тийгизет. Оңой үйрөнүлө турган, ойлоо күчүн көп талап кылбаган кесипте иштегендер менен үйрөнүүсү оор жана акыл эмгегин, ойлоо күчүн талап кылган кесиптерде иштегендердин арасында айырма бар. Мисалы, заводдун цехинде ар дайым станоктон бир тетикти жасаган жумушчу менен ошол станоктун проектисин чийген инженердин иштери түрдүү ойлоо күчүн талап кылат.

Кызыгуу бир ишке белгилүү бир убакыт ичинде алаксуу же жакшы көрүү маанисинде; кесип тандоодо да он же терс таасир бериши мүмкүн. Кызыгуу көбүнчө белгилүү бир убакыттан кийин өзгөрүп, тарап кетиши, тескерисинче өмүр бою калышы да мүмкүн. Башкача айтканда ишке кызыгып кесип тандоо, убакыт өткөн сайын тандаган кесибинин ага төп келбегенин, жөн гана убактысын өткөрүп жатканын ойлоп, өзүн кызыктырган башка кесипти чечиши керек болот. Ошондуктан жаштарда өз кызыгуусуна жараша кесип тандоосу, тандоодон мурун жакшылап ойлонуусу абзел.

Кулк-мүнөз, бир кишинин башкалардан айырмалаган өзгөчөлүктөрдү камтыйт. Жаштардын кесибин тандоосу мүнөзүнө жараша деген ойлорго караганда бирөө кесип тандап жатып, ошол эле убакта өзүн бул жолго салып жаткандыр. Бул жагынан алып карасак, кишинин өзү жөнүндө ойлоосу, өзүнө берген баасы менен тандаган кесиби арасында бир

байланыш бар. Мындан "кесиптик мен тууралуу" сөз кылууга болот. "Кесиптик мен" кишинин кайсы кесиптик ролду жактырып жана сыймык менен тандаганы жөнүндө ойлорун чагылдырат. "Кесиптик менде" кесипти сүйүп, ошол кесипте өзүн ойлойт, элестетет, ортого коюп таантат. Жаңылыштык менен, туура эмес кесип тандоо кишинин мүнөзүнүн өзгөрүшүнө, ишине канааттанбоосуна түрткү болот, бат чарчайт ж.б. ишин сүйгөн кишинин мүнөз, көз карашы ошол кесипти чагылдырат. Мисалы, мугалим, доктор, инженер, ветеринар, адвокаттар кесиптеринде өздөрүн көрсөтүшүп, бир-биринен мүнөздөрү ого эле айырманып турушу мүмкүн.

Жынысы. Байыркы уруулар, элдер жашаган доорлордон бери эле кишилердин жынысы кесип тандоодо маанилүү роль ойногон. Байыркы замандарда да эркектерди анчы, каарман, үй бүлөсүн баккан; аялдарды болсо балдарды чоңойтуп, тарбиялоочу, үй иштерин жасаган бирөө катары көрүшкөн. Аялдын кесип тандоосу жана үйдөн алыс иштөөсү ХХ кылымга тиешелүү көрүнүш болуп эсептелет. Кээ бирөөсү бир окууну бүтүрүп иштеп жатышса, кээси үй иши менен алектенип иштей алышпайт. Жыныска байланыштуу коомдук көз караштар, ишенимдер жана пикирлер иштин өзүнө жараша кесип тандоого жол ачат. Мисалы, кесипи архитектор, инженер болгон же командировкага көп чыга турган, нөөмөткө (күзөткө) көп кала турган аялдар үй бүлө, турмуш шартына жараша иштей албаган учурлар көп болот. Ушул себептен кыз балдардын туура кесип тандоосуна жол көрсөтүп, коомдо эркектер үчүн да, аялдар үчүн да билинген кесиптерди айтып, анда иштеп кете алаарын, ошондо үй бүлө арка планга кала турганын түшүндүрүп бул кесиптин жакшы-жаман, кааланган жана кааланбаган жактарын ачык айтып, таанытуу керек. Азыр да мурунку убактагыдай эле кесип тандоодо жыныстын ролу бар. Кыздар көбүнчө үйгө тиешелүү же болбосо социалдык тармактарда кишилер менен же компьютер менен иштей турган кесиптерди тандашса, эркек балдар көпчүлүк учурда сыртта, үйдөн алыс, илимий изилдөөлөр менен алышып, техника менен иштей турган, саясатка байланыштуу болгон же күч эмгегин талап кылган кесиптерди тандашат. Азыр Германияда жана Европанын башка өлкөлөрүндө, Японияда жалаң гана "кыздарга ылайык" болгон, үй экономиясы, үй тиричилигин башкаруу токуучулук, тигүүчүлүк, дизайн, ашпоздук, балдар бакчасында тарбиячы, башталгыч класстын мугалими сыяктуу кесиптер берилет.

Кесип тандоодо да маанилүү роль ойногон башка бир фактор да физиологиялык өзгөчөлүк болуп эсептелет. Мисалы, кээ бир кесиптерде бою, салмагы, туюу органдарынын бешөөнүн тең чың болушу, шамдагайлык, ж.б. талап кылынат. Алсак, космонавт же учкучтарда көзү курч, ден соолугу чын болушу керек. Музыканттарда манжаларынын узун болушу, балерондордо атайын окуу жайын бүтүргөнү, артисттерде, мугалимдерде, кабарчыларда, кээде саясатчыларда, айрыкча дикторлордо дикциясынын так, үнү жагымдуу болушу талап кылынат.

Жаш. Жаштын кесип тандоодо да маанилүү ролу бар. Бала иштөө, кесипке ээ болуу жөнүндө кичинекейинен, мектепке чейинки курактан эле билип баштайт. Бирок бул убакта фантазиялык ойлоосу жана көңүл буруусу туруксуз болгондуктан, кесип жөнүндө ойлору өзгөрүп турат. Башталгыч класстарда балдардын кесип жөнүндөгү түшүнүгү кеңейип, бир кесипке ээ болуу тууралуу ойлору калыптана баштайт. Балдар мектепке чейинки куракта чоңдордун иштегенин туурап оюн ойношот. Ар кимдин бир иши бар экенин, бул иштердин арасындагы байланыштарды жана өзгөчөлүктөрдү байкашат. Орто класстарда кесип жөнүндө түшүнүгү дагы да кеңейип, өздөрүнө кайсы кесип ылайык экенин изилдей башташат. Уландык куракта да кызыгуусу өзгөрүп турушу мүмкүн, кыялданып, ар кандай кесипке ээ болууну кесипти ойлошот. Кесип тандоодо кээси 10-16 жашында бир чечимге келсе, кээси 20-22 жашында да бир чечимге келе албайт.

Үй бүлөнүн коомдо өзгөчө мааниси бар. Баланын кесип тандоосунда ар кандай таасири болот. Анын дүйнөгө көз карашы, кишилиги, кулк-мүнөзү, баалуулуктары, кызыгуусу, кесиптер жөнүндөгү түшүнүктөрү эң биринчи үй бүлөдө калыптанат. Үй бүлө мүчөлөрүнүн кесипке болгон көз карашы абдан маанилүү. Үй бүлөнүн экономикалык жашоо шарты баланын кесип тандоосунда таасир берет. Кирешеси көп же жетиштүү болгон үй бүлөдөгү балдардын көз карашы менен орто же аз кирешелүү болгон үйдөгү баланын көз карашы

айырмалуу болоорун түрк психологу Кулаксызоглу белгилейт. Бала канчалык зээндүү болсо да кээде кирешеси аз үй бүлөнүн баласы каалаган кесибин тандоо бактысына ээ боло албашы мүмкүн.

Үй бүлө мүчөлөрүнүн билим денгээли. Ата-эне жана бир туугундар балага өз таасирин тийгизбей койбойт. Үй бүлө мүчөлөрүнүн билим денгээли, алардын келечек жөнүндө ой жүгүртүүлөрү, кыялдануусу балдардын ойлоруна да таасир тийгизет. Ата-эненин балдарга кесип тандоодо жардамдашуусу, алар менен кеңешүүсү зарыл. Бул жардам бала үчүн өтө маанилүү. Кээ бир ата-эне жоопкерчиликтен качып, "өзүң бил", - деп баланы өтө зарыл убакта жалгыз таштап койсо, кээде баласынын эмнеге шыгы бар экенин жакшы билбегени үчүн туура эмес көз караштар пайда болобу деп коркушат. "Өзүң бил", - деп балага ушундайча жардам берип жатабыз, тоскоол болбодук", -деп ойлошот.

Ата-эненин баласынан күткөнү.

Үй бүлөнүн баладан күткөнү, анын окуудагы ийгилигине, зээндүүлүгүнө жана ден соолугуна да байланыштуу. Баласынан күтүүсү аз болсо үй бүлө ага тескери таасирин тийгизет. Үй бүлөнүн баладан анын денгээлинен (жасай ала турганынан) жогору, көп ийгилик күтүүсү да баланы кайгыртат. Өзү каалабаган кесипти ата-энесинин каалоосу боюнча тандап, кийин өмүр бою кыйналышы мүмкүн. Баланы маселени өзү чечип, жоопкерчиликти өзү алганга үйрөтүү, көндүрүү зарыл. Бул иште мектеп психологунун ролу чон.

Авторитар ата (эне) да баланын кесип тандоосунда терс таасир берет. Өзүнүн көз карашы боюнча баланын каалоосуна жана жөндөмүнө көңүл бөлбөй туруп, өз кесибин баласынын улантуусун каалоосу баладагы личносттук "мен" түшүнүгүнүн калыптанышында терс роль ойнойт. Үй бүлөсүнө каяша айтып баштайт, атайылап ата-энесине жакпаган же алар тыюу салган нерселерди жасап баштайт, таптакыр чүнчүп, өзү менен өзү болуп, басмырт болуп кетет, депрессияга кирет, үйдөн качат ж.б.

Ата-эненин кесиптери да кээде баланы ойлонот. Атага баласы окшош болгусу келет, анын кесиби кызыктырат. Алар үчүн кээ бир кесиптер башкаларына караганда маанилүү, сыйлуу болуп көрүнүшү мүмкүн. Ошол кесипти алса баласы бактылуу болоорун же жакшы иш таба алаарын, кирешеси жакшы болуп, жашоо шарты да жеңил болоорун ойлойт. Кээ кесиптерди жактырбашы мүмкүн. Ата-эненин өз иштерин сүйүүсү, урматтоосу же башка сезимдери балага кесип тандоого бир жол көрсөткүч да боло алат. Кээде бир доктор ата баласынын да доктор болуусун каалаганы сыяктуу, кесип коомдо урмат көргөнүнө байланыштуу да көз караштар өзгөрөт. Кээ бир кесиптер балага оң таасир тийгизгендей эле терс да таасир тийгизиши мүмкүн. Бирок, кыйнап кесип тандатуу зыяндуу.

Ата-эненин ишсиз же кайдыгер болушунун да баладан көптү күткөн сыяктуу эле терс таасири бар. Кээ бир ата-эне баарын балага таштап, кесиптер жөнүндө жакшы түшүнүктөрү болбогонун айтып, жардам берүүдөн качат. Ушул убакта мектеп психологунун кесип тандоо боюнча тесттерди жүргүзүп, анкеталарды толтуруп, алардын жыйынтыгы боюнча балдар менен аңгемелешип жол көрсөтүүсү чон мааниге ээ болор эле.

Аймактык- өзгөчөлүктөр. Кесип тандоодо жашаган жер, айлана – чөйрөнүн чоң ролу бар. Үй бүлөнүн тааныштарынын, тууган-туушкандардын кесиптери, баланын жолдошторунун каалаган кесиптери, жашаган жери, району, техникадагы жетишкендиктер, радио, телевизор, басма сөз ж.б. баланы ойлондурут. Техникадагы жетишкендиктердин натыйжасында кол менен жасалган көп иштердин автоматтык, жарым автоматтык түрдө оңой жана бат жасалуучу иштер, кесип тандоодо белгилүү денгээлде ойлонот. Аймактык айырмачылык да ролго ээ. Мисалы, ошол аймакта шахта болуп же бир кен табылып ал жерде иштөө, же башка иш бар болсо бөлөк жерге барбай эле ошол жерде иштөө ыңгайлуу. Аймакка жараша, тамеки иштетүү, мал чарбачылыгы боюнча адистерге ж.б. оңой иш табылышы мүмкүн.

Кесип тандоодо өлкөнүн кайсы кесипке кандай план түзгөнү да маанилүү.

Мисалы, 1985-жылдагы Жаны Билим Берүү Реформасынан кийин өлкөдө инженерлерге жана "адам жанынын инженерлери" болгон мугалимдерге өкмөт тарабынан коюлган талапка жараша ушул адистиктерди тандагандарын (анын ичинде жанылыш

тандагандардын да) саны көбөйгөн. Кээ бир кесиптерге болгон талап мезгилдерге жараша көбөйөт же азаят. Булар өлкөнүн жалпы өнүгүүсүнө байланыштуу. Кээ бир аймакта адис даярдоодо кесиптик техникалык окуу жайлары маанилүү роль ойнойт. Кесиптик, орто же жогорку окуу жайларында, завод же фабриканын өзүндө курстардын болушу ал аймактагы жаштарга жардам берет. Кээде аймактык өзгөчөлүктөр жаштардын ал адистикти тандоосуна түрткү бериши мүмкүн же тескерисинче жактырбай качуусуна да негиз болот.

Жаштардын көбү өз кесиптерин ойлонбой туруп тандашат. Мурда жакшы билбеген кесип жөнүндө ал кесип ээсинен маалымат алуусу да таасир берет. Кээде таанымал артист, ырчы, сүрөтчү, жазуучулар да шыктандырат. Кээде телевизордо, радиодо уккандары, окуган китептердеги, газеталардагы, көргөн кино фильмдердеги каармандар да таасир этет. Же өзү үлгүлүү деп ойлогон, жакшы көргөн кишинин адистиги да аны ойлонтуусу ыктымал. Карман жөнүндө жазылган китеп, макала, анын ийгиликтүү иши ошол кесипке кызыктырат. Кээде жакшы реклама да жаштардын ошол адистикке кетүүсүнө өбөлгө болсо, кээде "мода" болгон кесиптер роль ойнойт.

Албетте, кесип тандоодо баланын кийин ал тармакта иш таба алуу ыктымалы, анын жөндөмү да эске алынуусу, кандай түрдөгү иш экени жакшылап изилденүүсү керек экенине жогоруда токтолгон элек. Улам убакыт өткөн сайын коомдун жана билим менен технологиянын өнүккөнүнө байланыштуу жаны иш түрлөрү да пайда болууда. Коом өнүккөн сайын өзү менен бирге кээ бир маселелерди да алып келет. Ал маселени чече турган кишиде жаңы көндүм, билгичтиктерди да талап кылат. Кийинки жылдарда гана кесип же иш катары тааныла баштаган жана элдин көңүлүн өзүнө абдан бурган жаны убаракерчилик (иш) түрлөрүнүн кээ бирлерин мисалга алсак: М: мээ инженери, бош убакыт инженери, генетика инженери, акча жумшоо инженери, чөйрө - пейзаж инженери, түссүз таштар менен иштеген инженердик ж.б. көптөгөн кесиптердин бир канчасы гана.

Айрым учурларда "акча таба алам" деген ой менен жаштар соодага байланыштуу адистикти тандашат. Бул болсо алардын ошо адистиктин ысык-суук жактарын жакшы билбегенинин натыйжасы. Айрымдары иши тынч болсун деп, "оңой" адистикти тандашат. Албетте бул кесип бала ойлогондой "оңой" болбой калышы да мүмкүн. Мисалы, бала бакча тарбиячысы, башталгыч класстын мугалими. Кесип жөнүндө билбей туруп бир чечимге келүү, кийин баланын күтпөгөн кыйынчылыктарга дуушар болуп, кыйналуусуна себеп болот. Кантаржы мектептерде кесиптик багыттоо абдан чон мааниге ээ экендигин баса белгилейт. Мугалимдер жана психологдор ата-энелер менен бирдикте иштеп, баланын адистигин тандоосуна туура кеңеш берүүсү алардын жана өлкөнүн келечеги үчүн маанилүү. Сүйбөгөн кесипте иштеп, ишинен ийгиликсиз болуп, ден соолугун да бузуп алгандан көрө, ден соолугу чын, ишин ийгиликтүү аткарган адистерге, кызматчыларга өлкөбүз муктаж. Кесипке багыттоодо психолог-даанышман окуучулар, мугалимдер, ата-энелер менен бирге буларды жасоосу керек: - окуучулардын "мен" түшүнүгүн белгилейт. - класс жетекчилерге кесип тандоого кандай жол көрсөтүүлөрү тууралуу маалымат берет. - мектептеги мугалимдер жана өндүрүш менен байланышта болуусу зарыл. - окуучулардын кайсы темада, кайсы тармак жөнүндө дагы көбүрөөк билгиси келип жатканын тактайт. - кесипке багыттоо ишин сөзсүз бир программа менен жүргүзүшү зарыл. - керектүү материалдар даярдалат. - ЖОЖдорго, атайын орто окуу жайларына, түрдүү ишканаларга экскурсия пландаштырылыт. - класстык жана ата-энелер чогулушу өткөрүлөт.

Корутунду жана сунуштар. Кесипке туура багыт берүү, өлкөнүн да, жаштардын да кызыкчылыгы үчүн маанилүү. Туура жол көрсөтүлүп, кесибин сүйгөн, иштерман жаштарды, билимдүү, өз ишинде, тармагында күчтүү кесип ээлерин даярдоо келечек үчүн пайдалуу иш жасагандын көрсөткүчү болуп эсептелет. Мектептердин көбүндө кесипке багыт берген, кесиптерди тааныткан иш чаралар көбүнесе формалдуу түрдө болуп, жылда бир- эки жолу гана өткөрүлөт. Ал чогулуштарда билинген гана кесиптер жалпы жонунан тааныштырылып, башка кесиптер жөнүндө кенири маалымат берилбей, ал кесиптердин оор тараптары айтылбай, кайсы кесипке кандай окуу жайын бүтүргөндө ээ болоору жөнүндө маалымат

берилбей келүүдө. Окуучу өзүнүн эмнеге шыктуу экенин, эмнелерди жасай ала турганын толук билбей, өзүнө ишене албаган учурлар көп кездешет. Багыттоо ишинде булар маанилүү:

Кесипке багыт берүүдө эн башкасы – туура чечимге келүүнү үйрөтүү. Окуучу өзүнүн каалоолорун, шыгын билүүсү керек; кесиптердин талап кылган өзгөчөлүктөрүн салыштырып, бир чечимге келет. Экинчи маанилүү нерсе – баланын ЖОЖдор жөнүндө маалыматы болуусу. Ошондо гана туура кесиптик багыттоо болот. Кесипке багыттоодо баланын эн көп кайсы кесип жөнүндө билгиси келгенин тактап, анан кесиптер жөнүндө маалымат жана кесипке багыт берилет. Кесиптик жөндөмдөрдү аныктоого байланыштуу тесттер баардык мектептерде жүргүзүлбөйт. Жөндөмдөрдү, шыктарды өлчөй турган атайын шкалалар даярдала элек. Мындай шкалалардын даярдалуусу жана мектеп психологдоруна буларды кандай колдооору тууралуу маалымат берилүүсү зарыл.

Кесип тандоо боюнча өлчөм - шкалалардын даярдалуусу жана окуучуларды тестирлөө, жыйынтыктоо, колдонуу иши мектеп психологдоруна үйрөтүлүүсү зарыл.

Бир кесипти алуу үчүн кайда, канча жыл, канча ай окуйт; бул суроолор такталуусу керек. Ар бир кесипти каяктан ала ала турганы, кайсы окуу жайында окуй турганы, бүтүргөндө кандай квалификация (адистик) берилээри, окуу жайларынын тизмеси, адреси жөнүндө китепчелердин даярдалуусу абдан маанилүү.

Ал кесипке ээ болгондон кийин өз адистиги боюнча иш таба алуу ыктымалы, кошумча иш мүмкүнчүлүгү, кимдер менен жана эмнелер менен иштей турганы тууралуу маалыматтардын китепчеге жазылуусу, ал китепчелердин мектептерге таратылуусу да окуучулар үчүн абдан мааниге ээ.

Кесипке багыт берүүдө ата-энелер, предметтик мугалимдер менен чогуу иштөө керек. Анткени, кесип ээлери менен жолугушуу, кесипке багыт берүү кечелери, чогулуштар, кээде рекламалар баланын кесип жөнүндө толук билбей туруп шашылып тандап алуусуна себеп болушу ыктымал.

Кесипке багыт берүү өлкөбүздөгү мектептерде кээ бир өнүккөн өлкөлөрдөгү мектептерде жүргүзүлгөн кесиптик багыттоо иштеринен бир аз артта калды. Себеби, баарынан мурда, кесипке багыт берүүчү даанышман мугалим -психологдор баардык мектептерде жетиштүү эмес. Ошентсе да азыр мектептерде психологиялык сервистер (кызматтар) жанданып, өнүгө баштады дешке болот, мындан ары да сөзсүз өнүгөт деп үмүттөнөбүз.

Колдонулган адабияттар:

1.Мирошниченко,Л. П., Иманкулова, М. "Инновационные школы Кыргызстана", Бишкек, 1996

2.Харламов И.Ф., "Педагогика", "Юрист", Москва, 1997, 3 изд.

Интернет булактары.

3.Жолдошбаев А.С., Сулайманова Д.К., Окутуунун инновациялык технологиялары: Окуу-усулдук колдонмо. -Жалал-Абад: 2021. - 86 б.

4.Скобелева Т.М. Современные технологии обучения в профессиональных образовательных учреждениях. - М.: Издательский дом «Новый учебник», 2004.

*Адилова К., магистрант
ЖАГУ имени Б.Осмонова*

МЕТОД КОМПОНЕНТНОГО АНАЛИЗА ТИПОЛОГИЧЕСКОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Аннотация

В данной статье проведено исследование метода компонентного анализа, успешно зарекомендовавшем себя в лингвистической типологии. Суть метода компонентного анализа состоит в изучении многокомпонентных языковых единиц дроблением их на мелкие единицы, рассмотрев их как часть целой языковой системы. С помощью компонентного анализа осуществляется определение принадлежности языковых единиц к тому или иному семантическому полю, типологическая классификация языковых единиц по общему признаку, выявление их отличительных свойств от сопоставляемого языка. Компонентный анализ языкового поля дает более детальную информацию о языковом материале, исследуемом как в парадигматическом, так и синтагматическом отношении.

Ключевые слова: метод компонентного анализа, типологическая лингвистика, структура, синтагматика, парадигматика, парадигма, семантическая поле, классификация

Аннотация

Бул макалада лингвистикалык типологияда ийгиликтүү колдонулуп келген компоненттик анализдөө методун изилдөө жүргүзүлгөн. Мындай талдоонун маңызы көп компоненттүү тилдик бирдиктерди майда бөлүктөргө бир бүтүн системанын бөлүгү катары бөлүп, талдоодо турат. Компоненттик анализдин жардамы менен тилдик бирдиктердин кандайдыр бир семантикалык талаага тиешелүүлүгүн аныктоо, тилдик бирдиктерди салыштырмалуу жалпы белгилери боюнча типологиялык классификациялоо, алардын айырмачылыктарын тактоо жүргүүгө болот. Компоненттик анализ изилденип жаткан лингвистикалык материал жөнүндө тыкыр маалымат алууга, сөз бирдиктерин парадигматикалык жана синтагматикалык катыштыкта изилдөөгө шарт түзөт.

Ачкыч сөздөр: компоненттик анализдөө методу, типологиялык лингвистика, структура, синтагматика, парадигматика, парадигма, семантикалык талаа, классификация

Испокон века человечество стремится находить новые пути и приемы познания, исследования явлений действительности. Со временем эти пути и приемы устаревали, появлялись новые. И люди на своем языке называли пути и приемы методами, с помощью которых достигали своей цели. Метод в общенаучном смысле означает 1) способ познания, исследования явлений природы и общественной жизни; 2) прием, система приемов в какой-либо деятельности. В толковом словаре русского языка С.И.Ожегова «метод» определяется как 1. Способ теоретического исследования или практического осуществления чего-н. Новые методы в медицине. Поточный м. производства. 2. Способ действовать, поступать каким-н. образом, прием (в 3 знач.). 3. Воздействия, внушения [4, с. 292). Актуальность данной темы состоит в изучении конкретно одного метода типологической лингвистики, с помощью которого осуществляется типологическая классификация языковых единиц, разграничивается то поле, которому они принадлежат, выявляются частные и общие свойства языковых элементов.

Целью изучения темы является дать подробный анализ одному из ведущих методов лингвистической типологии – методу компонентного анализа. В соответствии с целью исследования определены его задачи:

- дать подробный анализ методу компонентного анализа;
- показать его место среди других методов типологической лингвистики.

В основе всех наук лежит диалектический метод познания мира, суть которого состоит в признании первичности материального мира и вторичности сознания. В то же время каждая наука имеет множество практических приемов – методов, благодаря которым человек лучше познает те или иные явления действительности, делает открытия в области различных наук.

Лингвистическая типология - раздел языкознания, изучающий структурные и функциональные свойства языков, независимо от их происхождения, генетических кодов. Лингвистическая типология выявляет общие и частные признаки языков, в большинстве случаев разнородственных. Но последнее время типологическому исследованию подвергаются и генетические родственные языки, ибо в каждом сопоставляем, родственном в

генетическом плане языке наблюдаются универсалии и уникалии. По Абдрахмановой Р., «лингвистической типологии понятие соответствия не является обязательно двуплановым (в форме и значении) и может ограничиваться только формой или только значением сопоставляемых единиц» [1, с. 5-6]. В основе типологических исследований языков лежат наиболее универсальные гносеологические приемы: сравнение как поиск сходства и сопоставление как поиск различий [9].

Лингвистическая типология, как и другие отрасли знания, имеет свои методы изучения языков.

Одним из актуальных методов типологического исследования является метод компонентного анализа. В лингвистическом энциклопедическом словаре компонентного анализа метод определяется как «метод исследования содержательной стороны значимых единиц языка, имеющий целью разложение значения на минимальные семантические составляющие... Он основан на гипотезе о том, что значение каждой единицы языка состоит из семантических компонентов (сем) и что словарный состав языка может быть описан с помощью ограниченного и сравнительно небольшого числа семантических знаков» [6]. Методом компонентного анализа можно объяснить сложное объединение, разделяя их на минимальные единицы целого. При этом сложное целое рассматривается или в системе языка, или в речевом отрезке. Рассмотрение целого объединения в системе языка подразумевает парадигматические отношения, т.е. группу слов, в речевом отрезке – синтагматические отношения, т.е. связь слов в предложении. Здесь парадигма – набор признаков, которые имеют общее свойство, но различаются по некоторым признакам или одному признаку.

Синтагматика – аспект исследования языка, заключающийся в изучении синтаксической сочетаемости языковых единиц [7]. В лингвистике синтагматика противопоставляется парадигматике. Применение в исследовании языка метод компонентного анализа в синтагматике определяет правила образования лексических значений в языках, правила семантического сочетания и способствует: 1) выбору нужного слова и конструкции для организации значения; 2) установлению различных семантических отношений: подбор синонимов, антонимов, омонимов. Например, ребенок больной (у него имеется затянувшаяся болезнь) - ребенок болен (на определенное время), ребенок болен (на определенное время) – ребенок здоров (он вылечился от болезни); 3) выбору слов в зависимости от стилистической окрашенности: потратить деньги (нейт.) – транжирить деньги (разг.); 4) различению семантического свойства предложений, текста: выбор правильно оформленных синтаксических единиц, отличие правильного предложения от неправильного, здесь имеется в виду формирование «умения, основанные на владении чисто языковой (словарной и грамматической), а не энциклопедической информацией. Текст Он проплыл 100 метров кролем за 45 секунд для всякого носителя русского языка значит: 'Плывя стилем «кроль», он покрыл расстояние в сто метров и затратил на это 45 секунд'. Для тех, кто знает не только русский язык, но и таблицу мировых достижений в плавании (элемент энциклопедической, а не языковой информации), то же самое предложение может оказаться гораздо содержательнее» [2, с. 20); 5) правильному семантическому согласованию, выбирая правильные формы слов и сочетать их в соответствии с нормами словоупотребления языка, исключению несоответствующих сем из синтаксических составляющих, что важно при составлении правильных речевых конструкций.

Определение лексических значений путем дробления их на мелкие единицы, детальное изучение их сочетаемости приводит к классификации языковых единиц по синтаксической сочетаемости и создать их иерархическую «лестницу». В настоящее время компонентного анализа метод в изучении синтагматических отношений языковых единиц текста (связных или несвязных) успешно зарекомендовал себя в типологическом исследовании языковых фактов. Это наблюдается в типологических исследованиях, ведущих сопоставительное изучение русского и кыргызского языков.

Определение родовых, и зависящих от него подвидовых понятий, выявленных при компонентном анализе, приводит к определению семантического поля. Находясь в

иерархической зависимости от родового понятия, подвидовые понятия организуют следующий низший класс слов. Например, если считать слово «кухня» родовым понятием, то следующая низшая ступень может состоять из множества слов-названий кухонной принадлежности: режущие кухонные средства (нож – бытовой нож, ножницы – режущий кухонный инструмент) и таким образом все парадигма названий образуют одно семантическое поле, вне которого слова остаются «вовсе непонятной, либо употребляются в ином значении и имеют иную валентность и иные системные связи» [5, с. 29). Таким образом, **семантическое поле** — самая крупная смысловая парадигма, объединяющая слова различных частей речи, значения которых имеют один общий семантический признак: «свет» — свет, вспышка, молния, сиять, сверкать, светлый, ярко и др. Внутри своего поля слова могут иметь при себе уточняющие элементы. Компонентный анализ строения (шина шипованная зимняя), смысловых отношений этих связанных по смыслу единиц (атрибутивные отношения) в одном объединенном целом дают более полные сведения для установления общих и отличительных признаков языков, подвергнутых типологическому анализу. Р.Абдрахманова пишет: "Один и тот же семантический признак в разных семантических полях может иметь разный иерархический статус (от компонента дифференциального признака до категориального, существенного для всей системы языка в целом), как, на- 45 пример, сема «пол», входящая в значения слов с признаком одушевленности. Предполагается, что наиболее общие категориальные семантические признаки имеют универсальную значимость и могут быть представлены (по-разному) во многих или во всех языках» [1, с.44-45]. Кроме определения смысловых отношений языковых единиц, методом компонентного анализа определяется «характеризующие способы выражения синтаксических связей, а именно понятия согласования, управления и примыкания» [3. с. 58], которые могут иметь в том или ином языке как общие, так и частные признаки. К примеру, в русском языке более употребляемым является согласование. В кыргызском языке более активным является способ примыкания, так как в нем способом согласования сочетаются только подлежащее со сказуемым.

Таким образом, при типологическом анализе языков важны такие методы, как метод компонентного анализа, структурный, описательный, статистики, анкетирования, характерология и др. Выше мы обосновали важность компонентного анализа метод, который осуществляется в парадигматическом и синтагматическом плане. С помощью этого метода можно изучать семантическое поле той или иной группировки слов, выделять в них смысловые отношения: атрибутивное, целевое, объектное и др. В изучении материала исследования с использованием компонентного анализа «значение слова должно представляться в виде структуры, состоящей из элементов смысла и связывающих их синтаксических отношений. С формальной точки зрения, это может быть и предложение семантического языка с однозначной синтаксической структурой, и формула исчисления предикатов, и граф, вершинами которого являются смысловые атомы. Тем самым метаязык компонентного анализа должен иметь не только словарь элементарных семантических единиц, но и свой достаточно развитый синтаксис» [8]. Изучая данную тему, мы пришли к выводу, что в отечественном языкознании вопрос изучения метода компонентного анализа остается открытым.

Использованная литература:

1. Абдрахманова Р.Дж. Лингвистическая типология: учебное пособие. Бишкек: Изд-во КРСУ, 2014.
2. Ю.Д.Апресян. Избранные труды том I Лексическая семантика. Глава Синонимические средства языка. 2-издание, исправленное и дополненное. М.: Издательства: Школа "Языки русской культуры".
3. Кибрик А.Е. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания (универсальное, типологическое и специфичное в языке). М.: Изд-во МГУ, 1992.
4. С.И.Ожегов. Толковый словарь русского языка. М.: Мир и Образование, 2016.
5. Суперанская А.В. и др. Общая терминология: Вопросы теории. – М: Наука, 1989.

Электронные ресурсы:

- 6.<https://les.academic.ru>
- 7.<https://dic.academic.ru/dic.nsf/efremova>
- 8.<https://myfilology.ru/semantika/princzip-komponentnogo-analiza-leksicheskogo-znacheniya/>
- 9.<https://studfile.net/preview/5707520/>

*Кубанычбекова А.К., магистрант
ЖАГУ им. Б.Осмонова
Калыбекова З.С., к.филол.н., доцент
ЖАГУ им. Б.Осмонова*

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ ПОНЯТИЙ «ПРОТОТИП» И «ИНВАРИАНТ»

Аннотация

В настоящей статье рассматриваются вопросы лингвистического обоснования понятий «прототип» и «инвариант», которые возникают при решении вопроса многозначности слов. Автором сделана попытка разграничения данных понятий, которые в определенном смысле являются синонимами. Прототип и инвариант – понятия междисциплинарные. Каждая наука истолковывает эти термины по-своему. Актуальность темы состоит в изучении прототипа и инварианта с лингвистической позиции, которое дало бы возможность более полному отражению многозначности языковых единиц в системе языка в плане его организации, определению соотношения содержания и значения.

Ключевые слова: понятие, прототип, прообраз, инвариант, синоним, многозначные слова, вариант, термин.

Аннотация

Бул макалада сөздүн көп маанилүүлүгү менен байланышкан маселерди чечүүдө пайда болгон прототип жана инвариант түшүнүктөрүнө лингвистикалык жактан талдоо жасалды. Автор тарабынан кандайдыр бир жагдайларда синоним деп дагы кароо мүмкүн болгон бул түшүнүктөрдүн маанилеринин окшоштуктарын жана айырмачылыктарын аныктоого аракет жасалды. Бул эки түшүнүк – ар түрдүү илимий чөйрөлөрдө колдонулуп, ар түрдүү түшүндүрмө берилет. Бирок аларды лингвистикалык жактан изилдөө көп маанилүү сөздөрдүн тилдеги өзгөчөлүктөрүн, сөздүн мааниси менен маңызынын туура келишин кененирээк чагылдыраары шексиз.

Ачыкч сөздөр: түшүнүк, прототип, прообраз, инвариант, синоним, көп маанилүү сөздөр, вариант, термин.

Annotation

This article discusses the issues of linguistic substantiation of the concepts of "prototype" and "invariant", which arise when solving the question of the ambiguity of words. The author attempts to differentiate these concepts, which in a certain sense are synonyms. Prototype and invariant are interdisciplinary concepts. Each science interprets these terms in its own way. The relevance of the topic consists in studying the prototype and invariant from a linguistic position, which would allow a more complete reflection of the ambiguity of linguistic units in the language system in terms of its organization, determining the ratio of content and meaning.

Keywords: concept, prototype, prototype, invariant, synonym, polysemous words, variant, term.

В современном языке одной из важных проблем исследования языка является изучение становления, развитие и функционирование живого языка, объяснение его общих и частных закономерностей составляющих единиц. В процессе такого изучения важное место занимает понятия «прототип» и «инвариант». Эти термины возникают с решением проблемы многозначности слова.

Термин «прототип» - понятие межнаучное. С этим термином мы встречаемся в философии, психологии, этнолингвистике, семантике, антропологии, информатике, лингвистике и в других отраслях знаний. В современной лингвистике прототип является одной из актуальных проблем, с решением которой связано определение исходных прообразов лексической группы слов живой человеческой речи, их смысловые отношения, соотношения понятия и содержания. Инвариант «от англ. invariant, исп. invariante. ... элемент абстрактной системы языка в отвлечении от ее конкретных реализаций» [4, с. 171]. Обладая междисциплинарным характером, термин «инвариант» встречается в математике, информатике и др. Согласно мнениям А.В. Бондарко, прототип и инвариант «объединяет их роль источника системного воздействия на зависимые объекты» [6, с. 12].

Таким образом, изучение прототипа и инварианта с лингвистической позиции дало бы возможность более полному отражению многозначности языковых единиц в системе языка в плане его организации. В этом состоит актуальность темы исследования. Цель работы заключается в лингвистическом обосновании понятий «прототип» и «инвариант»,

определении общих и частных признаков данных понятий в лингвистике. В соответствии с целью определены следующие задачи изучения:

- определить значение прототипа и инварианта как междисциплинарных понятий, показать их общие и частные признаки в различной научной среде;
- дать обоснованное определение понятиям «прототип» и «инвариант» в лингвистике;
- определить место прототипа в изучении живой речи.

Для полного отражения значения понятия «прототип» рассмотрим особенности употребления в некоторой научной сфере.

В философии термин прототип (Prototyp; от греч. protos — «первый» и typos — «отпечаток, оттиск») означает прообраз, образец, оригинал. Протип – это абстрактный образ, который олицетворяет множество сходных форм одной и той же схемы прообразов. Это понятие фиксирует все типичные свойства этой схемы прообразов. По мнению философов, прототип существует как «идеальное, абстрактное» в человеческом мышлении. Абстрагируя понятия, человек способен выдвигать одно понятие как «идеальное», остальные схожие понятия располагаются, выстраиваясь по степени дальности к этому понятию. К примеру, можно взять слово-прототип «гора», к которому понятия «горка», «холм», «холмик», «дол», «плоскогорье» располагаются в один список по порядку убывания. В современной литературе «Теория прототипа противостоит классической аристотелевской концепции классификации, согласно которой в категории схватываются общие признаки класса предметов, составляющие необходимые и достаточные условия их отнесения к категории; категории являются продуктом абстрактно-логического мышления и соответствуют естественным родам вещей в мире. Она исходит из установки на изучение естественных психологических процессов формирования категорий, в основе которых лежат доконцептуальные формы повседневного телесного опыта, такие как гештальтное восприятие, моторное движение и воображение (метафора, метонимия, ментальные образы)» [16]. Таким образом прототип в философии – это способ познания мира.

В психологии, в частности в когнитивной психологии, термин появился в 70-х годах 19-го столетия. Впервые на проблему прототипа обратила внимание американский психолог Элеонора Рош. Она утверждает, что «большинство повседневных понятий обладает градуированной внутренней структурой, которая характеризуется прототипом (описываемым как точка отсчета) в центре и "размытыми границами" (или подвижной демаркационной линией между положительными и отрицательными примерами) на периферии» [16]. Элеонора Рош в своих публикациях, основанных на результатах многочисленных экспериментов, доказала, что все понятия, имеющие сходства в определенном плане, могут иметь различные признаки. Например, все понятия, объединяющиеся в один прототип «чашка», имеют схожие признаки, но при этом не все кружки предназначены для питья, к примеру «кружка Эсмарха». По мнению людей, все кружки имеют ручки. А сейчас выпускают кружки и без ручек. Рош пришла к выводу, что смысл большинства повседневных понятий (или "естественных категорий") черпается не из их определяющих свойств, а из тех характеристик, которые свойственны их наиболее типичному члену [17]. Протип в когнитивной психологии определяется как способ восприятия вещей чувственными органами.

В информатике термин «протип» используется в трех значениях: 1) прототип (шаблон проектирования) — порождающий шаблон проектирования, существующий экземпляр объекта; 2) прототип функции — описание интерфейса функции в языках программирования: объявление функции, которое не содержит её тела, но указывает имя, арность, типы аргументов и тип возвращаемых данных; 3) прототипное программирование — стиль объектно-ориентированного программирования, в котором нет понятия класса, а повторное использование (наследование) производится путём клонирования прототипа [15].

В математике прототипом является исходный, первоначальный вариант математических заданий.

В транспортной отрасли человеческой жизнедеятельности прототип означает начальный вариант, прообраз остального существующего. Прототип современных

скоростных, удобных для управления и комфортабельный для езды автомобилей и локомотивов был построен в 1769 году французским изобретателем Кюньо, который испытал первый образец машины с паровым двигателем, известный как «малая телега Кюньо» (первый прошедший испытания образец выставлен в музее в Париже), а в 1770 году — «большую телегу Кюньо». Сам изобретатель назвал её «Огненная телега» — она предназначалась для буксировки артиллерийских орудий.

Современная лингвистика на сегодняшний день - «наука о человеке, о его сознании, языке и культуре» [11, с.6-10]. В настоящее время она вышла за пределы грамматического и структурного подхода к изучению языковых явлений. В середине 20-столетия Э. Сепир писал о том, что лингвисты «должны будут все больше и больше заниматься антропологическими, социологическими и психологическими проблемами, которые вторгаются в область языкознания» [13, с.237-238].

Одной из междисциплинарных категорий, изучение которой посвящается живой речи языконосителей, является прототипом. Понятие прототипа активно используется при описании языковых категорий, соотношении понятия и значения. Н.Н. Болдырев считает, что изучение языка с позиции прототипа одним из современных методологических открытий когнитивной лингвистики [5, с. 34-39].

Если обратиться к словарям для определения лингвистического значения термина, то в Толковом словаре русского языка С.И.Ожегова прототип определяется как «первоначальный образец, прообраз, преимущественно действительное лицо как источник для создания литературного образа, героя» [12, с.506].

Изучению проблем прототипов в современной лингвистике посвящены работы таких русских лингвистов как Е. С. Кубряковой, А.В.Бондарко, Н.Н. Болдырева, А.Л. Шарандина, С.В. Киселёвой и др.

В лингвистике прототипическое исследование используется во всех уровнях языка, в частности в лексикологии, и способствует детальному изучению семантической структуры полисемии. В этом плане сам по себе прототип имеет множество семантических признаков, но при этом каждая сема, находящаяся в определенной дальности от прототипа, имеет определенные признаки, которые наличествуют в пучке признаков прототипа. На наш взгляд, такое изучение семантического круга прототипа позволяет «как в лексических значениях слов отображаются результаты концептуализации и категоризации мира человеком» [18].

Прототип как «...наиболее репрезентативный (канонический, эталонный) определенного, инвариантного системного объекта, характеризующийся наибольшей специфичностью (концентрацией специфических признаков данного объекта), способностью к воздействию на производные варианты во многих случаях – наиболее высокой степени регулярности функционирования» [1, с. 8] изучается в современных лингвистических направлениях - в когнитивной лингвистике, лингвокультурологии и др.

Прототип в лингвистике неразделим с понятием инварианта. Инвариант, как и прототип, – понятие междисциплинарное, которое встречается во многих отраслях знаний. В философии понятие инварианта и варианта используется как один из путей познания мира. В своей статье С.В. Илларионов пишет: «Теория инвариантов имеет большое значение для гносеологии, она углубляет, и конкретизирует теорию отражения... выделяя инвариант большой группы объектов, мы приходим к абстракции – к собирательному понятию, охватывающему всю группу в целом [9, с. 90,91]. Исходя из мнений автора, можно установить, что многие предметы, объекты, исходя из одного прообраза, могут иметь различные признаки. Но при этом некоторые свойства, абстрагируясь, сохраняются как общие характеристики.

По мнению М. А. Атакуловой, «инвариант ...- есть то общее, что объективно существует во множестве относительно однородных предметов и понятий» [3, с. 32]. Таким образом в философии «инвариантом называется некоторый абстрактный, мысленно представляемый предмет, обобщающий свойства множество однородных предметов одного класса [3, с. 32].

В лингвистических учениях последних 20-и лет инвариант получил наиболее полное толкование в работах К.З. Зулпукарова, А.В. Бондарко, В.М. Солнцева, М.А. Атакуловой и др. В лингвистике термин «инвариант» обладает свойством относительности» [3, с. 34], находясь в высшей ступени иерархии по отношению к варианту. Если инвариант выражает общие и основные значения, то вариант – частные признаки. Инвариантный подход изучения лингвистического материала применимо для всех уровней языка. Для примера берем лингвистическое понятие «вид», которое характерно русскому глаголу. Вид как грамматическая категория может быть выражено лексически и грамматически. В сфере лингвистики вид означает «грамматическая категория, обозначающая, как протекает во времени действие, выраженное глаголом» [12, с.79]. Они разделяются на виды по двум свойствам действия: 1) по законченности и незаконченности; 2) по повторяемости и одноразовости протекания во времени. Отсюда эта категория непосредственно связана с понятиями времени, числа, лица, рода и спряжения, каждый из которых образуется с помощью определенных средств образования парадигм. В данном случае категория, обладающая всеми признаками, определяющими данное понятие как категорию, выступает как инвариант. А частные признаки образуют подвидовые категории – варианты: совершенный вид, несовершенный вид. Однако каждая подвидовая категория в своем поле может быть инвариантом по отношению в нижестоящим категориям. На лексическом уровне инвариант обладает основным - доминантным значением слова, подобного гиперониму или прототипу лексико-семантической группы слов: человек как инвариант может иметь множество вариантов в зависимости от содержания высказываемого: *люди, население, народ* и др. В данном примере инвариант и прототип можно рассматривать как синонимы. Но как прототип слово человек может иметь, кроме абстрактной инвариантной части в себя и базовое, номинативно-непроизводное значение слова, которое первым возникает у носителя языка при осмыслении им полисеманта. Это свидетельствует о наличии у слова человек «лексического прототипа статуса «наилучшего представителя» слова в системе языка [2, с. 39-57]: бабушка, дедушка, сын, брат, дочь, невеста, дядя и др. По нашему мнению, в прототипе объединяются все признаки тематического сходства, в том числе и узкие (9, с.141). По мнению А. Вежбицкой, прототип «входит составной частью в сам семантический инвариант» слова [7, с. 222]. Исходя из вышеизложенных мнений, можно сделать вывод, что прототип является гиперонимом по отношению к инварианту.

Изучение прототипа способствует определению ядра, периферии и приграничной зоны семантического поля, где все понятия выстраиваются в один ряд по степени удаленности от центра – прототипа: *семья – мама - папа, сын-дочь, бабушка – дедушка, дядя-тетя* и др. Здесь можно перечислить все понятия, которые касаются прототипа «семья»: архаизмы, профессионализмы, диалектизмы, неологизмы, но важным, доминирующим остается слово-прототип «семья». В то время инвариант нередко определяется как основной элемент, имеющий общий признак с вариантом, «один из членов множества единиц», признаваемый в качестве инварианта (или эталона) по отношению к другим членам множества. Здесь звук в сильной позиции как по отношению к другим членам множества звуков, находящихся в слабой позиции [3, с.42]. При этом «для многозначной языковой единицы не существует единого ядерного (инвариантного) значения, такого, что все остальные являются его вариантами» [8, с.35].

Прототип – понятие, которое составляет ядро схожих по значению понятий, объединяет множество понятий вокруг этого родового понятия, в инвариант способствует «выявлению реальной общности и объективной упорядоченности объектов. Введение инвариантов в лингвистический анализ есть средство более глубокого познания как системы языка, так и его структуры», [14, с.238] результаты которого можно использовать в сопоставительной типологии и при изучении происхождения слов.

Использованная литература:

1.Н.Ф.Алефиренко. Стереотипы и прототипы в этнокультурном пространстве языка. Русская филология. Серия Гуманитарные науки. М., 2010, №24 (95). Выпуск 8. - С. – 8

- 2.Архипов, И.К.2. Когнитивный и логический анализ в лексикографической практике [Текст] / И.К. Архипов // StudiaLinguistica. Человеческий фактор в языке : учеб.-метод. пособие. – СПб. : РГПУ им. А.И. Герцена, 2001. – С. 39-57.
  - 3.Атакулова М.А. Инвариантное в прономинальной парадигме языков. Бишкек, 2010.
  - 4.О.С.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М.: Изд-во Советская энциклопедия, 1966. – с. 171
  - 5.Болдырев Н.Н. Прототипический подход: проблемы метода // Международный конгресс по когнитивной лингвистике: сб. материалов 26-28 сентября 2006 г. / отв. ред. Н.Н. Болдырев. Тамбов: Изд-во Тамб. гос. ун-та, 2006. - С. 34-39.
  - 6.Бондарко, А.В.4. Лингвистика текста в системе функциональной грамматики [Текст] А.В. Бондарко // Текст. Структура и семантика. – М., 2001. – Т.1. – С.. 12
  - 7.Вежбицкая, А.5. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996, с. 222
  - 8.Зализняк, А.А. 8. Многозначность в языке и способы ее представления. – М.: Языки славянской культуры, 2006, с.35
  - 9.Илларионов С.В. Гносеологическая функция принципа инвариантности// Вопросы философии. – 1968.- №12
  - 10.Т.Е.Литвиненко.Прототипичность и инвариантность в определении текста. Вестник ИГЛУ, 2012. – с.141
  - 11.В.А.Маслова. Современная лингвистика – наука о человеке, о его сознании, языке и культуре. В журнале Филология: история и современность. Гуманитарный вектор. 2018. Т3, №1, с.6-10
  - 12.С.И.Ожегов. Толковый словарь русского языка. Ок. 100000 слов, терминов и фразеологических выражений. Под ред. Проф. Л.И.Скворцова. – 27-е изд. Исправл. – М.: Мир и образование, 2016. - С.506
  - 13.Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / пер. с англ. Е.Н.Перцова. М.; Прогресс, 1964, с.237-238
  - 14.Стеблин–Каменский М.И. Грамматика норвежского языка. – М.: Л.: Изд-во АН СССР. – 1957. - С.238
- Электронные ресурсы:**
- 15.<https://ru.wikipedia.org/wiki>)
  - 16.<http://www.terminy.info/philosophy/philosophical-dictionary/prototip>
  - 16.<https://www.psychology-online.net/articles/doc-437.html>
  - 17.С.В.Киселёва (Санкт-Петербург) Прототипический подход по выявлению содержательного ядра лексем глагола [https://www.hse.ru/data/2013/01/18/1305921842 B4.pdf](https://www.hse.ru/data/2013/01/18/1305921842_B4.pdf)

*Турганбаева А.Т. - магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Тиленчиева Ш. - магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

САНАРИПТЕШТИРҮҮ - СОТ СИСТЕМАСЫНЫН АЧЫКТЫГЫ ЖАНА АЙКЫНДЫГЫ

Аннотация

Актуалдуулугу сот адилеттигин санариптештирүү процессин изилдөө зарылчылыгы менен дистанциондук технологиялардын социалдык маанисин жогорулатуу менен шартталган. “Сот” автоматташтырылган маалыматтык системаны колдонуу менен аны ишке киргизүүдө соттор менен процесстин катышуучуларынын өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу.

Негизги сөздөр: Санариптештирүү, “Сот” автоматташтырылган маалыматтык тутум, электрондук сот өндүрүшү, ишти автоматтык бөлүштүрүү.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ – ОТКРЫТОСТЬ И ПРОЗРАЧНОСТЬ СУДЕБНОЙ СИСТЕМЫ

Аннотация

Актуальность обусловлена тем, что необходимостью исследования процесса цифровизации правосудия в условиях повышения социальной значимости дистанционных технологий. Повышение эффективности взаимодействия судов и участников процесса при использовании автоматизированной информационной системы «Суд».

Ключевые слова: Цифровизация, автоматизированная информационная система «Суд», электронное судопроизводство, автоматическое распределение дел.

DIGITIZATION – OPENNESS AND TRANSPARENCY OF THE JUDICIAL SYSTEM

Abstract

The relevance is caused by the need to study the process of digitization of justice and the increasing social significance of remote technologies. "Court" using an automated information system to improve the efficiency of interaction between courts and trial participants during its implementation.

Keywords: Digitization, "Court" automated information system, electronic court proceedings, automatic distribution of cases.

Бүгүнкү күндө Кыргызстанда сот өндүрүшүн санариптештирүүнү киргизүү боюнча башка өлкөлөрдөн артта калбастан кирүүгө аракеттенип жатат.

2016-жылы “Сот” автоматташтырылган маалыматтык тутум иштелип чыгып, 3 пилоттук сотко киргизилген. 2019-жылга чейин Кыргызстанда сот тутумун санариптештирүү стратегиясы иштелип чыгып, натыйжалуу ишке ашырылууда. Учурда сот системасында санариптик технологиялар активдүү колдонулуп, калктын сот адилеттигине жетүүсүнө жана анын сапатын жогорулатууга, иштерди кароонун убактысын кыскартууга чоң көмөк көрсөтөт. Кыргыз Республикасынын бардык сотторунда маалыматтык технологиялар тагыраак айтканда, “Түндүк” ведомстволор аралык электрондук өз ара аракеттенүү тутуму, сот отурумундарында видео –конференц-связи, көп чекиттүү конференция, аудио, видеофиксациялар колдонулат.

Дээрлик бардык жерде онлайн процесстер киргизилип, санариптик соттук аналитика иштелип чыкты. Акылдуу системаларды жана жасалма интеллектти киргизүү саясаты жүргүзүлүүдө.

2021-жылдын 27-сентябрында Кыргыз Республикасынын Жогорку соту тарабынан “Сот” автоматташтырылган маалыматтык тутум жөнүндө жобо бекитилген. Анда сотко келип түшкөн иштерди бөлүштүрүүдө бирдиктүү эрежелерди жана талаптарды, соттук териштирүүлөрдү уюштуруу жана электрондук тейлөө, процессуалдык жана башка иш кагаздар менен иштөөнүн тартибин белгилейт. “Сот” автоматташтырылган маалыматтык тутуму – бул сотко келип түшкөн иштерди бөлүштүрүүнүн тартибин автоматташтырууга, соттун курамын түзүүгө, сот өндүрүшүн киргизүүгө, сот отурумдарын даярдоого, дайындоого,

иш кагаздарды түзүүгө жана жасоого, сот аппаратынын ишинин интегралдык системасын түзүү менен натыйжалуулугун жогорулатууну камсыз кылууга багытталган.

“Сот” автоматташтырылган маалыматтык тутумдун (мындан ары- “Сот” АМТ) эң негизги максаттары болуп, сот өндүрүштөрүн санариптештирүү, сот иштери жана сот материалдары менен иштөөнүн натыйжалуулугун жана сапатын жогорулатуу аркылуу сот ишин жана сот материалдарын электрондук түрдө толук кароо мүмкүнчүлүгүн киргизүү, соттун ичинде ишти аткарууга жана өткөрүп берүүгө байланыштуу эмгек чыгымдарын кыскартуу, иштин аткарылышына жана каралышына контролду күчөтүү, сот иштерин жана сот материалдарын судьяларга бөлүштүрүүдө адамдык факторлорду четтеттуу, сот жыйналыштарды пландаштыруу жана сот курамын түзүү болуп саналат.

“Сот” АМТ коомдун өнүгүүсүнүн ар бир этабында жогорку технологиялардын калыптануу деңгээлин чагылдырат. Алар автоматташтырылган маалыматтык технологиялардын комплекстери, керектөөчүлөргө маалыматтык кызмат көрсөтүү үчүн иштелип чыккан маалыматтык тутумду түзүүчү катары көрсөтүлүшү мүмкүн.

Электрондук сот өндүрүшүн уюштурууда төмөнкүдөй кадамдарды:

1. Системада иштерди каттоо;
2. Системада автоматтык түрдө иштерди бөлүштүрүү;
3. Судья тарабынан кабыл алынган иштер менен таанышуу
4. Таанышуунун жыйынтыгын каттоо;
5. Сотко чейинки өндүрүш;
6. Соттук териштирүүнүн жүрүшү;
7. Иштин жыйынтыгын чыгаруу;
4. Соттук актыларды аткаруу;
5. Сот иштерин канцелярияга өткөрүү;
6. Соттук актыларга даттанууну камтыйт.

Бардык келип түшкөн сот иштери жана соттук материалдар келип түшкөн күнү “Сот” АМТ милдеттүү түрдө катталууга тийиш.

Сот тутумун санариптештирүүнүн алкагында, Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун жана жергиликтүү сотторунун сот актылары жана отурумдары үчүн адистештирилген веб-сайты ишке киргизилген(act.sot.kg). Жарандар, юридикалык жактар, мамлекеттик бийлик органдары жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары ачыктык үчүн түзүлгөн адистештирилген веб-сайт аркылуу Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун жана жергиликтүү сотторунун сот актылары, сот отурумдары жөнүндө маалыматка ээ боло алышат.

Сот отурумдарындагы аудио-видео жазуу системасы - аппараттык-программалык комплекс болуп саналат. Техникалык каражаттарды жана тиешелүү программалык камсыздоону колдонуу менен сот отурумун аудио жана видео жазууну жүргүзүүгө мүмкүндүк берет.

Сот жыйналышынын жүрүшүндө жазуу, аудио жазуу системасын колдонуу менен сот жыйналышынын жүрүшүн жаздырууга болот.

Бул система соттун катышуучулары тарабынан укук бузуулардын алдын алууга, видео конференц байланыш аркылуу күбөлөрдүн жана шектүүлөрдүн көрсөтмөлөрүн алууга, күбөлөрдү жана шектүүлөрдү ташуу чыгымдарын азайтууга, сот системасын дагы ачык жана айкын кылууга мүмкүндүк берет. Сот отурумунун жүрүшүндө катышуучулар тарабынан мыйзам бузууларга жол бербөө максатында сот отурумун аудио-видео жазуу, сот отурумунун протоколунун толуктугу менен камсыз кылуу ишке ашырылып жатат. Мындан тышкары, соттук отурумдарды аудио-видео жазуу жана жаздыруу системасы күбөлөрдү жана шектүүлөрдү аралыктан суракка алуу менен чыгымдарды да азайтат. Ошону менен бирге соттордо иштерди кароонун эффективдүүлүгү жогорулайт жана жарандар үчүн сот өндүрүшүнүн жеткиликтүүлүгү жана ыңгайлуулугу түзүлөт деп күтүлүүдө.

Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун ишин автоматтык түрдө бөлүштүрүүчү модулу (мындан ары ИАТБ) - судьялардын ортосундагы иштерди бөлүштүрүү процессин автоматташтыруу үчүн иштелип чыккан. ИАТБ тутуму судьяларга жүктөлгөн жүк бирдей

бөлүштүрүлө тургандай иштелип чыккан. Демек, жалпы принцип боюнча иш учурда эң аз жүктөө коэффициентине ээ болгон судьяга бөлүнөт. Мында көптөгөн факторлор: иштин татаалдык коэффициенти, судьялардын жумушчу календарынан алынган маалыматтар, судьянын пландалган иш жүгү жана башкалар эске алынат.

Видеоконференция тутуму (Система видеоконференц связи) - эки же андан көп алыскы абоненттердин интерактивдүү өз ара аракеттенүүсү үчүн тагыраак айтканда, алардын ортосунда контролдук маалыматтарды берүү менен реалдуу убакыт режиминде аудио жана видео маалымат алмашууга мүмкүн болгон телекоммуникациялык технология. Учурда Кыргыз Республикасынын бардык сотторунда видеоконференция тутуму иштеп жатат. Ар бир сот отурумунун залдары атайын жабдуулар менен жабдылган.

Бул республиканын жергиликтүү соттору жана пенитенциардык мекемелери менен байланышып, процессти онлайн режиминде жүргүзүүгө мүмкүндүк берет.

Соттук териштирүүдө айыпталуучуну сотко алып келбестен, убактылуу кармоочу жайга калтырып, сот отурумун онлайн режиминде өткөрүүгө болот. Мындан сырткары, башка региондогу күбөлөр жана эксперттер видеоконференция тутуму аркылуу суралууга болот. Бул өз кезегинде сот процесстеринин натыйжалуулугун жогорулатат, жарандарга ыңгайлуулуктарды түзөт.

Демек, бул сот адилеттигин санариптештирүү эң кеңири таралган каталардан качууга жана эң натыйжалуу алдыга жылууга мүмкүндүк берет дегенди билдирет.

Санариптештирүүнүн негизги максаты сот отурумдарынын натыйжалуулугун жогорулатуу. Кыргызстан сот системасын санариптештирүү боюнча өз убагында туура багыт алганына ишеним менен гана айтууга болот. Ал эми келечекте тандалып алынган жол туруктуулук менен иш жүзүндө ашырылат.

Адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы, 2021-жылдын 5-майы;
2. 2019-жылдын 7-октябрындагы “Электрондук кызмат көрсөтүүлөр мамлекеттик порталын пайлануу эрежелерин бекитүү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому;
3. 2021-жылдын 27-сентябрындагы Кыргыз Республикасынын Жогорку соту тарабынан “Сот” автоматташтырылган маалыматтык тутум жөнүндө жобо;
4. 2020-жылдын 24-декабрындагы Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун жана жергиликтүү соттордун архивдериндеги кагаз документтерди санариптештирүүнүн тартиби жөнүндө нускама;

*Чонатаева М.С., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Маматканова О., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЮСТИЦИЯ МИНИСТРЛИГИНЕ КАРАШТУУ ПРОБАЦИЯ ДЕПАРТАМЕНТИНИН РОЛУ

Аннотация

Илимий макалада Кыргыз Республикасындагы Юстиция министрлигине караштуу пробация департаментинин негизги милдеттери, башка өнүккөн мамлекеттердеги паробациянын иштөө ыкмалары, эффективдүүлүгү изилденди.

Ачкыч сөздөр: пробация, департамент, кылмыштуулук, гумандуулук, пробациялык баяндама.

Аннотация

В научной статье рассматриваются основные задачи департамента пробаии при Министерстве юстиции Кыргызской Республики, методы работы и эффективность службы пробаии в других развитых странах.

Ключевые слова: пробаия, департамент, преступление, гуманность, пробаионный протокол.

Annotation

The scientific article discusses the main tasks of the probation department under the Ministry of Justice of the Kyrgyz Republic, working methods and the effectiveness of the probation service in other developed countries.

Key words: probation, department, crime, humanity, probation protocol.

КР "Пробация жөнүндө" Мыйзамына 2017-жылы кол коюлган, 2019-жылдын 1-январында күчүнө кирген. 2019-жылдын 1-сентябрынан тартып коомдон обочолонбостон Жазаларды аткаруу, жазыктык-укуктук таасир көрсөтүүнүн мажбурлоо чаралары, пробаиялык көзөмөл жана түзөтүү мекемелеринен мөөнөтүнөн мурда бошотулган адамдарды контролдоо функциялары Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин алдындагы пробаия департаментине жүктөлгөн. Буга чейин бул функцияларды жаза аткаруу мамлекеттик кызматы аткарып келген.

Белгилей кетсек, пробаия жаңы институт эмес. Көптөгөн өлкөлөрдө ал көптөн бери бар жана абдан ийгиликтүү иштейт. Латын тилинен пробаия деген сөз "сыноо" деп которулат, б.а. пробаия институтунун милдети кылмышкерди жазалоо эмес, аны оңдоого мүмкүнчүлүк берүү. Аны менен иштешет, анын жүрүм-турумун оңдоп, аны кылмыштуу чөйрөгө, башкача айтканда, эркинен ажыратуу жайларына аралаштырбайт. Дүйнөдө түрмө системасынын кризиси байкалууда, анткени түрмө адамдардын психологиясын оңдойт, тескерисинче өзгөртөт, криминалдык психология дагы күчөйт, бизде тутумдашкан кылмыш топтору бар, алар өздөрүнүн кылмыштуу байланыштарын темир тор артында да бекемдеп жатышат.

Ошондуктан, дүйнөдө абактан алаксытуу системалары пайда болду. Альтернативдик жазалар дүйнө жүзү боюнча өнүгө баштады. Бирок пробаия жаза эмес, сыноо. Эгерде адамга түрмө жазасы берилбесе, бирок аны оңдоого мүмкүн болгон шарттуу жаза гана берилсе. Ал өз алдынча эмес, пробаия институтунун атынан мамлекет ага жардам көрсөтөт.

Ар кайсы өлкөлөрдө пробаиянын өнүгүү жолу ар кандай баскычтарда.

Кыргызстанда финансылык-экономикалык мүмкүнчүлүктөрдү эске алуу менен мамлекет пробаиянын алгачкы стадияларында катышуусун камсыз кыла албагандыктан, пробаияга соттук териштирүүнүн жүрүшүндө тартылат деген чечим кабыл алынган. Пробация жазаны аткаруу органы катары ал ким менен иштей турганын көрүүгө жана аны менен иштөөгө болобу, аны оңдоого, оңдоого тийишипи, сотко маалымат берүүгө тийиш.

Судья ишти алганда пробаия органына пробаиялык баяндаманы даярдоо жөнүндө суроо-талап жиберет. Баяндамада айыпталуучунун инсандык сапаттарын баалоо, анын социалдык-психологиялык портрети камтылуусу зарыл.

психологиялык портрети пробаия психологу түзөт, психолог кылмышкер менен иштейт жана анын жүрүм-турумун кайра конфигурациялоо мүмкүнбү же жокпу, анын

тенденциясын аныктайт. Эң негизгиси, психолог аны кылмыш жасоого эмне түрткөнүн аныктайт: социалдык көйгөйлөрбү, жашоонун жөнгө салынбаганыбы, жумушсуздукпу, социалдык аблыбы, балким медициналык муктаждыктар да түрткү болушу мүмкүн.

Андан кийин коомдук кызматкер, анын коомдук чөйрөсүн изилдейт - коомдо өзүн кандай алып жүрөт ким менен баарлашат, анын айлана-чөйрөсү ага терс таасирин тийгизеби. Бардык маалыматтар чогултулат, талданат жана пробаациялык докладга киргизилет. Пробаация кызматкери жаран кандай экендигин жана ага кандай жаза колдонулушу мүмкүн экендиги жөнүндө сунуштарды берет (аткарылууга милдеттүү эмес, сот өз каалоосу боюнча чечим кабыл алат).

Эгерде сот пробаациялык көзөмөлдү аныктаса, анда ага эки компонент кирет:

-көзөмөлдөө талаптары – мыйзамда белгиленген. Сот аларды сөзсүз түрдө колдонушу керек.

-пробаациялык милдеттер-жекече жагдайлага жараша, алар ар кандай болушу мүмкүн. Пробаациялык баяндамада милдеттер жазылууга тийиш. Мисалы, белгилүү бир убакта интернет клубдарга, казинолорго, кафелерге, же дискотекаларга барбоо, же белгиленген убакта үйдөн чыкпоо, белгилүү бир адамд ар менен баарлашпоо.

Пробаациянын бир нече түрлөрү бар:

1.Сотко чейинки-айыпталуучуну социалдык-психологиялык изилдөө. Психолог кылмыштын себептерин, анын психикалык абалын, жүрүм-турумун изилдейт жана анын психологиялык портретин түзөт. Социалдык кызматкер айыпталуучунун социалдык абалын, анын социалдык байланыштарын, статусун, жашаган жерин, иштеген, окуган жерин ж.б. иликтейт.

2.Аткаруучу-бул пробаациянын кардарын оңдоого жана ага жүктөлгөн көзөмөл талаптарын жана пробаация милдеттерин аткарууга жардам берүү үчүн колдонулуучу чаралардын комплекси.

3.Пенитенциардык пробаация эркиндигинен ажыратуу жайларында жүргөн соттолгондорго карата колдонулат. Бул соттолгон адамды эркиндиктен тышкары жашоого даярдоо. Жөнөкөй сөз менен айтканда, пробаация кызматкерлери башка мамлекеттик органдар менен бирге туткунду бошотууга даярдашат.

4.Постпенитенциардык-адам түрмөдөн тышкары жерде коштоп жүргөндө. Кайрадан бардык мамлекеттик структуралар (Эмгек жана социалдык өнүктүрүү министрлиги, Билим берүү министрлиги, ССМ, Соцфонд ж.б.) менен тыгыз байланышта адамга мыйзамга баш ийген жүрүм-турумду кармаууга жардам берет.

Пробаациялык көзөмөл, пробаация институтун өнүктүрүүнүн жакшы жактары:

-пробаация жазаны аткарууда тобокелдиктерди азайтат. Мурда эч ким кылмышкердин жекече маалыматтарын терең изилдөөгө катышкан эмес, анын айлана-чөйрөсүн жана жашоо шарттарын изилдеген эмес.

Жөнөкөй мисал келтирсек, сот өкүм чыгарат, ал жазык - аткаруу инспекциясына жиберилет. Мурда дал ушул кызмат шарттуу соттоону контролдоо менен алектенип келген. Инспекторлор келип, көрсөтүлгөн даректеги жаранды издеп башташат, бирок жаран көрсөтүлгөн даректе жашабайт. Мамлекет аны издөөгө убакыт, акча коротот. Андан кийин материалдарды кайрадан сотко жөнөтөт. Сот издөө жөнүндө токтом чыгарат. Эми милиция издөө иштерине кошулат. Натыйжада, адам табылган жок, ал жазадан кутулуп кетти. Биз эбегейсиз ресурстарды сарптадык – адамдык жана каржылык.

Эми кандай болот? Жазаны аткаруучу Орган потенциалдуу кардардын жекече маалыматтарын изилдейт. Инспекциядан айырмаланып пробаация кызматкерлери кардар менен алдын ала жолугуп, аны менен иш алып барышат, анын социалдык-психологиялык портретин түзүшөт. Алар анын кайда, ким менен, кандай шарттарда жашаарын билишет. Алар сотко пробаациялык отчет беришет, ага ылайык судья чечим чыгарат, ага сыноо мөөнөтүн берет же түрмөгө жөнөтөт. Албетте, отчетто пробаация сотко буйрук бере албайт, бирок бир гана сунуш кылат. Сот чечимди өз алдынча кабыл алат.

Мындан тышкары, пробацияны киргизүү бюджетти үнөмдөйт. Түрмө кымбат – кийим-кечеси, тамак-аш, дарылоо, кайтаруу бул нерселердин баары каражат. Бул мамлекеттин бюджетинен зор ресурстарды алып кетет. Үнөмдөлгөн каражаттар, мисалы, колдоого муктаж жарандар менен даректүү иштөөгө багытталышы мүмкүн. Баса, пробация системасынын натыйжалуулугу боюнча изилдөө жүргүзүлдү. Ошентип, камактагыларды жана аларды тейлеген штатты кармоого, мамлекет пробация институтуна караганда ондогон эсе көп каражат сарптайт. Пробацияны өркүндөтүү учурдун негизги талабы.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Закон КР «О Конституции Кыргызской Республики» от 5 мая 2021 г. № 59
- 2.Конституционный Закон КР «О прокуратуре Кыргызской Республики» от 10.сентября 2021 г., № 114
- 3.Положение о Министерстве юстиции КР (В редакции постановлений Кабинета Министров КР от 15 ноября 2021 года № 261, 24 декабря 2021 года № 351, 22 марта 2022 года №153, 7 октября 2022 года № 559), Приложение № 1 к постановлению Правительства Кыргызской Республики от 5 марта 2021 года № 78
- 4.Закон КР «О национальной безопасности» от 26.02.2003 г. № 44 (В редакции Законов КР от 13 октября 2008 года № 212, 25 ноября 2011 года № 222, 18 марта 2017 года № 46, 1 декабря 2017 года N 197 (2))
- 5.Приказ Минюста «Об утверждении Положений о территориальных подразделениях Министерства юстиции КР» от 23 сентября 2019 г. № 1981 <http://minjust.gov.kg/ru/section/view/id/166>
- 6.Указ Президента КР «О мерах по реформе системы правоохранительных органов КР» от 18 июля 2016 года УП № 161 (В редакции Указа Президента КР от 11 апреля 2017 года УП № 73)
- 7.Закон КР «О нотариате» от 9 марта 2023 г. № 54
- 8.Закон КР «Об адвокатуре Кыргызской Республики и адвокатской деятельности» от 14 июля 2014 г.
- 9.Закон КР «О пробации» от 24 февраля 2017 г. № 34 (В редакции Закона КР от 10 марта 2021 года № 29, 28 октября 2021 года № 126)
- 10.Уголовно-процессуальный кодекс КР от 28 октября 2021 г. № 129 (Введен в действие Законом КР от 28 октября 2021 года № 126) (В редакции Закона КР от 18 января 2022 года № 4, 15 февраля 2023 года N 28)

Чекирова А.К., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ИШКАНАНЫ ӨНҮКТҮРҮҮ СТРАТЕГИЯСЫНЫН МАҢЫЗЫ ЖАНА ФУНКЦИЯСЫ

Аннотация

Стратегияны аныктоо маселеси стратегиялык менеджмент тармагында кеңири таралган суроо болуп саналат. Адегенде бул суроону илимдин аталган тармагын өнүктүрүүгө чоң салым кошкон окумуштуулардын бири М.Портер берген. Стратегиялык башкаруу бир нече дисциплиналарды камтыйт, ошондуктан бул терминдин бир нече аныктамалары болушу мүмкүн. Макалада автор тарабынан стратегиянын түрлөрү кеңири талдоого алынып, ар бир түрүнүн мүнөздөмөлөрү кеңири ачылып берилген.

Ачык сөздөр: стратегия; өнүктүрүү; ишкана; ресурстар; стратегиялардын түрлөрү.

Стратегияны иштеп чыгууну жана ишке ашырууну башкаруу процессин натыйжалуу уюштуруу үчүн стратегиялык башкаруу процессинин модели зарыл. Бирок, учурдагы моделдер жалпы жана конкреттүү эмес. Аларда стратегиялык башкаруунун натыйжалуулугун аныктоочу негизги элемент – адам фактору жана биринчи кезекте стратегияны иштеп чыгуучулардын жана аны ишке ашыруучу кызматкерлердин мотивациясынын деңгээли, даярдыгы жана компетенттүүлүгү сыяктуу компоненттер ачыктан-ачык жок. Жалпысынан стратегиялык башкаруунун салттуу моделдери натыйжалуу стратегиялык башкаруу процесстерин адекваттуу чагылдырбайт.

Ишкананы өнүктүрүү стратегиясы жөнүндө ойлор ар түрдүү. Эң кеңири таралган аныктамалар төмөнкүдөй:

Стратегия - бул ишкананын узак мөөнөттүү максаттарын жана милдеттерин аныктоо, бул максаттарга жетүү үчүн зарыл болгон иш-чараларды кабыл алуу жана ресурстарды бөлүштүрүү.

Стратегия – бул баалуулуктардын уникалдуу аралашмасын камсыз кылуу үчүн ишмердүүлүктүн түрлөрүнүн башка комплексин атайылап тандоону билдирет.

Стратегиянын ар кандай түрлөрү бар, мисалы:

Корпоративдик стратегия – компания кайсы бизнесе жана кайсы рынокто өз кызматтарын жана продукцияларын сунуштайт [1, б. 54].

Бизнес стратегиясы - тандалган рынок үчүн күрөштө компания атаандаштарынан кандайча алдыда экенин аныктайт.

Операциялык стратегия - компаниянын ресурстарынын көлөмү жана бизнес максаттарына жетүүсү, ошондой эле корпоративдик стратегиялар жөнүндө маалымат берет.

М.Портер компания рыноктогу өзүнүн позициясын аныктап, ошонун негизинде стратегия түзүшү керек деп ырастайт. Позиция – бул бир нече жалпы стратегиялардын ичинен жүргүзүлгөн тандоо [2, б. 54].

Рынокко кирүү стратегиясы. Бул стратегия учурдагы өнүмдөр аркылуу ишкананын эски рыноктордогу рыноктук үлүшүн көбөйтүүнү камтыйт.

Ошентип, учурдагы негизги компетенцияларды чыңдоого же жаңыларын түзүүгө багытталган иш-чаралар иштелип чыгылат. Бул чаралар кызмат көрсөтүүнүн жана/же продукциянын сапатынын жакшырышына алып келет, бул өз кезегинде компаниянын репутациясынын (гудвиллинин) өсүшүнө алып келет, бул аны атаандаштарынан айырмалайт.

Ошол эле учурда, бул стратегияны иштеп чыгууда, ишкана чыгымдарды атаандаштардын деңгээлинен төмөн деңгээлге кыскартууга жана өндүрүмдүүлүктү жогорулатууга көңүл бурса болот.

Рынокту өздөштүрүү стратегиясы жаңы рынокторго/эски рыноктордун сегменттерине колдо бар продукция аркылуу кирүүнү көздө тутат. Жаңы рынокторго кирүү учурдагы компетенцияларды бекемдөө жана жаңы компетенцияларды түзүү менен байланышкан. Аракеттеги рыноктордун жаңы сегменттерине кирүү үчүн, биринчи кезекте, бул сегменттердин сатып алуучуларынын спецификалык керектөөлөрүнө кызмат кылган жаңы компетенцияларды иштеп чыгуу зарыл.

Продукцияны иштеп чыгуу стратегиясы. Бул стратегия аракеттеги рыноктор үчүн жаңы өнүмдөрдү иштеп чыгууга байланыштуу. Бул стратегиянын негизги максаты - жаңы кардарларды тартуу, эски кардарларды сактап калуу жана рыноктун үлүшүн көбөйтүү. Жаңы продукцияны иштеп чыгуу болгон компетенциялардын негизинде түзүлүшү да же жаңыларын түзүүнү талап кылышы да мүмкүн. Продукцияны иштеп чыгуу стратегиясынын атаандаштык артыкчылыгы болуп уюм аракеттеги рынокто кардарлар менен иштөө тажрыйбасына ээ экендигинде турат.

Диверсификацияланган өсүү стратегиясы. Эң кеңири таралган жана эффективдүү стратегиялардын бири болуп диверсификациялоо стратегиясы саналат, анын мааниси жаңы рыноктор үчүн жаңы продуктылар чыгаруу аркылуу компанияны өнүктүрүүдө турат.

Конгломераттык диверсификациялоо компаниянын ишинин учурдагы багыттар менен эч кандай байланышы жок жаңы багытын караштырат.

Интеграцияланган өсүү стратегиялары. Бул стратегия компанияны ага жаңы түзүмдүк бөлүмдөрдү кошуу жолу менен кеңейтүүнү карайт. Компания бул стратегияны компаниянын жашоо циклинин өсүү мезгилинде колдоно алат.

Хекман жана Олдхэм тарабынан сунушталган мотивация теориясынын мотивациялоочу факторлору эмгектин мотивациясын жана стимулдаштырууну күчөтүүгө адамдардын эң жогорку деңгээлдеги керектөөлөрүн – жоопкерчиликке жана иштин мазмундуулугуна болгон керектөөлөрдү гана канааттандырууга мүмкүндүк берген шарттар гана салым кошо аларын айтат [3, б . 54].

1-сүрөттө стратегиялардын бул классификациясы жалпыланган түрдө көрсөтүлгөн.

1-сүрөт – Бизнести өнүктүрүү стратегияларынын түрлөрү [4, б. 268]

Ошентип, рынокто компаниянын позициясын бекемдөө бар болгон продукциялардын сакталуу шартында рынокто жакшы позицияны алуу менен байланышкан. Рыноктун өнүгүшү бар болгон өзгөрбөгөн продукцияны сатуунун жаңы рынокторун изилдөө менен байланышкан. Мисалы, бул этапта сатуунун жаңы сегменттери жана жаңы каналдары каралат. Продукцияны өнүктүрүү стратегиясы компания иштеп жаткан рыноктордо сатуу үчүн жаңы өнүмдөрдү өндүрүү менен байланышкан. Мында кошумча мүнөздөмөлөр кошулат, көптөгөн продукциялар кеңейтилет, товарлардын жаңы топтору иштелип чыгылат, сапаты жакшыртылып, продукциянын ассортименти оптималдаштырылат. Бул учурда ар бир элемент

учурда бар болгон же жаңы мүмкүн болгон абалдардын биринде болот.

Колдонулган булактардын тизмеси:

1.Болдырева Т.В., Ивер Н.Н., Шиндряева А.П. Чет элдик тажрыйбага негизделген ишкананын маркетингдик коммуникация стратегиясын иштеп чыгуу технологиялары // Саратов мамлекеттик социалдык-экономикалык университетинин жарчысы. - 2019. № 3 (77).

2.Бояркина А.М., Иванова Ю.В. SWOT жана PEST талдоо ишкананын экономикалык натыйжалуулугун жогорулатуунун жолдорун аныктоо каражаты катары //Скиф. Студенттик илимдин маселелери. - 2020. - № 5-2 (45).

3.Буланова Е.В., Соменкова Н.С., Ягунова Н.А. Өнөр жай комплексинин чакан инновациялык ишканасын өнүктүрүү стратегиясын түзүү // Инновациялык экономиканын маселелери. - 2019. - 9-том. - №. 2.

4.Горностаева А.Н., Горностаева И.Н. Өнөр жай ишканасынын экономикалык коопсуздук стратегиясын калыптандыруу жана ишке ашыруу // Региондук экономикаларды өнүктүрүү үчүн инновациялык өнөр жай потенциалы. - 2019. - С. 268-276.

Чекирова А.К., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ИШКАНАЛАРДЫН ӨНҮГҮҮ СТРАТЕГИЯЛАРЫНЫН ТҮЗҮМДҮК КУРАМЫ

Аннотация

Макалада ишкананы өнүктүрүү стратегияларынын деталдуу талдоо камтылган. Ар бир стратегия бир нече багытта өнүгүп кетиши мүмкүн. Стратегияларды талдоо жеке багыттар боюнча да, бүтүндөй өнүгүү боюнча да ишкананын өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтөт. Автор стратегия түшүнүгүнүн такталган аныктамасын келтирүү менен жүргүзүлгөн талдоонун негизинде бардык ишканалар үчүн бирдиктүү стратегиянын болушу мүмкүн эмес деген тыянакка келек. Анын ою боюнча ар бир чарба жүргүзүүчү субъект көптөгөн сырткы жана ички факторлорду эске алуу менен өзүнө гана тиешелүү болгон стратегияны иштеп чыгуусу зарыл. Мындай стратегиянын курамы кандай бөлүмдөрдөн тураары кеңири талкууга алынган.

Негизги сөздөр: стратегия, өнүгүү, ишкана, экономикалык талдоо, стратегиянын түрлөрү, өндүрүш, технология, сырткы жана ички факторлор.

Азыркы учурда ишканалар тарабынан өздөрүнүн өнүгүү стратегияларына жалпы көңүл буруу тездик менен өсүп жатат. Ишкананы өнүктүрүү стратегиялары бул бизнес концепциясын узак убакытка созула турган реалдуу атаандаштык артыкчылыкка жетүү үчүн алып келе турган реалдуу иш-аракеттердин жыйындысы менен толукталган эффективдүү бизнес концепциясы. Ишкана үчүн бирдиктүү стратегиянын өзү жок. Ишкананын ар бир стратегиясы, ал тургай, бир тармактагы стратегиясы деле уникалдуу болуп саналат, ошондуктан, ишкананын стратегиясынын багытын аныктоо, анын потенциалына жана ишкананын көлөмүнө жараша жеке мүнөзгө ээ болуп саналат.

Ишканалардын экономикалык абалын талдоо өз ара байланышкан жана өз ара аракеттенүүчү стратегиялардын төмөнкүдөй бир нече түрлөрүн бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет:

- өндүрүш стратегиясы,
- каржылык стратегия,
- персоналды башкаруу стратегиясы,
- маркетинг стратегиясы,
- инновациялык стратегия,
- функционалдык стратегия.

Ишкананын өндүрүш стратегиясы ишкананы өнүктүрүүнүн эң маанилүү куралы болуп саналат. Ишканадагы өндүрүш стратегиясы – бул динамикалуу өзгөрүп турган, диверсификацияланган өндүрүштө бөлүмдөрдүн ишин координацияланган координациялоо системасы. Бул стратегияда өндүрүш технологиялары жөнүндө маалыматты маркетинг маалыматы менен интеграциялоо маанилүү. Узак мөөнөттүү келечекте тандалган стратегиядан кийин компания төмөнкү суроолорго жооп бериши керек:

- кандай бизнести токтотуу керек;
- кандай бизнести улантуу керек;
- кандай бизнеске өтүш керек.

Рыноктук механизмдердин иш жүзүндөгү иштеши менен ишкананын өндүрүш стратегиясынын системасын өркүндөтүү жана өнүктүрүү, өндүрүштүк чыгымдарды эсепке алуу жана контролдоо жана ишкананы өнүктүрүүнүн тигил же бул стратегиясынын алкагында продукциянын өздүк наркын калыкуляциялоо сөзсүз түрдө зарыл болуп калат [1]. Өндүрүштүк чыгымдарды эсепке алуунун зарылдыгы бизнес чөйрөсү татаалдашып, кирешелүүлүккө болгон талаптар жогорулаган сайын өсүп жатат. Экономикалык өз алдынчалыкка ээ болгон ишканалар түзүлүп жаткан өндүрүштүк стратегиянын алкагында даяр продукциянын ар кандай түрлөрүнүн өзүн-өзү актоосу, кабыл алынган ар бир чечимдин эффективдүүлүгү жана алардын финансылык натыйжаларга тийгизген таасири, ошондой эле сарптоолордун чоңдугу жөнүндө так түшүнүккө ээ болушу керек.

Ишкананы өнүктүрүү үчүн өндүрүш стратегиясы бир нече багытта жүргүзүлүшү

мүмкүн. Биринчи багыт өндүрүштүк чыгымдарды азайтуу боюнча лидерлик менен байланышкан. Стратегиянын бул түрү компания продукциясын өндүрүүдө жана сатууда эң төмөн чыгымдарга жетишүүгө аракет кылып жаткандыгы менен байланыштуу. Натыйжада, компания арзан баанын эсебинен рыноктун көбүрөөк үлүшүн ала алат. Стратегиянын бул түрүн ишке ашыруучу ишканалар өндүрүштү жана жабдууну жакшы уюштурууга, жакшы технологиялык жана инженердик-конструктордук базага, ошондой эле продукцияны бөлүштүрүүнүн жакшы системасына ээ болууга тийиш.

Стратегиянын экинчи багыты продукцияларды өндүрүүдөгү адистештирүү менен байланышкан. Бул учурда ишкана өзүнүн продукциясын өндүрүүдө лидер болуу үчүн жогорку адистештирилген өндүрүштүк жана маркетинг иш-чараларын жүргүзүүсү керек. Бул керектөөчүлөрдүн баасы кыйла жогору болгонуна карбастан дал ушул брендди тандоосуна алып келет.

Стратегиянын үчүнчү багыты белгилүү бир рынок сегментин бекитүү жана тандалган рынок сегментинде ишкананын күч-аракетин топтоону билдирет. Ишкана чыгашаларды кыскартууга же продукцияны өндүрүүдө адистештирүү стратегиясын жүргүзүүгө умтулушу мүмкүн. Бул эки багытты айкалыштырууга да болот. Ишкана өзүнүн өлчөөсүндө жалпысынан рыноктун керектөөлөрүнөн эмес, так аныкталган же ал тургай конкреттүү кардарлардын/буюртмачылардын муктаждыктарынан чыгышы керек [2].

Атаандаштык чөйрөсүндө болуу менен, ишканалар атаандаштык күрөштүн көбүнчө продукттун салттуу атаандаштыгынан алыс болгон ар кандай формаларына жана ыкмаларына кайрылышат. Ошондой болсо да ишканалардын жалпы атаандаштык күрөшүндө продукция боюнча атаандаштыктын мааниси жана ролу азайбай жатат. Мындан тышкары, дал ушул продукция боюнча атаандаштык ишкананын узак мөөнөткө жашап кетүүсү үчүн чечүүчү болуп саналат. Натыйжалуу инновациялык стратегиянын шартында продукциянын атаандаштыгы ийгиликтүү ишке ашырылууда.

Ишкананын финансылык стратегиясы ишкананын ишмердүүлүгүнүн бардык аспектилерин, анын ичинде негизги жана жүгүртүү каражаттарын оптималдаштыруу, пайданы бөлүштүрүү, салык жана баа саясатын ж.б. камтыйт. Бул стратегия ишкананын финансылык-экономикалык мүмкүнчүлүктөрүн ишкананын финансылык мүмкүнчүлүктөрүн жана ички жана тышкы факторлордун мүнөзүн эске алуу менен продукция рыногунда өкүм сүргөн шарттарга ылайык келүүсүн камсыздоого арналган.

Рыноктук мамилелердин шарттарында финансылык абалдын тенденцияларын, финансылык мүмкүнчүлүктөрдөгү багытты жана перспективаларды (банктык кредит алуу, чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу) аныктоо зарылчылыгы бар. Финансылык стратегия – бул ишкананы акча каражаттары менен камсыздоо боюнча иш-аракеттердин планы. Ал финансыны калыптандыруу, аларды пландаштыруу жана ресурстар менен камсыз кылуу багыттарын камтыйт. Ишкананын финансылык стратегиясы чарба жүргүзүүнүн рыноктук шарттарында ишкананын финансылык туруктуулугун камсыз кылуучу маселелерди чечет.

Персоналды башкаруу стратегиясы логикалык жактан өндүрүш ресурстарын (финансылык, материалдык, технологиялык менен катар) өнүктүрүүнүн ажырагыс бөлүгү катары адам ресурстарын башкаруу стратегиясына өсүп өтө баштады. Ал эми бул, өзүнүн өнүгүү стратегиясына ылайык, ишкана өндүрүштүк-экономикалык система катары адам ресурстарын көбөйтө алат (кеңири жол) же (зарыл болсо) калган бөлүгүн сарамжалдуу пайдаланууга басым жасоо менен (интенсивдүү жол) кыскарта алат дегенди билдирет. Ишкананын персоналдын өнүктүрүү стратегиясы, ишкананын өзүнүн жумушчу күчүнө инвестициялоонун максатка ылайыктуулугун баалоо зарылдыгы башкаруучулук чечимдерди кабыл алууда өзгөчө мамилени талап кылат. Бул багытта ишкананы өнүктүрүү персоналды өнүктүрүү жаатындагы чечимдин стратегиялык аспектилерине кылдат көңүл бурууну талап кылат, ал эми "персоналды башкаруу" жараяны персонал менен жүргүзүлгөн утурумдук оперативдүү иш катары каралат.

Ишкананын ажырагыс бөлүгү катары болгон персоналды башкаруудагы стратегия биринчи кезекте өндүрүштүн кызыкчылыктарына баш ийген башкаруу чечимдерин камтыйт

(чыгарууну максималдуу көбөйтүү, планды аткаруу ж.б.): кызматкерлердин саны жана курамы колдонуудагы техниканын, технологиялык жана эксплуатациялык эмгек бөлүштүрүүнүн, өндүрүштүн берилген ритминин, эмгектин ички өндүрүштүк кооперациясынын ж.б. негизинде аныкталат. Ошентип, персоналды башкаруу өндүрүштү башкаруу процессине сиңип калгандай болуп, тиешелүү кесипкөйлүк жана квалификациялык мүнөздөмөлөргө ээ кадрларды тандоого жана аларды өндүрүштү жана эмгекти уюштуруу милдеттерине ылайык жайгаштырууга келтирилет [5]. Персоналды башкарууда эмгекти мотивациялоо жана стимулдаштыруу маанилүү функция болуп саналат, ошондуктан адамдык капиталга инвестициялар жумушчуларды даярдоо жана кайра даярдоо системасын, карьералык өсүш үчүн шарттарды түзүү жана кызматкердин инсан катары кызыкчылыктарын эске алуу менен туюнтулат. Кызматкерлердин канааттануусу боюнча кайтарым байланышты түзүү жана анын негизинде анык бир ишканада иштин жагымдуулугун долбоорлоо маанилүү.

Бүгүнкү күндө ишкананын маркетинг стратегиясы катары келечектеги экономикалык кырдаалда келечек үчүн негиздүү ишмердүүлүктү, сатып алуучулардын жана жеткирүүчүлөрдүн рыногуна мониторинг жүргүзүүнү карап жатышат. Ишкананын маркетинг стратегиясы ишкананын рыноктук потенциалын өнүктүрүүгө жана аны ишке ашырууга багытталган. Ал маркетингдик ишмердүүлүктүн төмөнкүдөй негизги багыттары менен аныкталат:

- товардык багыт,
- баа багыты
- товарларды бөлүштүрүү багыты,
- сатууну илгерилетүү багыты.

Маркетинг стратегиясынын товардык багыты ишкананын "нормалдуу" өнүккөн рыноктогу ишмердүүлүгүнүн натыйжаларын аныктайт, мунун аркасында товарга - аны түзүүгө, өндүрүүгө, рынокто сатууга, тейлөөгө, жарнамалоого байланышкан бардык чаралардын комплекси ишкананын маркетингдик стратегиясында жана ишмердүүлүгүндө борбордук орунду ээлейт. Ишкана рынокко азырынча суроо-талап боло элек, сапаттык жактан жаңы, тендеши жок продукция менен чыга алат. Бул кадимки жагдай эмес - негизи жаңы товарлар рынокто өтө сейрек пайда болот. Көбүнчө сөз салттуу продуктуна түп-тамырынан бери жакшыртуу, андан да көбүрөөк жөнөкөй жакшыртуу, модификациялоо жөнүндө болуп жатат. Кээде ишкана жаңы рынокко эски товар менен чыгууга барышат [6]. Ишкананын маркетинг стратегиясынын товардык багыты үчүн эң маанилүүсү болуп биринчи кезекте сапат, жеткирүүнүн өз убагында болушу жана акылга сыярлык баа саналат. Ишканаларда өндүрүлгөн продукция жогорку сапаты, бышыктыгы жана бардык ченемдик стандарттарга ылайык келүүсү менен өзгөчөлөнүшү керек.

Бааны аныктоодо ишкана өзүнүн маркетинг стратегиясынын баа багытын колдонот. Ишкананын маркетинг стратегиясынын баа багыты сатуу баасын түзүүнү көздө тутат. Баанын деңгээлин аныктоонун негизи катары, биринчи кезекте, кардарлардын өздөрүнүн пикирлери, талаптары жана белгилүү бир товарды сатып алуу мүмкүнчүлүгү тандалат.

Бааны түзүү багыты бааны аныктоодо товардын өздүк наркынан эмес, рыноктун жана сатып алуучулардын талаптарынан келип чыгууну сунуштайт. Ишканалар рыноктук атаандаштыктын активдүүлүгүн, суроо-талаптын динамикасын жана мүнөзүн ж.б. эспке алуу менен баа түзүү багытынын көз карашынан көбүрөөк ылайык келген баа чектерин аныктайт, андан кийин мурда аныкталган сатуу бааларынын чегин алууга мүмкүнчүлүк берүүчү өндүрүштүн баасын жана продукциянын өздүк наркын эсептеп чыгуу формасын ойлонуштурушат. Башка сөз менен айтканда, баа түзүү багыты баанын чектерин аныктоодо бир кыйла ийкемдүү мамилени талап кылган өздүк наркка жана чыгашаларга нарктык үстөктөр тутумуна таптакыр карама-каршы келген концепцияны колдонууну көздө тутат. Бааны түзүүдө баа түзүү багыты компаниянын продукциясы өзүнүн түрү боюнча уникалдуу экендигин жана жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдүн рынокторунда өтө төмөн баага ээ экендигин эске алат.

Компания продукциянын бардык керектөөчүлөрүнө сатууга чейинки жана сатуудан

кийинки кызматтарды көрсөтөт, анткени ал продукцияны орточо деңгээлден жогору чыгарат. Сатууну илгерилетүү саясатын ишке ашыруу аркылуу бөлүштүрүү каналдарынын ишин жакшыртууга болот. Сатууну илгерилетүү багытын ишке ашырууда ишкана адистештирилген көргөзмөлөргө жана жарманкелерге катышууга көңүл буруусу зарыл. Басма продукцияларга, журналдарга, газеталарга, веб-сайттарга жана демөөрчүлүк акцияларын өткөрүүгө, ошондой эле ишкана (демөөрчү) тарабынан акча каражаттарын, материалдык объектилерди берүүгө, айрым адамдарга, жеке адамдардын топторуна, уюмдарга өзүнүн коммуникативдик саясатында таризделген келишимдердин негизинде алуучулардын иш-аракеттерин колдонуу укугуна айырбаштоо үчүн кызмат көрсөтүүлөргө көңүл бурулбай калбашы керек.

Инновациялык стратегия дегенде ишкана өндүрүшкө жаңы нерсени киргизүү жолу менен өзгөртүүлөрдү киргизүүнү билдирет. Инновациялык стратегия өндүрүш тармагын гана мүнөздөбөстөн, ишмердүүлүктүн башка чөйрөлөрүн, экономикалык, уюштуруучулук, укуктук, социалдык жана ишкананы туура башкарууну да камтыйт. Инновациялык стратегияда өндүрүштүн структурасындагы өзгөрүүлөрдүн ылдамдыгы, жалпы сатуу көлөмүндөгү жаңы продукциянын үлүшүн, өндүрүштүк максаттар үчүн да, башкаруунун системаларын, структураларын жана ыкмаларын кайра курууда да болгон илимий-изилдөө иштерине инвестициянын көлөмү аныкталган болуусу керек.

Инновациялык стратегия болуп ишкананын ишмердүүлүгүнүн рынокко киргизилген жаңы же өркүндөтүлгөн продукция түрүндөгү же практикалык ишмердүүлүгүндө колдонулган жаңы же өркүндөтүлгөн технологиялык процесс түрүндөгү акыркы натыйжасы. Инновация менен байланышкан стратегия ишкананын өнүгүүсүндө оң натыйжага жетишүүгө багытталган [7]. Инновациялык стратегиянын негизги өзгөчөлүгү – аны практикалык колдонулуусу жана коммерциялык пайда алуу же ишкананын кирешесин көбөйтүү болуп саналат.

Ишкананын ишмердүүлүгүнүн функционалдык стратегиясы бүтүндөй рынок экономикасынын субъекти тарабынан иштелип чыгат жана ишке ашырылат. Бирок, ар бир ишкана өзү татаал көп функциялуу система болуп саналат, андыктан ишкананын ишмердүүлүгүнүн функционалдык стратегиясын ишкананын конкреттүү максаттарына жетүүнүн жана аны өнүктүрүүнүн конкреттүү жолдорун чагылдырган жалпы стратегия катары кароого болот. Функционалдык стратегия белгилүү бир объектке багытталган. Ушуга байланыштуу төмөнкү багыттарды иштеп чыгууга болот:

- өндүрүш багыты,
- каржы багыты,
- персоналды башкаруу,
- маркетинг багыты,
- инновациялык багыт,
- функционалдык багыт.

Бардык мүмкүн болгон өнүгүү альтернативаларын билүү ишканага уюмдун узак мөөнөттүү эффективдүүлүгүн жогорулатууга мүмкүндүк берүүчү стратегиялык жолду тандоого өтүүгө мүмкүндүк берет.

Белгилүү бир ишканадагы функционалдык стратегиянын багыттарынын жыйындысы ишкананын алдына койгон конкреттүү максаттарынын курамы менен аныкталат. Тандалган багыт ишкананы мындан ары өнүктүрүү боюнча сапаттык гана сунуштарды берет. Стратегия экономикалык болжолдоолор жана ишкананы өнүктүрүүнүн мүмкүн болуучу варианттары эсептелгенден кийин акырында стратегиялык планда бекитилет. Функционалдык стратегияны туура тандоону көрсөткөн факторлор – бул ишкананын тандалып алынган өнүгүү стратегиясын ишке ашырууга көмөктөшүүчү карама-каршылыктуу эмес максаттар, ошондой эле ишканада белгиленген максаттарга жетүү үчүн олуттуу тоскоолдуктар жок экендигин көрсөткөн тышкы жана ички факторлор. Бул факторлордун көпчүлүгү тандалып алынган стратегияны жана аны өнүктүрүүнүн багыттарын ишке ашырууга көмөктөшөт.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Шевченко А.В. Өндүрүштүк уюмду өнүктүрүү стратегиясын тандоо методологиясын

иштеп чыгуунун негизги этаптары (эки этаптуу критерийлердин негизинде) // А.И. Герцен атындагы Россия мамлекеттик педагогикалык университетинин эмгектери. Аспирантура дептерлери. 2008. № 25(58).

2.Костенко А.В. Ишканаларда өндүрүштүк стратегияны түзүүнүн илимий-методикалык негиздери: дисс. ... илимдердин кандидаты. - М., 2013.

3.Курдукова Ю.М. Амортизация финансылык натыйжага таасир этүүчү фактор катары // “Социалдык жана экономикалык системалардагы башкаруунун актуалдуу маселелери” аймактык илимий-практикалык конференциянын материалдары, Смоленск бизнес жана ишкердик институту / Ред. проф. В.В. Круглов. - Смоленск: СИБП басмасы, 2015.

4.Пашинова С.Ю. Социалдык каражаттарды бөлүштүрүүгө түрткү берүүчү мамиле / С.Ю. Пашинова // Темир жол экономикасы. 2008. № 11.

5.Самыгин С.И., Зайналабидов М.С., Макиев З.Г., Обухов Д.В. Персоналды башкаруунун негиздери. - Ростов н/Д.: Феникс, 2012.

6.Лапицкая Т.Н. Компанияда маркетингди уюштуруу: дисс. ... д.э.с. - М., 2013.

7.Илимий-техникалык ишмердикти өлчөө. Изилдөө сурамжылоолору жана эксперименталдык өнүктүрүү үчүн сунушталган стандарттык практика: Фраскати колдонмосу. - Париж-Москва: Экономикалык кызматташтык жана өнүгүү уюму, Илим изилдөө жана статистика борбору, 2005 (илимий басылышы, орус тилине которулган).

*Д.А.Рыскулов магистр юриспруденции, адъюнкт
Академии Министерства внутренних дел КР*

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА ПО УГОЛОВНЫМ ДЕЛАМ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В статье рассматривается генезис и история развития международного сотрудничества по уголовным делам в Казахстане, его организация, обзор международного опыта, анализ регуляторного воздействия на разных исторических этапах.

Ключевые слова: уголовный процесс, правонарушения, арест, конфискация, правоохранительные и государственные органы, уголовная ответственность, международное сотрудничество.

HISTORICAL FEATURES OF THE FORMATION OF INTERNATIONAL COOPERATION IN CRIMINAL MATTERS IN KAZAKHSTAN

Abstract

In this article it examines genesis and history of development of international cooperation of criminal cases in Kazakhstan, its organization, review of international experience, an analysis of the regulatory impact at different historical stages.

Keywords: criminal proceedings, offenses, arrest, confiscation of assets, law enforcement and government agencies, criminal liability, international cooperation.

Прототипом становления государственности Казахстана можно отнести к появлению крупнейшего в истории человечества континентального государства Империи Чингизхана в 12-13 веке, объединившего племена, которые сегодня проживают на территории современного Казахстана (джалаиры, керей, найманы, кыпчаки, аргыны и др.).

В данном образовании первым документом, регулирующим, в том числе вопросы международного сотрудничества, или генезисом международного сотрудничества Казахстана по праву является «Яса Чингизхана». В нем закреплён принцип неприкосновенности посла или сегодня так называемый дипломатический иммунитет, закреплённый в законодательстве многих стран, в том числе Уголовно-процессуальном кодексе Республики Казахстан. За нарушение этого принципа следовало суровое наказание, к примеру поход на Хорезм и Русские княжества.

Учитывая образ и нравы того времени, правовые положения были подчинены военной дисциплине и одно из них гласило:

«Когда необходимо писать восставшим (государства, не признавшие Великого Хана) и посылать им представителя, не запугивайте их силой и великим размером вашей армии, а только скажите: "Если вы добровольно сдадитесь, то вы найдете хорошее обращение и покой, но если вы сопротивляетесь ... Вечный Бог знает, что случится с вами" [1].

Как указывает Эрик Фогелин, сегодня это противоречит существованию суверенных государств: "Монгольская империя не государство среди других государств мира, а *imperium mundi in statu nascendi*, а представляет собою Мировую империю в Процессе Становления".

Данные нормы действовали в Золотой орде – одном из 4 улусов Империи Чингисхана. После распада Империи Золотая Орда в 1269 году обрела полную самостоятельность и позднее после ее распада в 1465 году возникло Казахское ханство.

Важным правовым документом становится свод законов обычного права казахов «Жети Жаргы» (семь установлений), принятый при хане Тауке в 16 веке и наследовавший во многом «Ясу Чингисхана». Данный акт разработан тремя биями (авторитетные лица, рассматривавшие споры между соплеменниками): Толе би (старший жуз), Казыбек би (средний жуз), Айтеке би (младший жуз). «Жети жаргы» содержал вопросы посольского этикета [2].

Начиная с 18 века происходит присоединение Казахского ханства к Российской империи и вопросы международного сотрудничества сосредотачиваются в столице России. Во

второй половине 19 века Казахстан полностью теряет независимость и полностью входит в состав Российской империи [3, С.340-342] и на территории Казахстана распространилось действие общеимперских судов, но при этом сохранялся в усеченной форме институт биев, которые назначались губернаторами.

О.И. Брусина отмечала: «Реформирование проводилось в русле правовых представлений русских чиновников ... и обеспечить хотя бы частичный, внешний контроль над правовыми институтами кочевого общества» [4].

С принятием Положения об управлении Туркестанским краем в 1886 году создан Совет Туркестанского генерал-губернатора, обладавшего законодательной инициативой по управлению краем, земельно-податным управлением и земскими повинностями, надзор за всеми органами управления края. Главная цель – интеграция в российскую судебную систему. В дальнейшем прокуратура реформировалась с уклоном на поддержание государственного обвинения в суде, усилением надзора за дознанием и следствием, превращая прокуроров в руководителей предварительного следствия.

В результате происходило постепенное вытеснение традиционных обычно-правовых институтов и замена их общероссийскими прокурорскими инстанциями.

Дальнейшие организационно-правовые преобразования связаны с образованием СССР. Так, прокуратура Киргизской (Казахской) АССР учреждена 13 июля 1922 году постановлением 3 сессии Казахского Центрального Исполнительного Комитета 2-го созыва, утвердившей Положение о прокурорском надзоре. В соответствии с этим решением Народный комиссар юстиции одновременно исполнял обязанности Прокурора Республики.

Прокурор Казахской автономной республики назначался и отзывался ЦИК-ом республики и располагал всеми надлежащими правами в пределах республики и подчинялась и была подотчетна прокурору РСФСР.

Первым Прокурором автономной республики был назначен Народный комиссар юстиции Бекмухаммедов Шафхат Мухаметжанович и 2 августа того же года он подписывает приказ об одновременном исполнении обязанностей Народного комиссара юстиции и Прокурора Республики. В первом его отчете прокуратуры в КазЦИК изложено постановление о б утверждении прокуроров Оренбургского и Акмолинской губернии.

30 декабря 1922 года первый всесоюзный съезд Советов утвердил Декларацию и Договор об образовании СССР. С образованием ССР для обеспечения единства законности 23 ноября 1923 года образована единая централизованная система прокуратуры – прокуратуры Верховного Суда СССР.

Окончательно прокуратура СССР сформировалась к 1933 году и все прокуратуры объединены под единым руководством. С 1928 по 1936 годы прокуроры СССР стали подчиняться только Прокурору СССР, и Конституция СССР закрепила независимость от госорганов. В 1936 году Казахстан получил статус союзной республики и 11 ноября 1936 года первый прокурор Казахской СССР Сулеймен Ескараев издал приказ о разделении Наркомата юстиции и прокуратуры.

1936 год можно обозначить периодом возникновения самостоятельного четко очерченного института международного сотрудничества по уголовным делам Казахстана. В советские годы деятельность прокуратуры Казахской ССР по международному сотрудничеству ограничивалось подготовкой и направлением в Генеральную прокуратуру СССР запросов по уголовным делам: международных следственных поручений (МСП), ходатайств о выдаче разыскиваемых лиц (экстрадиции) и передаче осужденных лиц. Их подготовку обеспечивал старший помощник Прокурора Казахской ССР.

6 декабря 1991 года постановлением Верховного Совета КазССР «Об образовании единой системы органов прокуратуры Казахской ССР, обеспечении их самостоятельности и независимости» образована единая система органов прокуратуры Казахстана. Постановлением Верховного Совета РК от 17 января 1992 года введен в действие Закон РК «О прокуратуре Республики Казахстан».

С обретением независимости первым организационным документом стал приказ Генерального Прокурора Казахской ССР от 9 февраля 1991 года № 87 «Об образовании Отдела по надзору за соблюдением законодательства в международных отношениях, международно-правовым вопросам и госбезопасности» со штатом в 4 человека [5, С. 69].

С расширением географии взаимодействия с другими странами, принятием конвенций о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским семейным и уголовным делам от 22 января 1993 года (г.Минск) и 7 октября 2002 года (г.Кишинев) [2], других конвенций СНГ отдел 7 марта 1997 года Отдел преобразован в Управление международных отношений Генеральной прокуратуры Республики Казахстан со штатом 10 сотрудников., затем 25 сентября 2008 года в Департамент международного сотрудничества со штатом 23 сотрудника.

За годы независимости круг задач прокуратуры в сфере международного сотрудничества значительно расширился. Это связано с принятием Уголовно-процессуального кодекса от 4 июля 2014 года (далее – УПК РК), законов Республики Казахстан от 30 июня 2017 года «О прокуратуре» и 6 января 2011 года «О правоохранительной службе», заключением более 70 двухсторонних договоров о правовой помощи по уголовным делам, выдаче и передаче осужденных, присоединении к европейским и межамериканским конвенциям, конвенциям ООН в сфере борьбы с преступностью и уголовного судопроизводства. Член Конституционного Совета Республики Казахстан И. Меркель отметил: «Сегодня Казахстан принимает участие в процессах принятия глобальных решений при формировании архитектуры международных отношений» [6, С. 2].

За последние десять лет количество запросов в иностранные государства о правовой помощи по уголовным делам увеличилось вдвое, большинство в Российскую Федерацию и Узбекистан [7].

Учитывая возрастающую роль прокуратуры в международном сотрудничестве Указом Президента от 3 октября 2022 года № 1029 в структуре Генеральной прокуратуры Республики Казахстан образована, Служба международно-правового сотрудничества [8].

Сегодня органы прокуратуры Казахстана обеспечивают:

1) взаимодействие с компетентными органами иностранных государств по вопросам: оказания правовой помощи по уголовным делам, в том числе арест, конфискация имущества, возврат активов, выдачи лиц (экстрадиция), передачи уголовных дел; перевод осужденных лиц и лиц, к которым применены меры медицинского характера, обмена информацией;

2) разработку проектов международных договоров о правовой помощи по уголовным делам, выдаче, передаче осужденных лиц и лиц, к которым применены принудительные меры медицинского характера, заключение межведомственных договоров о сотрудничестве, согласование проектов международных документов и рассмотрение вопросов присоединения к многосторонним конвенциям в уголовной сфере;

3) сотрудничество с международными организациями, в том числе в рамках Координационного совета генеральных прокуроров государств-участников СНГ, Подкомитета по правосудию и правопорядку Совета сотрудничества «РК-ЕС», и в сфере научно-образовательной деятельности.

Деятельность прокуратуры по реализации задач 1 и 2 регламентирована Инструкцией об организации высшего надзора за законностью соблюдения международных обязательств Республики Казахстан (приказ ГП РК от 15 декабря 2023 года № 221).

Постановлением Правительства Республики Казахстан от 11 июня 2019 года № 390 часть полномочий по непосредственному сношению с компетентными органами стран СНГ переданы органам уголовного преследования, что значительно разгрузило прокуратуру.

Проблемным остается вопрос обеспечения возврата похищенного имущества и иных активов, особенно в виде криптовалют. Российские ученые Кунев Д.А. и Волеводз А.Г. отмечают: «Серьезную обеспокоенность вызывает стремительное распространение криминального использования криптовалют, в том числе для незаконного перемещения активов в иностранные юрисдикции, одной из наиболее опасных современных угроз» [9].

Поднимается вопрос о сокращении сроков исполнения международных следственных поручений и ходатайств об экстрадиции. На 29-м заседании Координационного совета генеральных прокуроров СНГ заместитель Генерального прокурора Азербайджанской Республики Алиев К.Б. предложил: «...рассмотреть вопрос о внедрении института упрощенной экстрадиции между странами СНГ. ... 10-15 дней.» [10].

В завершении следует отметить, что за небольшой исторический период в Казахстане создана необходимая международно-правовая база для международного правового сотрудничества органов прокуратуры, наработан положительный опыт и достигнуты значительные результаты. Сегодня принимаются дальнейшие меры по расширению международно-правовой базы, совершенствованию национального законодательства в вопросах международного правового сотрудничества и повышению уровня взаимодействия в научно-образовательной и практической деятельности прокуроров.

Список использованных источников:

1. Аб-уль-Фарадж, разд. 1 «Хроники».
2. Жеті Жарғы - свод законов хана Тауке. [Электронный ресурс]: <https://ru.m.wikipedia.org/wiki/>.
3. Далматов К.Ж. «Правосудие и прокурорский надзор в Казахстане составе Российской империи во второй половине 19 века»// Вестник Института законодательства и правовой информации РК № 1-2020.
4. Брусина О.И. «Попытки кодификации казахского обычного права в Российской империи»// [Электронный ресурс]: <http://jurant.ru>.
5. Даулбаев А.К., Книга-сборник «Становление и развитие прокуратуры Казахстана: пройденный путь – основа для настоящего», 2015. 432 с.
6. О ратификации Конвенции о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам. Закон Республики Казахстан от 10 марта 2004 года № 531 [Электронный ресурс]: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z040000531>.
7. Иоган Меркель, «Конституция Республики Казахстан – Основной Закон нашей страны», журнал «Заң және Заман» № 4 (226)/2020.
8. Статистический отчет формы 7 «Отчет о работе прокурора по надзору за применением международных договоров и исполнением обязательств», за 2010-2019 годы, <http://pravstat.prokuror.kz>. Указ Президента от 3 октября 2022 года № 1029 «О внесении изменений в некоторые указы Президента Республики Казахстан». [Электронный ресурс]: <https://adilet.zan.kz>.
9. Волеводз А.Г. статья «К вопросу о противодействии перемещению преступных активов в иностранные юрисдикции и их возврате в страны происхождения» Журнал «Международное уголовное право и международная юстиция» №3/2019.
10. Информационный бюллетень Секретариата Координационного совета генеральных прокуроров государств-участников СНГ № 4, 2019, Москва, (29-е заседание).

*Сыдыкова Г.С., доцент
МНУ имени К.Ш. Токтомаматова*

ҮЙ ЧАРБАСЫ – ЭКОНОМИКАНЫН НЕГИЗИ КАТАРЫ

Аннотация

Макалада үй чарбаларынын экономикалык системадагы ролу жана мааниси каралган, “үй чарбасы” жана “үй-бүлө” терминдеринин түшүнүктөрү берилип, бул эки түшүнүктүн окшоштугу жана айырмачылыгы келтирилген, экономиканын субъекти катары үй чарбаларынын функциялары берилген. Мындан сырткары улуттук экономика менен үй чарбаларынын ортосундагы өз ара байланыш каралган.

Негизги сөздөр: үй чарбасы, үй-бүлө, муктаждык, экономикалык система.

ДОМАШНЕЕ ХОЗЯЙСТВО КАК ОСНОВА ЭКОНОМИКИ

Аннотация

В статье рассмотрены роль и значение домашних хозяйств в экономической системе, где даны понятия терминам «домохозяйство» и «семья», приведены схожесть и различие этих двух понятий, функции домашних хозяйств как субъекта экономики. Также рассмотрена взаимосвязь между национальной экономикой и домашними хозяйствами.

Ключевые слова: домохозяйство, семья, потребность, экономическая система.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF HOUSEHOLDS IN THE ECONOMIC SYSTEM

Annotation

The article deals with the role and importance of household in the economic system, where was given the definition of term “household” and “family”, are given similarity and difference of two definition, the role of household as the subject of economy. In addition, the article considered relationship between national economy and household.

Key words: household, family, requirement, economic system

Экономика боюнча адабий булактарда “Экономика” термини грек окумуштуусу Аристотель тарабынан негизделген деген маалымат берилет. Ал ойкономия (грекче ойкос – үй чарба, номос – илим) деген терминди, башкача айтканда үй чарбасын жүргүзүү илимин киргизген. Кийинчерээк товардык, өндүрүштүк, акча мамилелеринин өнүгүүсү менен экономика деген түшүнүк пайда болгон.

Үй чарбаларынын маанисин, алардын экономикалык системадагы ролун кароодон мурда «үй чарбасы» түшүнүгүнүн өзүн тактап алуу максатка ылайыктуу болот. Үй чарбасы жөнүндө сөз кылганда, эң биринчи ойго үй-бүлө келет. Бул “үй чарбасы” жана “үй-бүлө” деген эки түшүнүктүн жалпы окшоштуктары көп жана үй-бүлө үй чарбасынын негизги компоненти болуп саналат, бирокалардын экономикалык маанисин ажырата билүүабдан маанилүү. Үй чарбасы бир адамдан турушу мүмкүн, бирок үй-бүлө андай болушу мүмкүн эмес. Үй-бүлөнү бир туугандар же туугандык мамилелери бар адамдартүзөт, ал эми үй чарбасы тууган эмес адамдардан деле турушу мүмкүн. Бул белгилер «үй чарбасы» жана «үй-бүлө» терминдерин айырмалайт.

Үй чарбасынын аныктамасы конкреттүү социалдык-экономикалык шарттардан көз каранды жана ар кайсы өлкөлөрдө ар кандай берилет. БУУнун комиссиясынын (1981) сунуштарына ылайык, «үй чарбасы» түшүнүгү жеке адамдар же адамдардынтубу өздөрүн тамак-аш жана жашоо үчүн зарыл болгон бардык нерселерменен камсыз кыла турганжашоо образына негизделген[5].

Белгилүү болгондой, алгачкы коомдо адамдар топ-топ болуп жашашкан. Андан кийин турмуштун керектөөлөрү өнүккөн сайын ар бир топ балык уулоо, дыйканчылык, аңчылык ж.б. ушул сыяктуу иштердин белгилүү бир түрү менен алектене баштаган. Эгер алар башында тапкандарын өздөрүнүн, топтун мүчөлөрүнүн керектөөсүн канааттандыруу үчүн гана иштетип келишкен болсо, бара-бара өздөрүнөнашкан тамак-ашын, буюм тайымдарын башка топтордун товарларына алмаштыра башташкан. Ошентип, ар кандай жамааттар, чарбалар

пайда боло баштаган. Бул коомдун таптарга бөлүнүшүнө, жаңы чарбалардын пайда болушуна алып келген.

Үй чарбасы өзүнүн өнүгүшүндө үйүр (ордо), уруу, жамаат, үй чарбасы сыяктуу этаптарды басып өткөндүгүн эске алсак, БУУ сунуштаган аныктама үй чарбасын толугураак мүнөздөйт. Бүгүнкү күндө көптөгөн өлкөлөр үй чарбасына аныктама берүүдө ушул аныктаманы карманышат, бирок кээ бир өлкөлөрдө башка дагы аныктамалар кабыл алынган. Кээ бир өлкөлөрдө үй чарбаларын аныктоодо бирге тамактануу позициясына таянышат, башкаларында чогуу жашоого негизделет. Мисалы, АКШ, Швеция, Швейцария сыяктуу өлкөлөрдө үй чарбасын аныктоодо чогуу жашоого басым жасалып, өзүнчө турак жайды ээлеген адам же адамдардын тобу үй чарбасы болуп эсептелет.

1917-жылга чейин эл каттоодо үй чарбалары эсептелген болсо, революциядан кийин коомдун негизги өзөгүктөрү «үй-бүлө» түшүнүгү кабыл алынып, ал мамлекеттик статистикада эсеп бирдиги болуп саналган. Чарба жүргүзүүнүн рыноктук шартына өтүү менен экономикалык чарба жүргүзүүнүн мүнөзү түп-тамырынан бери өзгөрдү, үй-бүлө коомдун баштапкы ячейкасы гана болбостон, ал мамлекеттин экономикалык системасында өзүнүн спецификалык орду бар субъект болуп калды. Бүгүнкү күндө үй-бүлөнүн экономикалык ролу үй чарбасын жүргүзүүдө, үй-бүлөлүк бюджетти түзүүдө, үй-бүлөлүк бизнести өнүктүрүүдө, эмгек ресурстарын кайра өндүрүүдө турат. Демек, статистикалык эсепке алуу үчүн эсептин бирдиги болгон «үй чарбасы» түшүнүгүнө кайрадан кайрылып келүү зарылчылыгы келип чыккан.

Демографиялык көрсөткүчтөр боюнча үй чарбаларын эки түргө бөлүүгө болот:

1.Үй-бүлөлүү үй чарбалары, аларга жубайлардан турган үй чарбалары (үй чарбадалдары бар же балдары жок эки же андан көп үй-бүлө болушу мүмкүн) жана жубайлар эмес, атасы балдары менен же апасы балдары менен жашаган үй чарбалар кирет.

2.Туугандык байланышы жок адамдардан же жалгыз бир адамдан турган үй-бүлө эмес үй чарбалары [1].

«Экономикс» китебинин авторлору К.Р.Макконнелл жана С.Л.Брюнун пикири боюнча, үй чарбасы – бул экономиканы ресурстар менен камсыз кылуучу жана алардан алынган акчаны материалдык керектөөлөрдү канааттандыруучу товарларды жана кызматтарды сатып алууга жумшаган бир же бир нече адамдардан турган экономикалык бирдик [4].

Неоклассикалык экономикалык мектептин өкүлдөрүнүн илимий эмгектеринде үй чарбалары экономикалык системанын элементи катары каралат жана алардын изилдөөлөрүнүн предмети болуп чектөөсүз муктаждыктардачектелген ресурстардын чөйрөсүндө өздөрүнүн пайдалуулугун максималдуу түрдө көбөйтүүгө аракет кылган адамдардын жүрүм-туруму саналат.

Үй чарбасы чарбалык субъект катары мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ, тактап айтканда, жеке менчиктин ээси болот, чарбалык иштерди жүргүзүүдө өз менчигин пайдаланат, эмгек ресурстарын камсыздоочу катары аракеттенет жана өзүнүн ишмердүүлүгүн келечекке карата пландаштырат. Үй чарбаларынын дагы бир өзгөчөлүгү – үй чарбаларынын ишмердүүлүгүнүн натыйжасынченөөжана өлчөө кыйын; үй жумуштарынан тышкары жекече эмгек ишмердүүлүгү, өздүк көмөкчү чарбадагы иштер бар. Жана акырында, үй чарба мүчөлөрү жеке же жамааттык түрдө рынок экономикасына катышат, үй чарбасында өндүрүлгөн товарлардын көбүн үй чарба мүчөлөрү өздөрү керектешет, чарбанын табигый жана товардык формаларынын элементтери бар жана аларды чарба мүчөлөрү үй чарбасынын тибине жараша ар кандайкатышта пайдаланышат.

Улуттук эсеп системасы үй чарба секторунун жалпы керектөөсүн гана эсепке алат, бул өлкөнүн экономикалык өнүгүү деңгээлин көрсөтөт [2].

Жогоруда саналып өткөн өзгөчөлүктөрдөн көрүнүп тургандай, үй чарбалары экономикалык товарларды өндүрүү, бөлүштүрүү, алмаштыруу жана керектөө маселелери боюнча түзүлүп жаткан бардык мамилелердин катышуучулары болуп саналат.

Үй чарбаларынын экономикалык ролу көп түрдүү. Үй чарбалары адатта кадимки үй-бүлөлөрдү түшүндүргөндүктөн, үй чарбанын ролун үй-бүлөнүн мисалы менен көрсөтүүгө болот.

Үй чарбалары туугандык байланыштарды, жалпы тиричиликти жана өз мүчөлөрүнүн кызыкчылыктарын сактоодо белгилүү функцияларды аткаруу менен туруктуу түзүмгө ээ болушат. Үй чарбасынын маңызы анын функциялары менен аныкталат, алар төмөнкүлөрдү камтыйт:

- жеке керектөө функциясы;
- эмгек рыногунда сунушту камсыздоо функциясы;
- өндүрүштүк-эмгектик жана экономикалык өндүрүштүк эмес функциялар [3].

Жеке керектөө функциясын аткарып, үй чарбалары экономикалык жыргалчылыктарды өндүрүү, бөлүштүрүү жана керектөө боюнча экономикалык мамилелерге киришет. Үй чарбалары өзүнүн тамак-ашка болгон муктаждыктарын канааттандыруу үчүн жашылча-жемиштерди өстүрүшөт. Өз керектөөсүнөн ашканын базарда сатышат же башка товарга алмаштырышат. Ошентип, алар чарба жүргүзүүчү субъекттердин, мамлекеттин акча каражаттарын түзүү, бөлүштүрүү жана пайдалануу менен байланышкан ар кандай акча мамилелеринин катышуучулары болуп калышат.

Үй чарбалары эмгек рыногунда сунушту камсыз кылуу функциясын аткарып, эмгек ресурстарын берүүчү катары да чыгышат, б.а. эмгек рыногунун негизги элементи болуп адам ресурсу эсептелет. Чоң суммадагы акча каражаттары, жер участкатору, кыймылсыз мүлкү жана башка активдери бар үй чарбалары баюу, өз кирешесин көбөйтүү максатын көздөө менен башка жарандарды жумуш менен камсыз кылып, жумушчуларына эмгек акы төлөп турушат.

Ошентип, үй чарбалары мамлекеттик бюджетке салыктарды төлөө, бюджеттен тышкары фонддорго каражаттарды чегерүү боюнча мамлекет менен акча мамилелерине кирет. Алар ошондой эле банктар, банктык эмес финансы-кредиттик мекемелер менен кредиттик мамилелерди түзө алышат. Ал эми булар, өз кезегинде, алынган кирешеден мамлекеттин пайдасына салыктарды, салыктык эмес төлөмдөрдү төлөшөт.

Э.Капогузов өзүнүн энциклопедиясында белгилегендей, үй чарба ишмердүүлүгү деп үй чарбасын жүргүзүүнү энес, үй чарба мүчөлөрүнүн үй чарбасынын кызыкчылыгы үчүн башка субъектилер менен тышкы өз ара аракеттенүүсүн дагы түшүнүү керек [6].

Үй чарбасы өзүн сактап калуу, тиешелүү функцияларды толук аткаруу үчүн өзүнүн керектөөлөрүн дайыма канааттандырып турууга тийиш. Үй чарбасынын керектөөлөрү динамикалуу, б.а. анын көлөмү, артыкчылыктары, структурасы ар кандай факторлордун таасиринин натыйжасында дайыма өзгөрүп турат. Бул факторлорду ички жана тышкы деп бөлүүгө болот. Ички факторлор үй-бүлө мүчөлөрүнүн керектөөлөрүн канааттандыруу, эс алуу үчүн шарттар менен камсыз кылуу, үй-бүлө мүчөлөрүн дарылоо, үйдү жакшыртуу, чарба жүргүзүү ж.б. менен түздөн –түз байланыштуу. Тышкы факторлор үй чарба мүчөлөрүнүн муктаждыктары менен байланыштуу эмес, алар улуттук экономиканын абалынан, мамлекеттин финансылык жана бюджеттик саясатынан көз каранды.

Үй-бүлөнүн муктаждыктарын классификациялоонун ар кандай варианттарын кезиктирүүгө болот. Аны ар бир адам ар кандай сүрөттөй алат. Өзгөрүүсүз калган бир гана нерсе – үй чарбасынын муктаждыктарынын саны анын финансылык мүмкүнчүлүктөрүнө жараша болот. Жөнөкөй классификациялардын бири болуп төмөнкүдөй бөлүштүрүү саналат:

1. жашоо каражаттарына болгон муктаждыктар;
2. чарбалык иштерди жүргүзүү үчүн арналган каражаттарга болгон муктаждыктар;
3. социалдык-маданий жашоо үчүн арналган каражаттарга болгон муктаждыктары;
4. социалдык престиждүү жыргалчылыктарга болгон муктаждыктар.

Ошондой эле, ар бирибиз өзүбүз жана үй-бүлөбүз үчүн негизги жана экинчи даражадагы муктаждыктарды аныктайбыз. Бул муктаждыктар эч качан азайбайт, тескерисинче, үй-бүлө мүчөлөрүнүн санынын өсүшү менен, товарлардын баасынын өсүшү менен, коомдогу артыкчылыктардын өзгөрүшү менен алар дагы өсө берет. Үй-бүлөнүн өсүп жаткан керектөөлөрүн канааттандыруу максатында адамдар өздөрүн жана жакындарын

бардык зарыл нерселер менен камсыз кылууга болушунча аракеттенишет, бул үчүн алар өндүрүш каражаттарынын, эл керектөөчү товарлардын, эмгек жана капиталдын рынокторунда кошумча кирешеалышат. Ошентип, үй чарбалары экономикалык системанын борборунда болуп калышат.

Экономикалык көз караштан алганда, адамдардын эки максатты көздөшөт:

1.товарларга жана кызмат көрсөтүүлөргө болгон керектөөлөрдү максималдуу канааттандыруу;

2.өздөрүнүн ресурстарын сатуудан түшкөн кирешени максималдуу көбөйтүү.

Бул максаттарга жетишүү адамдардын өз ара мамилелеринде жана алардын өз ара көз карандылыгында ишке ашырылат. Адамдар тамак-аш, кийим-кече сатып алуу, медициналык жардам жана башка кызматтарды алуу үчүн бүтүмдөрдү жасашы керек. Албетте, адамдар жашоонун көптөгөн жыргалчылыктары менен өздөрүн өз алдынча үй-бүлөсүнүн, жакындарынын жана досторунун жардамы менен камсыздайт. Бирок экономикалык чөйрөнүн андан аркы өнүгүүсү көрсөткөндөй, адамдар өздөрүнүн керектөөлөрүнүн көбүн канааттандыруу үчүн бири-бири менен экономикалык операцияларды жүргүзүшөт. Мисалы, ресурстарды (жерди, жабдууларды, жайларды ж.б.) убактылуу пайдаланууга берүү алардын ээлерине аренда түрүндө киреше алып келет. Бир адам өзүнүн кирешесинин деңгээлине жараша көп товарларды жана кызматтарды сатып ала алат. Муктаждыктын кирешеге болгон ушундай көзкарандылыгынын натыйжасында үй чарбаларынын кирешелеринин жана чыгашаларынын жыйынды агымы түзүлөт, б.а. үй-бүлөлүк бюджет түзүлөт.

Үй чарбалары чарба жүргүзүүчү субъекттерге экономикалык ресурстарды сунушташат, анын ордуна алар өндүрүштүн камсыздалган факторлору үчүн төлөм түрүндө киреше алышат. Алынган кирешелерди товарларды, кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алууга иштетишет, салыктарды, жыйымдарды, камсыздандыруу төгүмдөрүн төлөө боюнча, кредитти төлөө боюнча ар кандай төлөмдөрдү жүргүзүшөт.

Кирешенин дагы бир түрү - которуулар. Кирешенин үнөмдөлгөн бөлүгү каржы рыногунда кирешелүү, келечектүү ишканалардын баалуу кагаздарын сатып алууда, акча каражаттарын которууда, валюталык операцияларды жүргүзүүдө колдонулат. Бул финансылык мамилелердин катышуучулары болуу менен үй чарбалары рынок экономикасынын негизги субъекттери менен мамиле түзүшөт, ал эми алар болсо өз кезегинде, булл мамилелерде өз кызыкчылыктарын көздөшөт.

Экономикалык системада үй чарбаларынын ролу зор, анткени алар чарба жүргүзүүнүн башкы субъекти болуп саналат жана экономиканын бардык субъекттерин бир системага бириктирет. Үй чарбасынын функцияларынын бири – репродуктивдүү функция, б.а. үй чарбалары эң маанилүү ресурсту – адамды, анын эмгегин түзүүгө жооптуу. Үй чарбасы экономикалык мамилелерди өнүктүрүүдө биринчи тепкич болуп калды. Буга биздин мамлекет мисал боло алат, мында үй чарбалары башка мамлекеттерде иштеген мекендештерибиздин акчасынын эсебинен кичи жана орто бизнестин деңгээлин активдүү көтөрүп, экономиканын өсүшүн шарттады. Мисал келтирсек, Улуттук статистика комитетинин маалыматына ылайык, 2022-жылдын январь-сентябрь айларында ИДПнын көлөмү 597 млрд. сомду түзсө, анын 244,167 млрд.сому чакан жана орто ишкердик субъекттери тарабынан өндүрүлгөн. Бул көрсөткүч мурунку жылдын ушул мезгилине карата 42,201 млрд.сомго көп болуп, өсүш 0,7%ды түзгөн.

Таблица 1. Чакан жана орто ишкердиктин ишмердүүлүгүнүн негизги көрсөткүчтөрү

	2021		2022	
	млн.сом	%	млн.сом	%
Чакан ишканалар	39299,5	19,5	51896,8	21,2
Орто ишканалар	20239,1	10,0	23088,1	9,5
Дыйкан (фермердик) чарбалар	45318,6	22,4	48993,0	20,1

Жеке ишкерлер	97107,9	48,1	120189,0	49,2
Баардыгы	201965,1	100,0	244166,9	100,0

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, ички дүң продукциянын 40,9% чакан жана орто ишкердик субъекттери өндүргөн. Мындай көрсөткүчтүн негизги бөлүгүн жеке ишкерлер, же түздөн-түз үй чарбалары түзүшөт. Жеке ишкерлер чакан жана орто ишкердикке тиешелүү өндүрүштүн 49,2% камсыздашса, дыйкан чарбалары, фермердик чарбалар жалпы продукциянын 20,1% өндүрүшкөн. Үй чарбалары түзгөн чакан ишканалар дагы 21,2% продукцияны өндүрүшкөн.

Таблицадан көрүнүп тургандай, талданып жаткан 2 жыл ичинде структуралык өзгөрүү байкалган жок. Бул деген үй чарбаларынын ИДПны түзүүдөгү ордунун маанилүүлүгүн, анын экономиканы көтөрүүдөгү зор ролун айгинелейт.

Улуттук экономика кандайдыр бир деңгээлде үй чарбаларынын жүрүм-турумунан көз каранды, анткени үй чарбаларынын деңгээлинде кабыл алынган чечимдер төмөнкүлөргө олуттуу таасирин тийгизет:

1. экономикалык өнүгүүнүн алгылыктуу темптерин сактоо (продукцияларды чыгаруу, кызмат көрсөтүү менен реалдуу ИДПнын орточо өсүшүн камсыз кылуу);

2. жумуштуулуктун жогорку деңгээлин сактоо (үй чарбасын жүргүзүүдө өздөрүн, кээде башкаларды дагы жумуш менен камсыз кылып, жумушсуздуктун деңгээлин төмөндөтүүгө көмөктөшөт);

3. Баалардын туруктуулугун сактоо (үй чарбаларынын эмгек, өндүрүш каражаттарынын рынокторуна активдүү катышуусу атаандаштыкты күчөтүүгө көмөктөшөт, ошону менен минималдуу инфляциялык басымды камсыз кылат).

Үй чарбасынын улуттук экономика менен түз байланышынан тышкары кайтарымы да бар: экономиканын өнүгүшү үй-бүлөнүн структурасын, анын керектөөлөрүнүн, кирешелеринин жана чыгашаларынын структурасын, анын чечимдеринин мүнөзүн олуттуу өзгөртөт. Бул кайтарым байланышты эске алуу менен Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн 2018-2040-жылдарга Улуттук стратегиясында мамлекеттин экономикалык саясаты экспорттук потенциалы жогору, жумушчу орундарды түзүүчү жана элдин бакубаттуулугун жогорулатуучу тармактарды өнүктүрүүгө түрткү бериши керектиги белгиленген.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Е.Ф. Борисов. Экономика // М.: -2009.

2. Лаврова Т.В. Домашнее хозяйство как субъект экономических отношений, его интересы и противоречия // Воронеж, 2008.

3. Мироненко О.В. Домашние хозяйства в системе социально-трудовых отношений // Хабаровск, 2008.

4. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика // М.: Республика -1992. Т 2

5. Принципы и рекомендации в отношении проведения переписей населения и жилого фонда // ООН, Нью-Йорк: Серия М.-1981 №67.

6. Капогузов Е., Латов Ю. Домохозяйство // Онлайн энциклопедия “Кругосвет”.

7. Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на 2018-2040гг

8. <http://www.stat.kg>

*Тойгонбаева Н.О., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Токтоболотова С.А., ю.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Караев Б., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ЮРИДИКАЛЫК ИЛИМ: КОНЦЕПТУАЛДЫК ТАРЫХКА КИРИШҮҮ

Аннотация

Макала юриспруденцияны өнүктүрүүнүн гносеологиялык жана социалдык-маданий негиздеринин маселелерине арналган. Дисциплинанын концептуалдык тарыхы саясий-укуктук идеялардын, окуулардын жана доктриналардын эволюциясын ачып берүү салтынын чегинен чыгат. Маселени изилдөө укуктук билимдердин актуалдуу системаларынын же дисциплинанын предметинин, структурасынын жана тилинин айрым тарыхый доорлордогу социалдык-маданияттардын контекстиндеги өзгөрүүлөрүн, алардын калыптанышын жана өнүгүшүн талдоону камтыйт. Юридикалык илимди социомаданий феномен катары изилдөөдөгү концептуалдык перспектива укуктук изилдөөлөрдөгү жаңы илимий багытты жана мамилени түзөт. Анын теориялык өнүгүшү башка коомдук илимдер менен дисциплиналар аралык байланыштын чектерин кеңейтүүгө, догматикалык форматтан маданий-тарыхый юриспруденция форматына же юридикалык тексттин поэтикасынын юриспруденциясына – анын тарыхый лексикасына, догматикалык форматка өтүүнү камсыз кылууга мүмкүндүк берет. семантика жана стили. Юридикалык илимдин концептуалдык тарыхы анын институттук тарыхы менен толукталат, ал укуктун да, укук илиминин да өнүгүүсүнүн жалпы тарыхын түзөт.

Негизги сөздөр: маданий-тарыхый юриспруденция, реалдуулуктун укуктук концепциясы, коммуникативдик-дискурсивдүү мамиле, укуктук гносеология жана аксиология, мамлекет жана укук энциклопедиясы, укуктук текст поэтикасы, укуктук реалдуулук, метатеория, юридикалык тил.

Салттуу түрдө юриспруденциянын же юридикалык илимдин алкагында бир катар өзүнчө дисциплиналар жана изилдөө багыттары бар. Бул билимди концептуалдаштыруунун элементардык формасы, ал изилдөөнүн предметтери жана методдору боюнча аны дифференциациялоого негизделген. Метафизикалык мааниде юриспруденция – бул анын символдору, түшүнүктөрү жана идеялары менен берилген укуктун аң-сезими. Дисциплинанын аталышынын өзү эле анын коомдук илимдердин жалпы системасындагы ордун аныктоону, өзүнүн категорияларынын жана концепцияларынын системасындагы социалдык чындыкты ойлоону логикасын камтыйт. Юридикалык реалдуулук кош мүнөзгө ээ. Тарыхый убакытта жана мейкиндикте бир эле мезгилде жанаша жашайт, бири-бирин өз ара аныктайт, берилген социомаданияттын (түшүнүктөрүнүн) көз карашында болжолдонгон укуктук реалдуулук жана анын ченемдик көрүнүшүнүн фактыларында жана практикасында (институттарында) берилген объективдүү укуктук реалдуулук. Мыйзамдын аң-сезими укук феноменинин ажырагыс бөлүгү, анын теориялык жана практикалык тили. Бул жагынан алганда, юриспруденция укуктук реалдуулуктун дискурсивдүү бөлүгү болуп саналат. Мифологиялык образдардын, укуктук догмалардын жана аксиоматиканын, укуктук концепциялардын жана структуралардын системасына курулган укукту чагылдыруунун тарыхый формаларынын ар түрдүүлүгү укукту концептуалдаштыруу процессинин тарыхый формаларынын ар түрдүүлүгүн, анын укуктук идеялардын тутумунда чагылдырылышын аныктайт. жана дүйнөгө көз караштар.

Алардын өз ара мамилелеринин биринчилик жана экинчилик маселеси, же классикалык методологиянын алкагындагы ар бир тарыхый доордо изилдөө объектисинин жана предметинин (феноменология жана гносеология) шилтеме же корреляция проблемасы суроолорду жараткан эмес. Юридикалык илим аналитикалык система катары анын аныктамаларынын ишенимдүүлүгүнүн, далилдүүлүгүнүн жана текшерилүүсүнүн ар кандай даражалары менен объективдүү укуктук чындыкты чагылдырат. Укук менен укук илиминин бирге жашоосунун бул жагына карама-каршы мамиле укукту концептуалдаштыруу процесси укукту моделдөө жана куруу процесси да болуп саналат деген ойдо туюнду. Юридикалык илим ченемдик система катары укуктук реалдуулукту жаратат. Мыйзам жөнүндө ой жүгүртүү тили белгилөөчү болуп саналат, ал эми укуктун түзүүчү негизи – белгилөөчү. Укуктун

практикалык жана теориялык тили (юриспруденция) укуктун онтологиясын, гносеологиясын жана аксиологиясын, ал эмне болушу керек деген аныктамаларды (укуктун философиясы), анын эмне экендигинин аныктамаларын (укуктун социологиясы) жана анын эмне болушу мүмкүн экендигинин аныктамаларын камтыйт. (антропология).укуктар). Юридикалык реалдуулук – бул укуктук чындыкты кабылдоо жана ой жүгүртүү тили.

Бул ойдон чыгарылган реалдуулук — психикалык да, когнитивдик да, тилдик да, ар түрдүү нормалар менен баалуулуктарда, укуктук эмоцияларда жана аракеттерде, ишараттар менен интонацияларда камтылган. Башкача айтканда, ал укуктук түшүнүк да, укуктук конструкция да, социалдык-укуктук реалдуулуктун ченемдик элеси да. Юридикалык тил социалдык аралыктарды же социалдык коммуникациянын учурдагы системаларынын ичинде жана сыртында ченемдик чектерди бекитет жана аныктайт. Мыйзамдын реалдуулугу укук тилин түшүнүүдө жатат, анын өнүккөн категориялык жана концептуалдык формасы юриспруденция, б.а. укук илими. Юриспруденция – бул укуктун бар болушунун жана түшүнүгүнүн белгилүү тарыхый доорлорунун дүйнөнүн укуктук сүрөттөрүнүн билими, концептуалдык көрүнүшү. Башкача айтканда, ал мыйзамдын булагы да, образы да, феномени да. Укуктук мамлекеттин ченемдик грамматикасы аны пайда кылган социалдык маданият тилинин ченемдик грамматикасы менен аныкталат.

Юриспруденция – көп аспектилүү жана көп баскычтуу категория, анын калыптанышы жана өнүгүшү анын практикалык жана теориялык тилинин циклдик тарыхый жана социалдык-маданий динамикасынын шартында ишке ашат. Юридикалык тилдин эволюциясы юриспруденциянын эволюциясынын ажырагыс бөлүгү – анын предмети жана дисциплинардык түзүлүшү⁴. Юридикалык илимдин эволюциясы анын лингвистикалык компетенцияларынын трансформациясында жана алардын изилденип жаткан реалдуулуктун салыштырмалуу автономдуу предметтик чөйрөсүнө дифференциациялоодо чагылдырылат. Демек, чындыгында юридикалык илимдин өзүнчө чагылдыруу ыкмалары юридикалык тексттин логикасын жана поэтикасын анын мифопоэтикалык, диний-догматикалык же рационалдык-логикалык конструкцияларында жана аныктамаларында чагылдыруу формасы катары айырмаланат. Юридикалык илимдин концептуалдаштыруу практикасынын заманбап классификациясы мүмкүн болгон формалардын кеңири спектрин бөлүп көрсөтөт: биринчиден, жалпысынан юридикалык илимдин негизги, негизги категорияларын жана концепцияларын өнүктүрүү менен байланышкан теориялык юриспруденция жана айрым тармактык юридикалык илимдер үчүн (же фундаменталдык түшүнүктөрдүн системасы жана дисциплинанын негизин түзгөн категориялар); экинчиден, догматикалык юриспруденция, ченемдик аныктамалардын жана конкреттүү укуктук проблемаларды түшүнүүгө, талдоого жана чечүүгө болгон мамилелердин тилине тиешелүү (же концептуалдык негиздемелерди жана далилдерди талап кылбаган укуктук аксиомалардын системасы); үчүнчүдөн, мамлекеттик-укуктук өнүктүрүүнүн ар кандай саясатын жана мамлекеттик-укуктук институттарды реформалоону (же саясий-укуктук практиканын идеологиялык жана концептуалдык негиздеринин тутумун жана) ыйгарым укук берүүчү укуктук идеологиялардын, теориялардын жана концепциялардын пайда болушунун жана өнүгүшүнүн көйгөйлөрүнө тиешелүү доктриналдык юриспруденция. мамлекеттик-укуктук курулуш процесстериндеги мамилелер); наконец, институциональную юриспруденцию, связанную с практико-прикладным анализом деятельности правовых институтов, обеспечивающих организацию и регулирование отдельных конкретных сфер и видов социальных отношений. Особое место в составе дисциплинарных областей юридической науки занимает сравнительное право со своим комплексным предметом и методами исследования институциональных, концептуальных и доктринальных оснований развития и построения исторических и современных правовых систем.

Познавательная ценность сравнительного анализа заключается в возможности обнаружить в организации и функционировании права как цивилизационного явления, социокультурной категории и юридического института и универсальные, и собственные,

конкретно-исторические нормативные формы существования разнообразных человеческих сообществ.

Юридикалык илимдин дисциплинардык багыттарынын курамында тарыхый жана азыркы укуктук системаларды өнүктүрүүнүн жана куруунун институционалдык, концептуалдык жана доктриналдык негиздерин изилдөөнүн комплекстүү предмети жана методдору менен салыштырма укук өзгөчө орунду ээлейт. Салыштырмалуу анализдин когнитивдик баалуулугу укуктун цивилизациялык феномен, социомаданий категория жана укуктук институт катары уюштурууда жана иштешинде ар кандай адамзат коомчулугунун жашоосунун универсалдуу да, өзүнүн да, спецификалык тарыхый ченемдик формаларын ачуу жөндөмүндө жатат.

Албетте, юридикалык илимдин абдан дисциплинардык жана дисциплиналар аралык архитектурасында, анын тилинде жана дискурста анын тарыхый предметинин жана методунун башка көптөгөн мүмкүн болуучу өлчөмдөрү жана компоненттери бар. Укук феномени менен укук түшүнүгү бирдей эмес категориялар. Укук институтунун эволюциясы жана укук илиминин эволюциясы жашоонун, өнүгүүнүн жана кайра жаралуунун өзүнүн логикасына ээ. Кубулушту өз концепциясында чагылдыруунун классикалык теориясынын логикасында укук феноменинин укук түшүнүгү форматында аны аныктоого чейин болушу эмпирикалык факты болуп саналат.

Укукту институтташтыруу процесси анын концептуалдаштыруу процессинен мурун келет. Концепциядагы кубулушту чагылдыруунун классикалык эмес теориясынын логикасында туура укуктук тартип идеясы анын юридикалык фактыга айлануу процессинен мурун келет. Эмпирикалык мыйзам жана тартип белгилүү бир маданий-тарыхый жамааттын туура мыйзамы жөнүндөгү негизги идеяларга негизделет, б.а. анын тарыхый турмуш жолуна жана ой-пики-рине мунездуу закон тузуучу концепциялар. Бул жагынан алганда, укуктук тартип коомдук өз ара аракеттенүүнүн, алмашуунун жана мамилелердин элестүү тартиби. Маданий-тарыхый практика социалдык жана элестүү дүйнөнүн, коомдук чөйрөнүн жана жеке чөйрөнүн, коомдук укуктун жана жеке укуктун мамилелеринин жана кесилиштеринин ар кандай варианттарын көрсөтөт жана айкалыштырат. Бул укуктук реалдуулуктун анын өкүлчүлүгүнүн (институтунун) бир укуктук формасынан экинчи укуктук формасына (түшүнүгүнө) жана тескерисинче өтүшүнүн синхрондук да, диахрондук процесси да болушу мүмкүн. Албетте, башкача. Укук феномени жана укук илими укуктун болушунун айрым аспектилерин туюндурган өз ара көз каранды жана кесилишкен категориялар.

Ар бир версия түшүнүү укуктары алардын теориясына гана туура келбейт жана укуктун аксиологиясы, ошондой эле өзүнүн реалдуулугу эки кызыкчылыктарга негизделген укуктар, жана укуктук түшүнүктөр, б.а. укуктун калыптануу процессинин негизги компоненттери. Алар, бири-бирин аныктап, алар мыйзамды түзөт. Позитивдүү укуктун аналитикасы дал келет позитивдүү укуктун ченемдик логикасы. Позитивдүү укуктун ченемдик логикасы кайра жаралат өзүндү позитивдүү илимдин канондук тилинде укук, анын лексикасы жана предметинин структурасы.

Юридикалык илимдин өзүнчө бөлүнүшү натыйжада дисциплинанын жалпы структурасында өзүнө тиешелүү болгон дисциплиналар аралык комплекстер пайда болот өз көйгөйлөрү жана аналитикасы. "Юридикалык илим" категориясынын эволюциясы анын тилинин, системасынын жана түзүлүшүнүн эволюциясы бар. Акыр-аягы, бул укуктук ой жүгүртүү стилинин эволюциясы жана тарыхый эволюция анын логикалык жана тилдик чагылдырылышынын формалары, ошол. тилдердин лексикасынын жана аргументациясынын өзгөрүшү фундаменталдык жана эмпирикалык, теориялык жана практикалык укук таануу, тилдер коомдук жана жеке укук жана тиешелүү укуктук дискурстар жана тексттер. Юридикалык илимдин тарыхы – бул тарых негизги цивилизациялык, маданий-тарыхый жана концептуалдык парадигмалардын белгилүү бир чөйрөдө социалдык-укуктук байланыштын чектерин түшүнүүдө жана аныктоодо өзгөртүү тилдер. Мыйзам жана укук илими курамдык бөлүктөр болуп саналат лингвистикалык чындык. лингвистикалык чындык -психикалык жана

когнитивдик чындыктын туундусу. Психикалык жана когнитивдик реалдуулук – социомаданий жашоонун формалары чындык.

Укук жана укук илими – белгилүү бир тарыхый доордун социалдык маданиятынын кубулуштары. Алар жалпы цивилизациядан өсүп чыгат жана дискурсиялык платформа же нормативдик коомдук туура (таанылган жана жактырылган) жамааттык жана жеке жүрүм-турум маданияты. Ар бир тарыхый доордун юридикалык илими өзүнүн ички системасы менен бекемделген, туюндурулган жана негизделген, өзүнүн диний, метафизикалык, доктриналдык негиздерине негизделген, чындыкты түшүнүү, кабылдоо жана баалоо, укукка белгилүү бир көз карашка да, коомдук мамилелерди өзгөртүү боюнча белгилүү саясатка да негизделген. жана саясий институттар. Бул жерде укукту жана укукка болгон мамилени түшүнүүдө ар кандай версиялардын ортосундагы бөлүүчү сызык, б.а. классикалык жана классикалык эмес юриспруденциянын тилдери, өздөрүнүн онтологиясы жана аксиологиясы.

Позитивдүү укуктук түшүнүктүн чегиндеги аналитика укукту концептуалдаштыруунун мүмкүн болгон варианттарынын бири болуп саналат. Коомдук байланыш тилдерин концептуалдаштыруу тарыхы – бул коомдук илимдин предметтик (тартиптик) структурасынын калыптануу тарыхы. Классикалык укуктук теорияны куруунун жалпы форматы укуктук реалдуулукту чагылдыруу процесстеринде белгилөөчү менен белгилөөнүн ортосундагы окшоштук принциби менен аныкталат, бул анын аналитикалык туюнтмасынын мүмкүн болгон критикалык эмес формаларынын көп түрдүүлүгүн жокко чыгарбайт. Укуктук теориянын карама-каршы форматын куруу укуктук реалдуулукту чечмелөө процесстеринде белгиленген менен белгилөөнүн ортосундагы айырмачылык принцибине негизделет, бул биринчи кезекте аны аныктоонун, интерпретациялоонун иш жүзүндө атаандаш концептуалдык формаларынын көп түрдүүлүгүн билдирет. жана мазмундуу. Укуктук реалдуулукту түшүнүүдө эки ыкманын тең концептуалдык шайкештиги проблемасын синтетикалык ыкманын алкактык аныктамаларынан алып салууга болот, ага ылайык юридикалык тил укуктук реалдуулукту чагылдырып, аны да, өзүн да бир эле учурда жаратат жана өндүрөт. Иш жүзүндөгү реалдуулуктун шайкештиги жана анын концептуалдык чагылдырылышы, акыры, алардын жалпы психикалык чөйрөсү же социомаданияты менен аныкталат, анын чегинде жалпы укуктук реалдуулуктун мазмунунун жана формасынын ар кандай ченемдик компоненттери - концептуалдык да, институттук да иштелип чыгат.

КОРУТУНДУ.

Укуктук реалдуулук белгилүү бир доордун социалдык-маданий тили менен белгиленген тарыхый чектерде жашайт, анын ажырагыс бөлүгү практикалык жана теориялык юриспруденциянын тили болуп саналат. Дисциплинанын концептуалдык эволюциясы – анын юридикалык тили, дискурсу жана тексти – алардын өз ара мамилелеринде жана аныктамаларында укук илиминин предметинин жана методунун тарыхы. Дисциплинанын аталыштарынын тарыхы – ал изилдеп жаткан кубулуштарды категорияларга бөлүү процессинин, анын теориялык жана методологиялык негиздерин, онтологиясын жана гносеологиясын түзүү процессинин тарыхы. Анын категориялык жана концептуалдык чагылдырылышынын негизги тарыхый формаларында, алардын синхрондук жана диахрондук өлчөмдөрүндө берилген «Юридикалык илимдин концептуалдык тарыхы» категориясын илимий жүгүртүүгө киргизүү укук илиминин өнүгүүсүнүн жалпы панорамасын олуттуу түрдө толуктайт. Бул укук илимин изилдөөдө жалпы ыкмалардын спектрин кеңейтүүгө, ошондой эле юридикалык илимдин өзүндө жаңы проблемаларды жана темаларды түзүүгө мүмкүндүк берет. Укуктук билимдердин системаларынын тарыхы – бул тарыхый убакыттын жана жердин социалдык-маданиятынын контекстинде укук илиминин жашоонун жана иштешинин когнитивдик формаларынын эволюциясы.

Юриспруденциянын тили юридикалык реалдуулукту гана чагылдырбастан. Өзүнүн өнүгүүсүнүн социалдык-маданий механизмдин бир бөлүгү катары юридикалык тил коомдук мамилелердин туура же туура эмес тартиби жөнүндө өзүнүн идеяларынын чегинде укуктук чындыкты кайра чыгарат. Социалдык маданияттын моделдөөчү подсистемасы катары юридикалык илим укукту аныктоо процессинин да, укукту жаратуу жана калыптандыруу

процессинин да ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Юридикалык илимдин калыптануу жана өнүгүү тарыхы – бул укук системасынын концептуалдык компонентинин калыптануу тарыхы жана анын укуктун институтташтыруу процесстерине тийгизген таасири.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Дүйнөлүк укуктук ой жүгүртүүнүн антологиясы: 5 томдук – Москва, 1999.
- 2.Мимезис. Батыш Европа адабиятындагы чындыктын образы. - М., 1976.
- 3.Ишеним жана укук: укук менен динди элдештирүү. - М., 2008.
- 4.Бромли.М., Мирабели Ч., Ака Ф. диндер жана укуктук тутумдар. Салыштырмалуу киришүү Чиркөө Мыйзамы-М., 2008.
- 5.Вейсберг л.эне тили жана рухтун калыптанышы. - М., 1993.
- 6.Валадес д. Мыйзамдын тили жана тилдин Мыйзамы. - М., 2008.
- 7.Ветютнев Ю.Ю. Укуктук форманын аксиологиясы. - М., 2013.
- 8.Г.Хаджиев.Мыйзамдын онтологиясы (чындыктын укуктук концепциясын критикалык ИЗИЛДӨӨ).- Москва, 2013.

*Тойгонбаева Н.О., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Токтоболотова С.А., ю.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Караев Б., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ЮРИДИКАЛЫК ИЛИМ: ИШКЕЛЕРДИН УКУКТАРЫН ЖАНА КЫЗЫКЧЫЛЫКТАРЫН КОРГОО

Аннотация

Салттуу түрдө юриспруденциянын же юридикалык илимдин алкагында бир катар өзүнчө дисциплиналар жана изилдөө багыттары бар. Бул билимди концептуалдаштыруунун элементардык формасы, ал изилдөөнүн предметтери жана методдору боюнча аны дифференциациялоого негизделген. Метафизикалык мааниде юриспруденция – бул анын символдору, түшүнүктөрү жана идеялары менен берилген укуктун аң-сезими. Дисциплинанын аталышынын өзү эле анын коомдук илимдердин жалпы системасындагы ордун аныктоону, өзүнүн категорияларынын жана концепцияларынын системасындагы социалдык чындыкты ойлоону логикасын камтыйт. Юридикалык реалдуулук кош мүнөзгө ээ.

Негизги сөздөр: юриспруденция, реалдуулуктун укуктук концепциясы, коммуникативдик-дискурсивдүү мамиле, укуктук гносеология жана аксиология, мамлекет жана укук энциклопедиясы, укуктук текст поэтикасы, укуктук реалдуулук, метатеория, юридикалык тил.

Туруктуу базаны түзүү:

а) ишкердикти жөнгө салуучу мыйзамдарды иштеп чыгуу жана өркүндөтүү. Бул бизнести каттоо жол-жобосун жөнөкөйлөтүү, интеллектуалдык менчикти коргоо, жөнгө салуу жана ишкерлердин ишин мүнөздөгөн башка аспектилерди камтыйт.

б) Системанын ачык-айкындуулугу жана алдын ала билинүүчүлүгү. Ишкерлер өлкөдө колдонулуп жаткан мыйзамдарды жана ченемдик укуктук актыларды жарыялоосуз жана өзүм билемдик менен өзгөртүүсүз түшүнүп, колдоно билиши керек. Бул бизнес чөйрөсүнө ишеним жана инвестиция тартууга түрткү берет.

в) Мыйзамды натыйжалуу колдонуу. Сот жана сот системасы тарабынан соттук териштирүү, камоо жана соттук териштирүү иштери жол берилбейт. Так контролдук механизмдер жана бузуу учурлары керек.

Ишкерлерди колдоо:

а) Финансылык колдоо. Мамлекет бизнести өнүктүрүү үчүн кредиттик программаларга жана субсидияларга жеткиликтүү жана жеткиликтүү болушу керек. Ошондой эле чакан жана орто бизнести өнүктүрүүгө жанарынокто атаандашууга жардам берүүчү фонддорду жана инвестициялоо механизмдерин түзүү зарыл.

б) Билим берүү жана консультациялар. Ишкерлерге өз бизнесин ийгиликтүү жүргүзүү үчүн билим жана көндүм керек. Мамлекет уюштура алат

Санариптик экономиканы өнүктүрүү: Санариптик экономиканы өнүктүрүү:

а) Инфраструктура жана заманбап технологияларга жетүү. Мамлекет кең тилкелүү интернетке жана жалпы пайдалануудагы телекоммуникациялык кызматтарга кирүү мүмкүнчүлүгүн пайдаланып, санариптик маалыматтарды өнүктүрүүгө инвестиция салууда. Бул натыйжалуулукту жана эффективдүүлүктү жогорулатуу үчүн электрондук коммерцияны, булут кызматтарын жана башка инновациялык технологияларды колдонгон ишкерлер.

б) Маалыматтарды коргоо жана кибер коопсуздук. Санариптик технологияларды колдонуу кибер чабуул жана маалыматтардын агып кетүү коркунучун жогорулатат. Мамлекет ишкерлердин жана алардын кардарларынын маалыматтарын коргоо механизмдерин иштеп чыгып, ишке киргизиши керек, ошондой эле киберкылмыштуулуктан коргоо чараларын көрүшү керек.

Юриспруденцияны өнүктүрүүнүн гносеологиялык жана социалдык-маданий негиздеринин маселелерине арналган. Дисциплинанын концептуалдык тарыхы саясий-

укуктук идеялардын, окуулардын жана доктриналардын эволюциясын ачып берүү салтынын чегинен чыгат. Маселени изилдөө укуктук билимдердин актуалдуу системаларынын же дисциплинанын предметинин, структурасынын жана тилинин айрым тарыхый доорлордогу социалдык-маданияттардын контекстиндеги өзгөрүүлөрүн, алардын калыптанышын жана өнүгүшүн талдоону камтыйт. Юридикалык илимди социомаданий феномен катары изилдөөдөгү концептуалдык перспектива укуктук изилдөөлөрдөгү жаңы илимий багытты жана мамилени түзөт. Анын теориялык өнүгүшү башка коомдук илимдер менен дисциплиналар аралык байланыштын чектерин кеңейтүүгө, догматикалык форматтан маданий-тарыхый юриспруденция форматына же юридикалык тексттин поэтикасынын юриспруденциясына – анын тарыхый лексикасына, догматикалык форматка өтүүнү камсыз кылууга мүмкүндүк берет. семантика жана стили. Юридикалык илимдин концептуалдык тарыхы анын институттук тарыхы менен толукталат, ал укуктун да, укук илиминин да өнүгүүсүнүн жалпы тарыхын түзөт. Негизги сөздөр: маданий-тарыхый юриспруденция, реалдуулуктун укуктук концепциясы, коммуникативдик-дискурсивдүү мамиле, укуктук гносеология жана аксиология, мамлекет жана укук энциклопедиясы, укуктук текст поэтикасы, укуктук реалдуулук, метатеория, юридикалык тил.

Тарыхый убакытта жана мейкиндикте бир эле мезгилде жанаша жашайт, бири-бирин өз ара аныктайт, берилген социомаданияттын (түшүнүктөрүнүн) көз карашында болжолдонгон укуктук реалдуулук жана анын ченемдик көрүнүшүнүн фактыларында жана практикасында (институттарында) берилген объективдүү укуктук реалдуулук. Мыйзамдын аң-сезими укук феноменинин ажырагыс бөлүгү, анын теориялык жана практикалык тили. Бул жагынан алганда, юриспруденция укуктук реалдуулуктун дискурсивдүү бөлүгү болуп саналат. Мифологиялык образдардын, укуктук догмалардын жана аксиоматиканын, укуктук концепциялардын жана структуралардын системасына курулган укукту чагылдыруунун тарыхый формаларынын ар түрдүүлүгү укукту концептуалдаштыруу процессинин тарыхый формаларынын ар түрдүүлүгүн, анын укуктук идеялардын тутумунда чагылдырылышын аныктайт. жана дүйнөгө көз караштар.

Алардын өз ара мамилелеринин биринчилик жана экинчилик маселеси, же классикалык методологиянын алкагындагы ар бир тарыхый доордо изилдөө объектисинин жана предметинин (феноменология жана гносеология) шилтеме же корреляция проблемасы суроолорду жараткан эмес. Юридикалык илим аналитикалык система катары анын аныктамаларынын ишенимдүүлүгүнүн, далилдүүлүгүнүн жана текшерилүүсүнүн ар кандай даражалары менен объективдүү укуктук чындыкты чагылдырат. Укук менен укук илиминин бирге жашоосунун бул жагына карама-каршы мамиле укукту концептуалдаштыруу процесси укукту моделдөө жана куруу процесси да болуп саналат деген ойдо туюнду. Юридикалык илим ченемдик система катары укуктук реалдуулукту жаратат. Мыйзам жөнүндө ой жүгүртүү тили белгилөөчү болуп саналат, ал эми укуктун түзүүчү негизи – белгилөөчү. Укуктун практикалык жана теориялык тили (юриспруденция) укуктун онтологиясын, гносеологиясын жана аксиологиясын, ал эмне болушу керек деген аныктамаларды (укуктун философиясы), анын эмне экендигинин аныктамаларын (укуктун социологиясы) жана анын эмне болушу мүмкүн экендигинин аныктамаларын камтыйт. (антропология).укуктар). Юридикалык реалдуулук – бул укуктук чындыкты кабылдоо жана ой жүгүртүү тили.

Бул ойдон чыгарылган реалдуулук - психикалык да, когнитивдик да, тилдик да, ар түрдүү нормалар менен баалуулуктарда, укуктук эмоцияларда жана аракеттерде, ишараттар менен интонацияларда камтылган. Башкача айтканда, ал укуктук түшүнүк да, укуктук конструкция да, социалдык-укуктук реалдуулуктун ченемдик элеси да. Юридикалык тил социалдык аралыктарды же социалдык коммуникациянын учурдагы системаларынын ичинде жана сыртында ченемдик чектерди бекитет жана аныктайт. Мыйзамдын реалдуулугу укук тилин түшүнүүдө жатат, анын өнүккөн категориялык жана концептуалдык формасы юриспруденция, б.а. укук илими. Юриспруденция – бул укуктун бар болушунун жана түшүнүгүнүн белгилүү тарыхый доорлорунун дүйнөнүн укуктук сүрөттөрүнүн билими, концептуалдык көрүнүшү. Башкача айтканда, ал мыйзамдын булагы да, образы да, феномени

да. Укуктук мамлекеттин ченемдик грамматикасы аны пайда кылган социалдык маданият тилинин ченемдик грамматикасы менен аныкталат. Юриспруденция – көп аспектилүү жана көп баскычтуу категория, анын калыптанышы жана өнүгүшү анын практикалык жана теориялык тилинин циклдик тарыхый жана социалдык-маданий динамикасынын шартында ишке ашат. Юридикалык тилдин эволюциясы юриспруденциянын эволюциясынын ажырагыс бөлүгү – анын предмети жана дисциплинардык түзүлүшү.

Юридикалык илимдин эволюциясы анын лингвистикалык компетенцияларынын трансформациясында жана алардын изилденип жаткан реалдуулуктун салыштырмалуу автономдуу предметтик чөйрөсүнө дифференциациялоодо чагылдырылат. Демек, чындыгында юридикалык илимдин өзүнчө чагылдыруу ыкмалары юридикалык тексттин логикасын жана поэтикасын анын мифопоэтикалык, диний-догматикалык же рационалдык-логикалык конструкцияларында жана аныктамаларында чагылдыруу формасы катары айырмаланат. Юридикалык илимдин концептуалдаштыруу практикасынын заманбап классификациясы мүмкүн болгон формалардын кеңири спектрин бөлүп көрсөтөт: биринчиден, жалпысынан юридикалык илимдин негизги, негизги категорияларын жана концепцияларын өнүктүрүү менен байланышкан теориялык юриспруденция жана айрым тармактык юридикалык илимдер үчүн (же фундаменталдык түшүнүктөрдүн системасы жана дисциплинанын негизин түзгөн категориялар); экинчиден, догматикалык юриспруденция, ченемдик аныктамалардын жана конкреттүү укуктук проблемаларды түшүнүүгө, талдоого жана чечүүгө болгон мамилелердин тилине тиешелүү (же концептуалдык негиздемелерди жана далилдерди талап кылбаган укуктук аксиомалардын системасы); үчүнчүдөн, мамлекеттик-укуктук өнүктүрүүнүн ар кандай саясатын жана мамлекеттик-укуктук институттарды реформалоону (же саясий-укуктук практиканын идеологиялык жана концептуалдык негиздеринин тутумун жана) ыйгарым укук берүүчү укуктук идеологиялардын, теориялардын жана концепциялардын пайда болушунун жана өнүгүшүнүн көйгөйлөрүнө тиешелүү доктриналдык юриспруденция. мамлекеттик-укуктук курулуш процесстериндеги мамилелер); наконец, институциональную юриспруденцию, связанную с практико-прикладным анализом деятельности правовых институтов, обеспечивающих организацию и регулирование отдельных конкретных сфер и видов социальных отношений. Особое место в составе дисциплинарных областей юридической науки занимает сравнительное право со своим комплексным предметом и методами исследования институциональных, концептуальных и доктринальных оснований развития и построения исторических и современных правовых систем. Познавательная ценность сравнительного анализа заключается в возможности обнаружить в организации и функционировании права как цивилизационного явления, социокультурной категории и юридического института и универсальные, и собственные, конкретно-исторические нормативные формы существования разнообразных человеческих сообществ.

Разумеется, в самой дисциплинарной и междисциплинарной архитектуре юридической науки, ее языке и дискурсе заключено множество иных возможных измерений и составляющих ее исторического предмета и метода. Явление права и понятие права — нетождественные категории. Эволюция института права, и эволюция науки права обладают собственной логикой существования, развития и воспроизводства. В логике классической теории отражения явления в его понятии, существование явления права до его определения в формате понятия права является эмпирическим фактом. Процесс институционализации права предшествует процессу его концептуализации. В логике неклассической теории отражения явления в понятии, представление о должном правопорядке предшествует процессу его превращения в правовой факт. В основании эмпирического правопорядка лежат базовые представления о должном праве того или иного культурно-исторического сообщества, т.е. присущие его историческому образу жизни и мыслей правообразующие концепты. В этом смысле правопорядок — воображаемый порядок социальных взаимодействий, обменов и отношений. Культурно-историческая практика демонстрирует и совмещает различные варианты отношений и пересечений социального и воображаемого мира, публичной сферы и

частной сферы, публичного права и частного права. Это может быть как синхронический, так и диахронический процесс перехода правовой реальности из одной юридической формы ее репрезентации (института) в другую юридическую форму (концепт), и наоборот. Очевидно другое. Явление права и наука права — взаимозависимые и пересекающиеся категории, выражающие отдельные аспекты существования права. Каждой версии понимания акырында, коомдук мамилелердин белгилүү бир конкреттүү багыттарын жана түрлөрүн уюштурууну жана жөнгө салууну камсыз кылуучу юридикалык институттардын ишин практикалык жана прикладдык талдоо менен байланышкан институттук юриспруденция. Юридикалык илимдин дисциплинардык багыттарынын курамында тарыхый жана азыркы укуктук системаларды өнүктүрүүнүн жана куруунун институционалдык, концептуалдык жана доктриналдык негиздерин изилдөөнүн комплекстүү предмети жана методдору менен салыштырма укук өзгөчө орунду ээлейт. Салыштырмалуу анализдин когнитивдик баалуулугу укуктун цивилизациялык феномен, социомаданий категория жана укуктук институт катары уюштурууда жана иштешинде ар кандай адамзат коомчулугунун жашоосунун универсалдуу да, өзүнүн да, спецификалык тарыхый ченемдик формаларын ачуу жөндөмүндө жатат.

Албетте, юридикалык илимдин абдан дисциплинардык жана дисциплиналар аралык архитектурасында, анын тилинде жана дискурста анын тарыхый предметинин жана методунун башка көптөгөн мүмкүн болуучу өлчөмдөрү жана компоненттери бар. Укук феномени менен укук түшүнүгү бирдей эмес категориялар. Укук институтунун эволюциясы жана укук илиминин эволюциясы жашоонун, өнүгүүнүн жана кайра жаралуунун өзүнүн логикасына ээ. Кубулушту өз концепциясында чагылдыруунун классикалык теориясынын логикасында укук феноменинин укук түшүнүгү форматында аны аныктоого чейин болушу эмпирикалык факты болуп саналат. Укукту институтташтыруу процесси анын концептуалдаштыруу процессинен мурун келет. Концепциядагы кубулушту чагылдыруунун классикалык эмес теориясынын логикасында туура укуктук тартип идеясы анын юридикалык фактыга айлануу процессинен мурун келет. Эмпирикалык мыйзам жана тартип белгилүү бир маданий-тарыхый жамааттын туура мыйзамы жөнүндөгү негизги идеяларга негизделет, б.а. анын тарыхый турмуш жолуна жана ой-пики-рине мунездуу закон тузуучу концепциялар. Бул жагынан алганда, укуктук тартип коомдук өз ара аракеттенүүнүн, алмашуунун жана мамилелердин элестүү тартиби. Маданий-тарыхый практика социалдык жана элестүү дүйнөнүн, коомдук чөйрөнүн жана жеке чөйрөнүн, коомдук укуктун жана жеке укуктун мамилелеринин жана кесилиштеринин ар кандай варианттарын көрсөтөт жана айкалыштырат. Бул укуктук реалдуулуктун анын өкүлчүлүгүнүн (институтунун) бир укуктук формасынан экинчи укуктук формасына (түшүнүгүнө) жана тескерисинче өтүшүнүн синхрондук да, диахрондук процесси да болушу мүмкүн. Албетте, башкача. Укук феномени жана укук илими укуктун болушунун айрым аспектилерин туюндурган өз ара көз каранды жана кесилишкен категориялар. Ар бир версия түшүнүү укуктары алардын теориясына гана туура келбейт жана укуктун аксиологиясы, ошондой эле өзүнүн реалдуулугу эки кызыкчылыктарга негизделген укуктар, жана укуктук түшүнүктөр, б.а. укуктун калыптануу процессинин негизги компоненттери. Алар, бири-бирин аныктап, алар мыйзамды түзөт. Позитивдүү укуктун аналитикасы дал келет позитивдүү укуктун ченемдик логикасы. Позитивдүү укуктун ченемдик логикасы кайра жаралат өзүндү позитивдүү илимдин канондук тилинде укук, анын лексикасы жана предметинин структурасы. Юридикалык илимдин өзүнчө бөлүнүшү натыйжада дисциплинанын жалпы структурасында өзүнө тиешелүү болгон дисциплиналар аралык комплекстер пайда болот өз көйгөйлөрү жана аналитикасы. "Юридикалык илим" категориясынын эволюциясы анын тилинин, системасынын жана түзүлүшүнүн эволюциясы бар. Акыр-аягы, бул укуктук ой жүгүртүү стилинин эволюциясы жана тарыхый эволюция анын логикалык жана тилдик чагылдырылышынын формалары, ошол. тилдердин лексикасынын жана аргументациясынын өзгөрүшү фундаменталдык жана эмпирикалык, теориялык жана практикалык укук таануу, тилдер коомдук жана жеке укук жана тиешелүү укуктук дискурстар жана тексттер. Юридикалык илимдин тарыхы – бул тарых негизги цивилизациялык, маданий-тарыхый жана концептуалдык парадигмалардын белгилүү бир чөйрөдө социалдык-укуктук байланыштын

чектерин түшүнүүдө жана аныктоодо өзгөртүү тилдер. Мыйзам жана укук илими курамдык бөлүктөр болуп саналат лингвистикалык чындык. лингвистикалык чындык -психикалык жана когнитивдик чындыктын туундусу.

Психикалык жана когнитивдик реалдуулук – социомаданий жашоонун формалары чындык. Укук жана укук илими – белгилүү бир тарыхый доордун социалдык маданиятынын кубулуштары. Алар жалпы цивилизациядан өсүп чыгат жана дискурсиялык платформа же нормативдикт коомдук туура (таанылган жана жактырылган) жамааттык жана жеке жүрүм-турум маданияты. Ар бир тарыхый доордун юридикалык илими өзүнүн ички системасы менен бекемделген, туюндурулган жана негизделген, өзүнүн диний, метафизикалык, доктриналдык негиздерине негизделген, чындыкты түшүнүү, кабылдоо жана баалоо, укукка белгилүү бир көз карашка да, коомдук мамилелерди өзгөртүү боюнча белгилүү саясатка да негизделген. жана саясий институттар. Бул жерде укукту жана укукка болгон мамилени түшүнүүдө ар кандай версиялардын ортосундагы бөлүүчү сызык, б.а. классикалык жана классикалык эмес юриспруденциянын тилдери, өздөрүнүн онтологиясы жана аксиологиясы. Позитивдүү укуктук түшүнүктүн чегиндеги аналитика укукту концептуалдаштыруунун мүмкүн болгон варианттарынын бири болуп саналат. Коомдук байланыш тилдерин концептуалдаштыруу тарыхы – бул коомдук илимдин предметтик (тартиптик) структурасынын калыптануу тарыхы. Классикалык укуктук теорияны куруунун жалпы форматы укуктук реалдуулукту чагылдыруу процесстеринде белгилөөчү менен белгилөөнүн ортосундагы окшоштук принциби менен аныкталат, бул анын аналитикалык туюнтмасынын мүмкүн болгон критикалык эмес формаларынын көп түрдүүлүгүн жокко чыгарбайт. Укуктук теориянын карама-каршы форматын куруу укуктук реалдуулукту чечмелөө процесстеринде белгиленген менен белгилөөнүн ортосундагы айырмачылык принцибине негизделет, бул биринчи кезекте аны аныктоонун, интерпретациялоонун иш жүзүндө атаандаш концептуалдык формаларынын көп түрдүүлүгүн билдирет. жана мазмундуу. Укуктук реалдуулукту түшүнүүдө эки ыкманын тең концептуалдык шайкештиги проблемасын синтетикалык ыкманын алкактык аныктамаларынан алып салууга болот, ага ылайык юридикалык тил укуктук реалдуулукту чагылдырып, аны да, өзүн да бир эле учурда жаратат жана өндүрөт. Иш жүзүндөгү реалдуулуктун шайкештиги жана анын концептуалдык чагылдырылышы, акыры, алардын жалпы психикалык чөйрөсү же социомаданияты менен аныкталат, анын чегинде жалпы укуктук реалдуулуктун мазмунунун жана формасынын ар кандай ченемдик компоненттери - концептуалдык да, институттук да иштелип чыгат.

КОРУТУНДУ. Укуктук реалдуулук белгилүү бир доордун социалдык-маданий тили менен белгиленген тарыхый чектерде жашайт, анын ажырагыс бөлүгү практикалык жана теориялык юриспруденциянын тили болуп саналат. Дисциплинанын концептуалдык эволюциясы – анын юридикалык тили, дискурсу жана тексти – алардын өз ара мамилелеринде жана аныктамаларында укук илиминин предметинин жана методунун тарыхы. Дисциплинанын аталыштарынын тарыхы – ал изилдеп жаткан кубулуштарды категорияларга бөлүү процессинин, анын теориялык жана методологиялык негиздерин, онтологиясын жана гносеологиясын түзүү процессинин тарыхы. Анын категориялык жана концептуалдык чагылдырылышынын негизги тарыхый формаларында, алардын синхрондук жана диахрондук өлчөмдөрүндө берилген «Юридикалык илимдин концептуалдык тарыхы» категориясын илимий жүгүртүүгө киргизүү укук илиминин өнүгүүсүнүн жалпы панорамасын олуттуу түрдө толуктайт. Бул укук илимин изилдөөдө жалпы ыкмалардын спектрин кеңейтүүгө, ошондой эле юридикалык илимдин өзүндө жаңы проблемаларды жана темаларды түзүүгө мүмкүндүк берет. Укуктук билимдердин системаларынын тарыхы – бул тарыхый убакыттын жана жердин социалдык-маданиятынын контекстинде укук илиминин жашоонун жана иштешинин когнитивдик формаларынын эволюциясы. Юриспруденциянын тили юридикалык реалдуулукту гана чагылдырбастан. Өзүнүн өнүгүүсүнүн социалдык-маданий механизмдин бир бөлүгү катары юридикалык тил коомдук мамилелердин туура же туура эмес тартиби жөнүндө өзүнүн идеяларынын чегинде укуктук чындыкты кайра чыгарат. Социалдык маданияттын моделдөөчү подсистемасы катары юридикалык илим укукту аныктоо

процессинин да, укукту жаратуу жана калыптандыруу процессинин да ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Юридикалык илимдин калыптануу жана өнүгүү тарыхы – бул укук системасынын концептуалдык компонентинин калыптануу тарыхы жана анын укуктун институтташтыруу процесстерине тийгизген таасири.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Дүйнөлүк укуктук ой жүгүртүүнүн антологиясы: 5 томдук – Москва, 1999.
- 2.Мимезис. Батыш Европа адабиятындагы чындыктын образы. - М., 1976.
- 3.Ишеним жана укук: укук менен динди элдештирүү. - М., 2008.
- 4.Бромли.М., Мирабелли Ч., Ака Ф. диндер жана укуктук тутумдар. Салыштырмалуу киришүү Чиркөө Мыйзамы-М., 2008.
- 5.Вейсберг л.эне тили жана рухтун калыптанышы. - М., 1993.
- 6.Валадес д. Мыйзамдын тили жана тилдин Мыйзамы. - М., 2008.
- 7.Ветютнев Ю.Ю. Укуктук форманын аксиологиясы. - М., 2013.
- 8.Г.Хаджиев. Мыйзамдын онтологиясы (чындыктын укуктук концепциясын критикалык ИЗИЛДӨӨ).- Москва, 2013.

Бектенбекова А.Б., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ҮЙ-БҮЛӨЛҮК ЗОРДУК-ЗОМБУЛУК

Аннотация

Бүткүл дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюмунун маалыматы боюнча, дүйнөдөгү 736 миллион аял, же ар бир үчүнчү аял өмүрүндө физикалык же сексуалдык зомбулукка кабылат. Зомбулук эрте башталышы менен мүнөздөлөт: мамиледе болгон ар бир төртүнчү аялдын бири (15-24 жаштагы) 25 жашына чейин интимдик өнөктөшүнөн зомбулукка кабылган.^[1] 2020-жылдагы коронавирускка байланыштуу жарыяланган карантинде дүйнө боюнча үй-бүлөдөгү зомбулуктун саны 20%га өскөн.

Негизги сөздөр: зомбулук, үй-бүлө, көрсөткүч, аял, балдар, мыйзам, кылмышкер, жабырлануучу, реестр, чечим.

НАСИЛИЕ В СЕМЬЕ

Аннотация

По данным Всемирной организации здравоохранения, 736 миллионов женщин в мире, или каждая третья женщина, в течение жизни подвергаются физическому или сексуальному насилию. Насилие, как правило, начинается рано: каждая четвертая женщина (в возрасте 15–24 лет), состоящая в отношениях, подвергалась насилию со стороны интимного партнера к 25 годам.[1] Во время изоляции от коронавируса в 2020 году число случаев домашнего насилия во всем мире увеличилось на 20%.

Ключевые слова: насилие, семья, показатель, женщина, дети, закон, преступник, потерпевший, реестр, решение.

DOMESTIC VIOLENCE

Abstract

According to the World Health Organization, 736 million women in the world, or every third woman, experience physical or sexual violence in their lifetime. Violence tends to start early: one in four women (ages 15-24) in a relationship have experienced intimate partner violence by the age of 25.[1] During the 2020 coronavirus lockdown, the number of domestic violence cases worldwide increased by 20%.

Key words: violence, family, indicator, woman, children, law, criminal, victim, registry, decision.

Кыргызстанда, расмий маалыматка ылайык, 2012-жылдан 2015-жылга чейин жылына 2500дөн 3500гө чейин зомбулук учур катталып турган. 2016-2018-жылдары бул көрсөткүч 7000 ден түшкөн эмес. Алардын дээрлик 90%ы сотко жетпей жабылып калган. 2019-жылы үй-бүлөлүк зомбулуктун 6145 учуру катталган. Бул көрсөткүчтүн 90%ында аялдар жабыр тарткан. 2020-жылы коронавирустан улам карантин жарыяланганда көрсөткүч 62%га көбөйгөн. Ал эми 2021-жылдын алгачкы эки айында эле Кыргызстанда Кылмыштар менен жоруктардын бирдиктүү реестрине 1463 үй-бүлөлүк зомбулук фактылары катталган.

Негизинен зомбулук көрсөтүп жаткандар жабырлануучунун үстүнөн бийлик жүргүзүп, башкарып, көзөмөлгө алууну көздөйт. Дүйнөдө зомбулукка көпчүлүк учурда аялдар жана балдар кабылышат.

Кээде бир адам өзүнүн өнөктөшүнүн үстүнөн толук бийликти жана көзөмөлдү издейт жана ага жетүү үчүн ар кандай жолдорду, анын ичинде физикалык зомбулукту колдонот. Кылмышкер жабырлануучунун социалдык, жеке, кесиптик жана каржылык чечимдери сыяктуу жашоосунун бардык аспектилерин көзөмөлдөөгө аракет кылат.

Көпчүлүк адамдар ырайымсыз мамилени, зомбулукту үй-бүлөдөгү чыр-чатак деп кабыл алып, жабырлануучулар (аял, эркегине карабай) бардык убакта укук коргоо органдарына кайрыла бербейт. Ал эми зомбулук жасап жаткан адам кылгандарын туура деп ойлоп, актоого боло турган көрүнүш катары кабылдайт, башкалар да ага көз жумушат. Бул балдар жана башка үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосунда зомбулуктун кайталанышына, күчөшүнө алып келиши мүмкүн.^[26] Үй-бүлөлүк зомбулуктун ар-намыс үчүн өлтүрүп коюу, кызды өрттөө, мажбурлап никеге тургузуу боюнча конкреттүү формаларына көп көңүл бурулуп келет.

Дүйнө боюнча орточо эсеп менен эркектердин 28%дан 41%га чейинкиси кээде эркек аялын уруп-сабоо керек экенине макул болушкан, ал эми Нигерияда аялдардын 79% аялдарды уруп-сабоо кээде негиздүү экенин айтышкан. Аялдарга жасалган зомбулуктун негиздүү болушуна анын ишенимсиздиги, жыныстык катнаштан баш тартуусу, урушуп-талашуусу, анын уруксатысыз кетип калуусу жана акчаны ысырап кылуусу кирет.

Үй-бүлөдөгү зомбулук көбүнчө зомбулук аткарган адам укугу болгонуна, зомбулук алгылыктуу же негиздүү болгонуна ишенгенде, ошондой эле зомбулук тууралуу бөлөк кишилер же укук коргоочу органдарга кабарланбай турганына ишенгенде пайда болот. Көптөгөн адамдар өздөрүн зомбулук аткарган же жабырлануучу катары таанышпайт, анткени алар өз башынан өткөргөн окуяларды көзөмөлдөн чыгып кеткен үй-бүлөлүк чыр-чатак катары кабыл алышы мүмкүн. Үй-бүлөлүк зомбулук мажбурлоо же жашы жете элек нике учурларында көп болот. Жергиликтүү үрп-адаттар жана каада-салттар үй-бүлөлүк зомбулуктун айрым түрлөрүн сактоого жооптуу. Борбор Азия өлкөлөрүндө уулдарга артыкчылык берилгендиктен, көп кыз төрөлгөн үй-бүлөлөрдө аялга же кыздарга карата зомбулукка алып келиши мүмкүн. Ошондой эле дүйнө жүзү боюнча ар кайсы коомдордо зомбулукка жол ачкан өз үрп-адаттары бар: эрте жана мажбурлап никеге туруу, калың жана сеп берүү; төмөнкү касталарды стигматизациялоо, аялдар үчүн катуу дресс-коддор; үйлөнүү тоюна чейин аялдын кыздыгын талап кылуу; айыз учурунда аялдарга тыюулар; аялдарды сүннөткө отургузуу; үй-бүлөнүн урматына берилген маани.

2003-жылдагы Human Rights Watch мамлекеттик эмес уюмунун отчетуна ылайык, калың сыяктуу каада-салттар эркек аялынын сексуалдык ырайымдуулугун жана репродуктивдүү жөндөмдүүлүгүн сатып алгандыктан эркектердин жыныстык катнашта шарттарын коюуга жана күч колдонууга социалдык жактан уруксат берилгенин белгилейт

Изилдөөлөр үй-бүлөлүк зомбулук көрсөткөндөрдүн арасында психопатологиянын көп учурагандыгын аныкташкан. Мисалы, кээ бир изилдөөлөр көрсөткөндөй, үй-бүлөлүк зомбулук кылган эркектердин болжол менен 80-90%ы диагноз коюуга мүмкүн болгон психопатологияны, көбүнчө инсандык бузулууларды көрсөтүшкөн.^[4]

Д.Даттон аялдарын кордогон эркектердин психологиялык профилин изилдеп, алардын бала кезинде калыптанган инсандык бузулуулары бар деп ырастаган. Бирок бул психологиялык теориялар талаштуу: Р. Геллес үй-бүлөдөгү зомбулукка байланыштуу психологиялык теориялар чектелүү экенин айтып, башка изилдөөчүлөрдүн айтымында, эркектердин 10%ы (же андан азы) гана бул психологиялык профилге туура келерин белгилейт.

Ал социалдык факторлор андан маанилүү экенин ырастаган

Үй-бүлөлүк зомбулукка көпчүлүк учурда өлкөнүн жашоо деңгээли, маданияты, дини, коомдук көз караштары таасир этет. Зомбулук муундан муунга өтүшү мүмкүн, себеби зомбулукту көргөн балдар муну кадыресе көрүнүш катары кабылдашат. зомбулукка туш болгондор физикалык жактан жабыркап, ачуулуу болуп, ден соолуктун өнөкөт көйгөйлөрүнө кабылышат, психикалык абалы бузулуп, каржылык көйгөйлөр жаралып, башкалар менен мамиле түзүүдөн коркуп калышы мүмкүн. Зомбулук көп орун алган үй-бүлөлөрдө жашаган балдар жаш кезинен эле психологиялык көйгөйлөргө дуушар болушат: башкалардан качып, бир нерседен бат коркуп, ачуусу бат келет, бул зыяндуу психологиялык травмага алып келиши мүмкүн. Үй-бүлөдөгү зомбулукка карата социалдык көз караштар адамдарга, регионго, өлкөгө карап өзгөрөт. Зомбулуктун кандай түрү болбосун себепчиси аны кадимки көрүнүш катары кабыл алуу эсептелет. Психоактивдүү заттарды ашыкча колдонуу, жумушсуздук, психикалык оорулар, кыйынчылык менен күрөшүүнүн жолун билбөө, зомбулук көрсөткөн адамга көз каранды болуу кийинки себептери болуп саналат. Азиянын көпчүлүк бөлүктөрүндө уулдуу болуу артыкчылык катары саналып, кыздар төрөлгөндө энеси менен кошо зомбулукка кабылышы мүмкүн. Салттуу коомдордо колуктунун кыздыгы бар-жогуна катуу маани берилип, талапка жооп бербеген аялдарга күйөөсү, жакындары тараптан зомбулук көрсөтүлөт; айызы жатканда коомдон оолак болууга түртөт; жыныстык органдарын жаракатка учураткан учурлар бар; зордуктоосун “жубайлардын укугу” деп ойлойт; “үй-бүлө намысы” жогору коюлат. ЮНФПА: “Кээ бир өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө аялды уруп-сабоо, ар-намыстык

өлтүрүү, аялдарды сүннөткө отургузуу жана сеп үчүн өлтүрүү сыяктуу аялдарга зыян келтирилген иштер күнүмдүк тартиптин бир бөлүгү катары каралат”,- деп жазат. Эмгек жана социалдык өнүгүү министрлиги Кыргызстанда өспүрүм куракта 18 жашка чейин никеге тургандар 12,2%ды түзөрүн, бул көрсөткүч айыл жеринде 14,2%га жетерин билдирген. Эрте никеге туруу көйгөйү коомчулукта бир топ убакыттан бери талкууланып келет. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин 155-1 беренесине ылайык, 18 жашка чейинки нике – кылмыш болуп саналат.

Колдонгон адабияттар:

1.ВОЗ. Повсеместная опасность: каждая третья женщина в мире подвергается насилию. 9 марта 2021 г. (орус.). Кирүү күнү: бугу айынын 5, 2022.

2.Бакыт Төрөгелди уулу, Үй-бүлөлүк зомбулук көбөйгөндүн үстүндө 30-Март, 2021 // Кирүү күнү: бугу айынын 5, 2022.

3.Ни закона, ни справедливости: Насилие в отношении женщин в России (орус.) Под ред. Марины Пискаловой-Паркер и Андрея Синельникова. — М., 2010. Кирүү күнү: бугу айынын 5, 2022.

4.Dutton, Donald. (1994). Patriarchy and Wife Assault: The Ecological Fallacy. Violence and victims. (англ.) 9. 167-82. 10.1891/0886-6708.9.2.167.

Интернет булактары:

5.Аял, тынчтык жана коопсуздук //БУУнун расмий сайты. <http://www.un.org/ru/events/women/sc/>

6.Балдарды, анын ичинде үйдө денелик жазалоонун бардык түрлөрүнө тыюу салган мамлекеттер. <https://endcorporalpunishment.org/countdown/> Кирүү күнү: бугу айынын 5, 2022.

*Рысбаева Ж.Т., улуу окутуучу
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ*

КОЛОНИАЛДЫК ДООРДО ТҮШТҮК КЫРГЫЗСТАНДАГЫ МЕКТЕПТЕРДЕ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ (XIX к. экин. жар. – XX к. баш.).

Аннотация

Бул макалада XIX к. экинчи жарымынан Октябрь революциясына чейинки, тагыраак айтканда колониалдык доордо кадимий мектептер жана жадидтик мектептер менен катар падышалык бийлик тарабынан Түркстан чөлкөмүндөгү оторчулардын жана жергиликтүү элдин балдары үчүн ачылган мектептердин ишмердүүлүгүнө, анын ичинде мектептердин окутуу өзгөчөлүктөрүнө анализ берүүгө аракет кылабыз. Өзгөчө көңүл буруучу нерсе мектептерде окутуунун усулдарынын өзгөчөлүктөрүнө бурулат, аны менен бирге колониалдык бийликтин жергиликтүү элди орусташтырууга карата кызыктар кадамдары, ага байланыштуу орус жана орус-туземдик мектептердин ачылышы.

Ачкыч сөздөр: билим берүү, орус - тузем мектептери, илим, кадимий-мактаб, жадидтик-мактаб, оторчулар.

ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ В ШКОЛАХ ЮЖНОГО КЫРГЫЗСТАНА В КОЛОНИАЛЬНОЙ ЭПОХЕ (Во втор. пол. XIX - в нач. XX вв.)

Аннотация

В этой статье рассматриваются проблемы, связанные с образовательной политикой царской власти с целью руссификации местного населения Ферганской долины и в целом Туркестанского края со второй половины XIX века до Октябрьской революции в России. Попытаемся проанализировать деятельность сразу нескольких различных школ, параллельно сосуществовавших в колониальном периоде на юге Кыргызстана. Обращаем особое внимание деятельности и методике обучения в этих школах.

PECULIARITIES OF EDUCATION IN SCHOOLS OF SOUTHERN KYRGYZSTAN IN THE COLONIAL ERA (In the second half of the XIX - in the beginning of the XX centuries)

Annotation

This article considers problems related to the educational policy of the tsarist power in order to Russify the local population of the Ferghana Valley and, in general, the Turkestan region from the second half of the 19th century to the October Revolution in Russia. We will try to analyze the activities of several different schools at once, parallel to coexist in the colonial period in the south of Kyrgyzstan. We pay special attention to the activities and methodology of teaching in these schools.

Актуалдуулугу: Советтик доордогу тарыхнаамеде кыргыз эли совет бийлиги орногонго чейин толук сабатсыз, караңгы эл болгон деген идеология калыптанып, кыргыз тарыхчылары да бул маселеге объективдүү баа бере албай келишкен.

Совет доорунда кыргыз элинин колониалдык доордогу тарыхын изилдөөдө олуттуу кемчиликтер орун алгандыгын мезгил тастыктоодо. Орчундуу маселелерди изилдөөдө бир беткейлүүлүк өкүм сүрүп, кээ бир олуттуу маселелер көз жаздымда кала берген. Мына ушундай чечүүнү талап кылган милдеттердин бири - XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башындагы Кыргызстандын түштүгүндөгү агартуунун абалы. Бул макалада, Фергананын негизги калкы кыргыздар, кыпчактар, өзбектер, сарттар, тажик элдеринен туруп, ошол элдердин балдарын окутуу үчүн диний мүнөздөгү жергиликтүү кадимий жана жадиддик мектептерде, ошондой эле келгин оторчу орустардын балдары үчүн орус мектептери, орус пансиондук, орус-туземдик мектептер жана гимназияларында окутуунун өзгөчөлүктөрүнө анализ берүүгө аракет кылабыз.

Элибизде атанын ыйык милдеттеринин бири баласын билимдүү кылып тарбиялоо керек экендиги улуу муундан муунга өтүп мурасталып келген. Кыргыз эли байыртадан илим-билимге умтулуп келген эл экендигин төмөнкү макалдардан көрсөк болот, мисалы, «Билим – адамдын канаты», «Билимдүүгө дүйнө жарык, билимсизге дүйнө караңгы», «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү минди жыгат», “Билим алуу ийне менен кудук казгандай” деген сыяктуу накыл сөздөрү көрсөтүп турат.

Кыргыз эли байыркы Энесай кагандыгынын доорунда эле өзүнүн жазмасы болуп, андан ары этномаданий өнүгүүнүн ар кандай этаптарында жаңы жазмаларды (чагатай, перс, араб жазмаларын) колдонуп, билим-илим алып, улуу тарыхый мурас болуп сакталып калган эмгектерди жараткан даанышман, илимдүү инсандары менен белгилүү элдерден болгондугу анык. Атап айтсак, X к. аягы –XI башында жашаган Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашгарилерди мисал кыла алабыз. Жусуп Баласагын Карахандар кагандыгынын борбор шаары Баласагында туулуп өсүп, “Кудатгу билиг” же кыргызча “Куттуу билим” деген эмгегин жараткан, дастандын мазмунунда көрүнүп тургандай ал мезгилде эл илим-билимге өзгөчө маани беришкен. Ал эми Махмуд ибн Хусейн Кашгари 1029-1038 жж. Барскоон шаарында туулуп, Багдад жана Бухарадан билим алып заманынын эң илимдүү инсандарынын бири болгон. Анын бизге чейин жеткен эмгектеринин бири «Китаб диван лугат ат-түрк» («Түрк тилдеринин сөз түркүмдөрү») деп аталып, түрк урууларынын жана элдеринин тилдери, алардын ооз эки чыгармалары, уруулардын этникалык курамы, тарыхый географиялык маалыматтар камтылган.

XVI к. башында Кыргызстандан чыккан дагы бир илимдүү адамдардын бири Сайф ад-Дин Аксыкенти. Анын «Мадж му ат-таварих» («Тарых боюнча жыйнак») аттуу чыгармасында Фергана жана Теңир-Тоода жашаган кыргыз жана кыпчак уруулары жөнүндө, «Манас» эпосунан прозалык үзүндүлөр сакталган калган.

XVIII к. экинчи жарымы жана XIX к. биринчи жарымында Кыргызстан өнүгүүнүн жаңы жолуна түшкөн, анткени жунгарлар талкалангандан кийин бир кылымга тете мезгилде калмактардын тынымсыз кол салууларынан биротоло бошотулду. XIX к. Кокон хандыгынын мусулман дин кызматкерлери жеткинчек балдарды окутуу үчүн мечит медреселерде куруп, билим берүү иштерин жандандыра башташкан. XIX к. 70 – жылдарында Ошто 150 мечит, 6 медресе, алардын катарында Алайдын манабы Алымбека-датканын медресеси болгон.

XIX к. экинчи жарымы XX к. башында Кыргызстан падышалык Россияга колония болуп калды. Колониялык доордо Кыргызстандын социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүсүнө орус маданиятынын таасири катуу тийип, мусулман мектептери менен катар жаңы келгин орустардын балдары үчүн да мектептер ачыла баштаган.

Фергана өрөөнүн аймагында окуу жайлардын бир нече түрлөрү болгон. Алар эски ыкма (усулу кадим) менен окуткан мектеп, медреселер, жаңы ыкма (усулу жадид) менен окуткан татар жана кыргыз мектептери, медреселери, орус-мектептери жана гимназиялары болгон.

Кыргыздарда колунда бар журт башчылары, ири ак сөөк манаптар Кашкардан, Үрүмчүдөн, Бухарадан, Кокондон, Казандан, Уфадан жалдап татар, ногой молдолорун алдырышып, балдарына арип таанытып, окуганды, жазганды үйрөтүшүп, билимдүү жаштар көбөйө баштаган. Жергиликтүү мектептерден сабатсыздыгын жоюп, билим алган жаштар андан ары билимин өркүндөтүү үчүн Бухара, Баку, Казан, Уфа шаарларына барышып жогорку мектептерден билим алышкан. Мисалы, XIX кылымдын акыркы чейрегинде, 1870-жылдарда Азербайжандын Шемаха шаарында Ысык-Көлдөн Касымаалы, Сарыташтан Ибрагим, Кызыл-Кыядан Искендер аттуу кыргыз жигиттери жогорку мектептен дин илими менен кошо адабият, логика, тарых, философия, араб, фарс тилдерин терең окуп билимдүү болуп кайтышкандыгы белгилүү [1]. 1. Джафарзаде А.М. Азербайджанско-киргизские педагогические связи в XIX – начале XX в. // Русский язык в Киргизской школе. 1970. №5. 50-б.

Мусулман мектептерде окуу программасы араб арибинде - тамгаларды жаттап бүткөндөн кийин, аларды муунга кошуп окуганга үйрөтүшкөн. Башкача айтканда курандын мазмунунан кыскартылып алынган анчалык чоң эмес китеп «аптиекти» окушкан. «Аптиеки» деген сөз кыргыздардын тилинде айтылышы, ал эми тура айтылышы фарс тилинде Хафтиек (хафт – жети, як - бир) курандын жетиден бир бөлүгү дегенди билдирген [2]. (2. Осмонкулов А. Кыргызстанда эл агартуу иштеринин жана эне тилин окутуунун тарыхынан. – Ф., 1974. 38-б.)

1800-жылы Казанда ачылган басмаканадан биринчи жолу татар тилинде башталгыч мектептин окуу куралы «Хафтиек» басылып чыгат [3]. (3. Самарбекова А. Сабатсыздыкты жоюудагы алгачкы кадамдар // Кыргыз китепканасы. - 1996. - №4. - 16-б.)

Кийинчерээк XX к. башында Уфа, Оренбург, Ташкент, Верный шаарларында пайда болгон мамлекеттик жана жеке менчик басмаканалардан миңдеген тираж менен татар, казак, кыргыз, өзбек тилдеринде окуу китептери басылып чыгат. Бул окуу китеби араб тилиндеги куранды балдарга жеңилдетип түшүндүрүү үчүн түзүлгөн. Хафтиекти өздөштүргөндөн кийин фарс тилинде же болбосо түрк тилдеринин биринде мусулман дининин негизги эрежелери топтолгон «чаар китеп», «Суфи-Аллаяр» китептерин өздөштүрүүгө өтүшкөн.

Мектептер ич ара көпчүлүк окуй турган төмөнкү баскыч, колунда бар бай-манаптардын, динчилердин балдары окуусун андан ары улантуучу жогорку баскыч болуп экиге бөлүнгөн. Ушул китептердин ичинен кыргыз жана казак балдарына арналып, жеңилдетилип түзүлгөн алиппе 1911-жылы чыккан [4]. (4. Мамытов С.А. Кыргызско-татарские литературные связи второй половины XIX – начале XX в. – Б., 1999. - 72-б.) Китептин толук аты «Алифба йаки төтө окуу». Уфадагы жеке менчик Шарк басмасынан араб ариби менен басылган. Аны жазып бастыргандар жогорку даражалуу Галия медресесинин окуучулары Ишенаалы Арабаев жана улуту казак Хавза Сарсикеев болгон. Бул кыргыз балдарынын сабатсыздыгын жоюуга арналган окуу куралы катарында чыккан тунгуч басма китеп эле. Жайкы дем алыш мезгилинде Галия окуу жайынын окуучулары кыргыз-казак айылдарына барып, ушул алиппе менен балдарды окутуп, акча таап кайтышкан.

Төмөнкү баскычтагы мектептерде окутуу тамгалык ыкма боюнча жүргүзүлгөн. Биринчи ар бир тамганын атын үйрөнүү, экинчи тамгалардан муун түзүп окуу, үчүнчү тамгалардан сөз курап окуу. Мектептердин жогорку баскычында медресеге кирүүгө даярдык көрүү максатында арап тилинин грамматикасын тереңдеп окутуп, жазууга үйрөткөн. Ар бир окуучунун зээндүүлүгүнө, жөндөмүнө жараша китептен китепке көчүп, эгерде окуучу жөндөмдүү болуп бир китепти жакшы өздөштүрүп бүтсө, башкаларды күтпөстөн экинчи китепке өтүп кете берген.

Медреселерде жалаң эле колунда бар дин өкүлдөрү, манаптардын балдары окубастан кээде карапайым калктын балдары да билим алган. Булар үчүн каражат «зекет», «фитр» аркылуу элдин чогултулган акчалар сарпталган.

XIX к. экинчи жарымынан баштап чөлкөмдө жаңы усулда окуткан мектептер орус мектептери жана гимназиялары ачыла баштаган. Алардын өзгөчөлүгү жаңы усулдар менен сабак өтүү болгон, ал мектептерде жергиликтүү элдин балдарын окутууга уруксат болгон, атайын парта, доска, отургучтар, атайын окуу китептери менен жабдылган. Бул мектептерге окуучулар күндө барып, орус тилинде окушкан. Окуучунун жашы 9 жаштан кем эмес, 12 жаштан чоң эмес куракта болуусу, ден соолугу чымыркай болуусу талап кылынган. Окуучулар 1-октябрга окууга жөнөтүлүшкөн. Күндө 4 сааттан окушуп, үчүнчү жана алтынчы күндөрү 3 саат окуу болгон. Ар бир сабак 1 саатка созулуп, аралыгында 15 минутадан тыныгууга бөлүнгөн. Кыргыз балдар орус тилин жакшы окушса бир айга туугандары менен болуп келүүгө уруксат берилген. Окуу жылы бою уланган, базар жана майрам күндөрү гана эс алышкан. 1 июндан 1 октябрга чейин жайкы тыныгуу болгон. Бош мезгилдеринде айыл чарба иштери жана кол өнөрчүлүктү үйрөнүшкөн. Мектептер жыл аягында Ата-энелерин жана жергиликтүү төбөлдөрдү чакырышып, жыл жыйынтыгын чыгарышкан.

Падыша өкмөтү тарабынан Түркстанда мектептердин бир нече түрлөрү ачылып, күндө барып окуучу, ал эми көчмөн элдердин балдары үчүн пансиондук мектептерди ачуу

аракеттери кулач жая баштаганына карабастан жергиликтүү эл балдарына мусулман мектептеринен билим алууну каалашкан. Далил катары алып карасак, мусулман мектепте окугандардын саны 1893-жылы 11756 эркек, 3025 кыздар, жалпы 14781 окуучуга жеткен. (5. 128 б.) (5. Айтмамбетов Д. Дореволюционные школы в Киргизии. Ф.: Изд.- во АН Кирг. ССР, 1961. 128 с.)

Колониалдык бийлик орусташтыруу саясатын ишке ашырууда жергиликтүү элдин балдарына орус тилин үйрөтүү, орус маданий аң сезимди калыптандыруу, ошондой эле келечекте өз саясатын ишке ашыруу үчүн орусча билим тарбия алган кадр катары пайдаланууну көздөп, жаңы типтеги орус-тузем мектептерин ача баштаган. Анткени ал мектептердин программасы жергиликтүү элдин да кызыкчылыгына жооп берип, окуу

жергиликтүү эл көнүп калган мусулманча диний билим берүү жана орус тилинде окутуу программасын камтыган. Окуу күнү эки бөлүккө бөлүнүп, биринчи эки саатында орус тилинде орус мугалими тарабынан окуу, жазуу жана арифметика сабактары окулса, экинчи бөлүктө жергиликтүү тилде мусулман дини боюнча молдо сабак өткөн.

Орус жана орус-тузем мектептерин ачуунун алдында орус интеллигенттеринин алдыңкы өкүлдөрү тарабынын Түркстанда китепканалар, музейлер, ар кандай илимий коомдор иштей баштап, орусиялык илимпоздор кандайдыр бир даражада өздөрүнүн илимий милдетин аткарган, бирок негизги максаты падышалык бийликтин тапшырмасын ишке ашырууга чоң салым кошушкан. 1867-жылы Ташкентте крайдын климаттык өзгөчөлүгүн изилдеген метеорологиялык станция, 1870-жылы химиялык лаборатория ишке кирген. 1870-жылы Түркстан китепканасы негизделип, 1871- жылы Орус географиялык коому, 1897-жылы Илимий географиялык коом түзүлгөн. 1897-жылы негизделген Азиялык илимий коом (край боюнча 15 илимий коом) Орто Азиянын тарыхы, географиясы, этнографиясы, статистикасы, экономикасы боюнча маалыматтарда топтоого киришип, ар тараптуу изилдөө иштери билим берүү тармагы сыяктуу эле басып алуучулардын орусташтыруу идеяларын ишке ашырууга өбөлгө түзгөн.

Орусиянын Агартуу министрлиги 1869-жылы «Сборник документов и статей по вопросу об образовании инородцев» аттуу жоболор жыйнагын жарыялаган. Ошондон бир жыл өтпөй эл агартууну тейлеген министр-граф Д.А. Толстой (1823-1889-жж.) «Биздин Ата журттан сырткары турган тектеш эместерге (инородцов) билим берүүнүн түпкү максаты – талашсыз, аларды орусташтыруу жана орус эли менен бириктирүү. » деп айткан. (6. 22 б.) 6. Токтогонов С. А. Становление и развитие социалистической культуры советского Кыргызстана (1917 - 1958 гг.). - Фрунзе, 1972. - С. 22.

XIX кылымдын орто ченинен Түркстанга көчүп келген оторчу-орустардын балдарына милдеттүү башталгыч билим берүү талабы коюлган. Аны үчүн мугалим кадрлары керек болгон. Ушундай муктаждыктан улам Түркстан крайынын борбору Ташкент шаарында 1876-жылы Түркстан крайынын окуу жайлары боюнча башкармалык түзүлгөн. 1879-жылы ошол эле шаарда 4 жылдык мөөнөт менен билим берүүчү мугалимдер семинариясы ишин баштаган жана жергиликтүү элдин тилин, салтын билүү милдети да жүктөлүп, жергиликтүүлөр да окууга уруксат берилген. 1883-жылы башында семинарияга араб алфавити аркылуу сарт тили, 1885-жылдан араб алфавити аркылуу перс тили киргизилген.

1880-жылдардын ортосунда Александр III такка олтурушу жана генерал-губернатор Розенбахтын орусташтыруу саясаты менен байланыштуу маселесинде билим берүүдө орус-тузем мектептерин ачуу зарылдыгын сунуштап, долбоор колдоо тапкан.

Орус-тузем мектеби деп аталып калуусу мындайча чечмеленет: эки маанидеги кош сөздөн турган түшүнүктүн биринчи сөзү «орус» («русский») – Түркстан крайына Орусиянын Борбордук бөлүгүнөн көчүрүлүп келген, жумушка келген, кызматка келген же кулак орус дыйкандары эле же славян улутундагы калктардын балдары үчүн деген маанини туюнтса, экинчи мааниси «тузем» («туземцы») – жергиликтүү калк, алгачкы мааниси «тузем» деген «караңгы», «артта калган», «жапайы» дегенге жакын мааниде болгон.

Биринчи орус-тузем мектеби 1884-жылдын акырында Ташкент шаарында ачылган.

Ал эми Фергана өрөөнүндө ачылгандыгы боюнча, «Туркестанские ведомости» газетасынын 1886-жылдын 25-ноябрындагы санында ушул жылдын 1-октябрынан тарта Анжиянда орус-тузем мектептерин ачуу боюнча буйрук чыкканын жана аны колдоо үчүн 720 рубль ажыратылып, ал эми материалдык-техникалык жабдуу, окуу куралдары үчүн 275 рубль бөлүнгөнү тууралуу маалымат жарык көргөн (7. 128 б.). 7. Айтмамбетов Д. Дореволюционные школы в Киргизии. Ф.: Изд.- во АН Кирг. ССР, 1961. 128 с.

Окуу күнү эки бөлүккө бөлүнүп, биринчи эки саатында орус тилинде орус мугалими тарабынан окуу, жазуу, арифметика сабактары окулса, экинчи бөлүктө жергиликтүү тилде ислам дини боюнча молдо сабак өткөн.

Генерал-адъютант Н. О. Розенбах орус - тузем мектептеринин ачылышы менен туземдик калк арасында орус рухун жаратууга жана бекемдөөгө көмөктөшүүлөрүн областтын

начальниктерине буюруп: «Бул мектептер жакын жана ишенимдүү жолдор менен Түркстан крайынын бардык элдеринин турмуш тиричиликтик жана экономикалык кызыкчылыктарын жалпы мамлекеттик кызыкчылыктарга бириктирет жана бул элдердин биздин кубаттуу метрополиядагы түпкүлүктүү орус калкынын улуу үй-бүлөсү менен жуурулушуусуна биротоло алып келет» - деп өз оюн билдирген.(8. 24.б.) 8. . Социальный путь культурного прогресса отсталых народов. - Алматы, 1967. Кте: Байгазиев С. Ала- декабрда Тоодогу агартуунун кыскача тарыхынын кыскача очерки.-Б., 2005, 24б.

Орус-тузем мектептерди ачуу идеясы Туркестандын генерал-губернатору К. Кауфмандын башкарган (1867 - 1881 гг.) мезгилинде эле Ташкенттин соодагери Сеид Азимбаев деген киши жаңыча медресени ачуу пикир-декабрда гана ачылган ин билдирип, ал медреседе орус грамматикасы, орус мыйзамдары, арифметика жана кол өнөрчүлүк боюнча билим берүү сунушталган. Орус тилин окутуунун усулун жергиликүү элдин балдары үйрөнүүгө оңой кылып түзүүнү сунуштаган.

Ошол мектеп приходдук училище деп туземдик элдин балдары үчүн Сеид Азимдин баласы Сеид-Ганинин үйүндө 1884 ж. 19-декабрында ачылып 38 бала окуй баштаган. Жергиликтүү элдин балдарын чочутпоо үчүн мебель койбой, мусулман мектептердегидей жерге килем жана төшөк салып отургузган шартта окутуу башталган. Класстык-сабак усулунда окутуу системасы башталган. Бул окуялар тарыхий булактарда мындайча чагылдырылган: «Дети (38 мальчиков) 18, сидели на разостланных коврах и ватных одеялах с книгами в руках». I (после письменного разрешения от 20 июня 1886 г., т.е. через полтора года после фактического открытия первой русско-туземной школы, вслед было 2 , сразу открыто еще 14 карликовых по масштабности школ. и ремесел, но при этом сохранить преподавание шариата. 9. -С .90. 9 Комаров В.Т. Из истории организации народного образования в дореволюционном Узбекистане (1865 - 1917 гг.). - Ташкент, 1966. -С .90.

Кыргызстанда биринчи орус-тузем мектеби Токмокто Каракуруз кыштагында ачылып 23 бала, анын 20 дунган, 3 окуучу кыргыз болгон. 1898-жылы Николаевский кыштагында орусектептери иш алып барган. 1900-жылы орус тузем мектеби Кетмен-Төбө капчыгайында ачылган. Октябрь революциясына чейин Кыргызстанда 22 орус-тузем мектеби иштеген, ал эми жалпы европалык типтеги мектептердин саны 107 болуп, 7041 бала билим алын, анын ичинен 574 кыргыз эле. Мугалимдер аз болуп (216), ар бир мугалимге 30 дан окуучу туура келген. Кыргызстанда мектеп жашындагы балдардын 4% гана билим алган.

Жогорудагы саясаттын алкагында 1896-жылы Фергана областында эки орус-тузем орто окуу жайы (училищасы) ачылган. Алардын бири Кокондо 7 окуучусу менен, экинчиси Эски Маргаланда 18 окуучусу менен иш алып барган. Наманганда 23 окуучусу менен, Ошто 20, Чустта 18, Кожентте 20, Анжиянда 14 окуучусу бар орус-тузем мектептери болгон. Оштогу орус-тузем мектебинин алдында 1887-жылдан тартып орус тилин үйрөнүү боюнча чоңдор үчүн кечки курстар иш алып барган. 1913-жылы мында 18 киши окуган. 1910- жылы мындай кечки курстар Прежевальскийдеги орус-тузем мектебинде ачылып, мында 90 киши окуган, анын ичинде 25 кыргыз болгон. (10 - 128 б.) 10. АйтмамбетовД. Дореволюционные школы в Киргизии. Ф.: Изд.- во АН Кирг. ССР, 1961. 128 с.

Падышалык бийликтин чыныгы максаты орусташтыруу экенине карабай жергиликтүү элдин балдарын окутушкан, алар кийинчерээк өз элине кереги тийген кыргыз элинин көрүнүктүү билимдүү инсандары болуп, ошол доордо жана совет бийлигинин алгачкы жылдарында орус тилдүү бийликтин саясатын түшүнгөн, илимдүү-билидүү, кыргыз мамлекетин түптөөгө чоң салым кошкон инсандардан болушту. Орус-тузем мектептеринде Кыргызстандын келечектеги атактуу адамдары окушуп, адардын катарында «кызыл профессор» К. Тыныстанов, тилчи Х. Карасаев, коомдук ишмерлер А. Сыдыков, Т. Айтматов, Ж. Абдрахманов, адабиятчы Т. Жолдошев, жазуучу- журналисттер С. Карачев, О. Алиев ж.б. болушкан, кийин алар өз элинин келечегине баа жеткис кызмат кылган тарыхий инсандадан болушкан.

Фергана өрөөнү – келгин оторчу европалыктар кеңири отурукташкан аймактардын бири болгон. 1887- жылы Ош шаарында эң алгачкы орус-мусулман мектеби ачылган. Ачылган

күнү 15-январда он бир бала окуу үчүн келген. Класка парталар, доска коюлуп, балдарга дептер, жаза турган перо жана карандаш берилген. Славян улутундагы окуучулар болгондуктан, алар мугалимдин суроосуна так жооп бере алышкан, ал эми жергиликтүүлөрдүн балдарынын жүжрүм турумдары аларга окшошо баштаган.

Орус-тузем мектептеринин окуу программасына куран жана хадис үйрөнүү киргендиктен жергиликтүү эл балдарын ошол мектептерге берүүгө кызыккан. Класстык-сабак системасы кирген, мугалим менен окуучунун диалогу негизги метод болгон. Кийин 1907-жылы 29-майда Түркстан генерал-губернатору бекиткен С.М. Граменций түзгөн программа менен окутуу ишке ашырылган. Ага ылайык бала биринчи жылы төмөнкүдөй иштерди аткарган: айлана-чөйрөсүн карап туруп сөздөрдү оозеки айткан; тамгаларды элементи менен жазууну үйрөнгөн; баш тамгаларды айырмалоого көнүшкөн, орусча сөздөрдү көчүрүп жазууну өздөштүргөн. Экинчи жылы сөз байлыктарын өстүрүп тегерек-четти сүрөттөп жазган; чакан тексттерди кайра айтып же жазып берген. Үчүнчү жылы сөздү сөзгө курап, сүйлөм түзүп текст жазышкан; жат жазууну (диктант) үйрөнгөн. Төртүнчү жылы бир кыйла чоң тексттерди оозеки айтып берген, маанисин түшүнүп жазып берген; окуялардын сүрөттөп айтып жана жазып беришкен, иш кагаздарынын ичинен кат, телеграмма, арыз жазып үйрөнгөн.

Мына ушул мезгилде окуучулар Орусиянын тарыхы, географиясы тууралуу маалымат алып турган. 1-4-класстардын арифметикасында жөнөкөй сандарды ирети менен санашкан; көбөйтүүнүн таблицаларын айтып берген; көбөйтүүнү жана бөлүүнү билген. Эң эле белгилей турган нерсе ал мектептерде К.Д. Ушинскийдин «Родное слово» деген китеби окулган, анда моралдык-этикалык кыска аңгемелер берилет, кийин ушундай аңгемелерден турган окуу китептерин орус-тузем мектептеринде окуган Касым Тыныстанов кыргыз мектептери үчүн жазып, окуу китептерине киргизген. Ошондой эле «Азбука» (Наливкин), «Самоучитель» (Оракулов), «Книга для чтения» (Яшин) деген китептер, Букин менен Лапиндин сөздүгү окутулган.

Орус-тузем мектептеринде орустун көрүнүктүү жогорку билимдүү окумуштуулары да сабак беришип, көптөгөн окуу-усулдук куралдарды иштеп чыгышкан.

Орус-тузем мектептеринде жөнөкөй орус жана жергиликтүү мугалимдер менен катар аттуу баштуу окумуштуу жана агартуучулар да эмгектенишкен.

Ош орус-тузем мектебинде Казан университетинде окуп келген Алымбек датканын небереси Жамшитбек Карабеков мугалим болуп иштеген.

Ошол эле мектепте агартуучу, саякатчы, улуту тажик, Мырза Фазылбек Касымбеков (1863-1919-жж.) да эмгектенген. Ал азыр Тажикстанга карап калган Тоолуу-Бадахшандын Шунган айылында туулган. Чыгыш таануучу, тарыхчы, саякатчы-географ. Маргаландагы Султан Муратбектин медресесин бүтүргөн. Ал жаштайынын Ошто жашап, тилмеч, жол көрсөткүч, чарба иштеринин башчысы катары Кашкар, Тибет, Гиндикуш, Памир, Түркия, Ооганстан жерлерине жасалган илимий экспедицияларга катышкан жана өзү да коллекцияларды жыйнаган, кол жазмаларды жыйнаган. Россия география коомунун 2 алтын, күмүш, коло медалдары менен сыйланган. 1907-жылы Бадахшандын өткөндөгү жүз жылдык тарыхын жазып, Мырза Сан-Мухамбет Бадахшанинин ишин уланткан. Анын дагы бир чоң эмгеги 1911-13-жылдарда Ош орус-тузем мектебин ачып, анда мугалим болуп иштегендиги. Аймакта демократияны орнотууга салым кошкон.

Владимир Петрович Наливкин (1852-1918-жж.) – чыгыш таануучу окумуштуу, агартуучу, коомдук ишмер. Сергей Михайлович Граменицкий (1859-1919-жж.) – Владимир губерниясынын Покровка уездинин Костерово айылында туулган. 1881-жылы Петербург университетинин табигый билимдер (физика-математика) факультетин бүтүрүп, Түркстанга мугалим болуп келет. Орус-тузем мектептери үчүн «Первая книга для чтения. Пособие для обучения русскому языку в инородческих училищах» (1898-1915-жылдар аралыгында 13 жолу басылган), «Вторая книга для чтения» (1898-1916-жылдар аралыгында 8 жолу басылган), «Третья книга для чтения» (1899-1912-жылдар аралыгында 6 жолу басылган), «Начальная арифметика» (1891-жылдан 1924- жылга чейин басылып турган), «Сборник задач и примеров

для начального обучения арифметике» (1892), «Сборник задач по арифметике, по русскому языку» ж.б. сегиз окуу китебин жазган, «Очерки по развитию народного образования в Туркестане» деген китеби билим берүү жана педагогиканын тарыхы боюнча Борбор Азиядагы эң алгачкы китеп болуп саналат. 11. 11. Айтманбетов Д. Дореволюционные школы в Киргизии. – Ф., 1961. 176 б.

Анын окуу китептери 1900-жылы Парижде дүйнөлүк китеп көргөзмөсүндө күмүш медаль алган. «Книга для чтения» деген китеби төрт бөлүктөн турат: биринчи бөлүк – А.С. Пушкин, Н.А. Некрасов, Л.Н. Толстой, К.Д. Ушинский, И.А. Крылов ж.б. орус классик акын-жазуучулары; экинчи бөлүк – Орусия тууралуу тарыхый маалыматтар, баяндар; үчүнчү бөлүк – Орусиянын жерлеринин географиясы; төртүнчү бөлүк – табигый билимдер боюнча маалыматтар.

Николай Иванович Ильминский (1822-1892-жж.) – чыгыш таануучу окумуштуу, педагог-миссионер, Петербург илимдер академиясынын мүчө- 218 корреспонденти (1870). Пенза жергесинде туулган. 1846-жылы Казан дин академиясынын физика-математика бөлүмүн бүтүрүп, ошол жерде сабак берген. 1861-1872-жылдарда Казан университетинде штаттан тышкаркы окутуучу болуп иштеген. Жакынкы Чыгыш өлкөлөрүндө болуп, ислам дини менен таанышкан. Ал Түркстанда болгон эмес, бирок ал жердин калкын орус элинин таасиринде тарбиялоо боюнча миссионердик иштерди жүргүзгөн. Орус эместерди эне тили менен катар орус тилинде окутуп баштоо керек деген идеясы кеңири колдоого ээ болгон. Анын «Н.И.Ильминскийдин системасы», «Н.И. Ильминскийдин алфавити» дегендей миссионердик-агартуучулук окуулары өз кезегинде орус-тузем мектептерине да таасири тийгендигин, орус эмес улуттагыларды христиандаштырууга өзгөчө эмгек кылганын изилдөөчүлөр белгилешти.

Орус-тузем мектептеринде класстык-сабак берүү системасы кирген, мугалим менен окуучунун диалогу менен сабак берген. Кийин 1907-жылы 29-майда Түркстан генерал-губернатору бекиткен С.М. Граменций түзгөн программа менен окутуу ишке ашырылган. Ага ылайык бала биринчи жылы төмөнкүдөй иштерди аткарган: айлана-чөйрөсүн карап туруп сөздөрдү оозеки айткан; тамгаларды элементи менен жазууну үйрөнгөн; баш тамгаларды айырмалоого көнүшкөн, орусча сөздөрдү көчүрүп жазууну өздөштүргөн. Экинчи жылы сөз байлыктарын өстүрүп тегерек-четти сүрөттөп жазган; чакан тексттерди кайра айтып же жазып берген. Үчүнчү жылы сөздү сөзгө курап, сүйлөм түзүп текст жазышкан; жат жазууну (диктант) үйрөнгөн. Төртүнчү жылы бир кыйла чоң тексттерди оозеки айтып берген, маанисин түшүнүп жазып берген; окуялардын сүрөттөп айтып жана жазып беришкен, иш кагаздарынын ичинен кат, телеграмма, арыз жазып үйрөнгөн. Мына ушул мезгилде окуучулар Орусиянын тарыхы, географиясы тууралуу маалымат алып турган. 1-4-класстардын арифметикасында жөнөкөй сандарды ирети менен санашкан; көбөйтүүнүн таблицаларын айтып берген; көбөйтүүнү жана бөлүүнү билген. Эң эле белгилей турган нерсе ал мектептерде К.Д. Ушинскийдин «Родное слово» деген китеби окулган, анда моралдык-этикалык кыска аңгемелер берилет, кийин ушундай аңгемелерден турган окуу китептерин орус-тузем мектептеринде окуган Касым Тыныстанов кыргыз мектептери үчүн жазып, окуу китептерине киргизген. Ошондой эле «Азбука» (Наливкин), «Самоучитель» (Оракулов), «Книга для чтения» (Яшин) деген китептер, Букин менен Лапиндин сөздүгү окутулган.

Жыйынтыктап айтсак, XIX кылымдын соңундагы жана XX кылымдын башындагы орус-тузем мектептери Фергана өрөөнүндөгү билим берүү мекемелерин жалгыз тиби болгон эмес, усули кадим (эски ыкма) жана усули жадид (жаңы ыкма) менен окуткан татар, өзбек, тажик, кыргыз мектеб-медреселери, орус-тузем жана орус мектептери иштеген. Мисалы, 1883-жылы Ош уездинде 86 мектеб-медреселер болуп, аларда 940 бала окуган, ал эми 1914-жылы 83 мектеб-медресе иштеген. Окуучулардын саны 4000ге жеткен. 1914-жылы жалпы Фергана облусунда 2600 мектеб, 368 медресе, 37 усули жадид мектептери иштеп турган, аларда 54 миң бала окуган, алардын улуттук курамы өзбектер, кыргыздар, тажиктер, орустар, татарлар, түрктөр, лөлүлөр ж.б. элдерден болгон (12. 132 б.). 12. Арзыгулова С. Состояние ислама в колониальном Туркестане (сер. XIX - нач. XX вв.) / Ош и Фергана: Археология, новое время, культурогенез, этногенез. Выпуск 4. Б.: «Учкун», 2000. 132 с.

Мисалы, Өзбекстандын мамлекеттик архивдик документтерден алынган маалыматтар боюнча 1836-1860 жж. Ошто өз каражатына медресе кургандар көрсөтүлгөн, алар: Мухаммед датка, Акжол датка, Халмырзабек датка, Алымбек датка ж.б (13, с. 12).

Вакуфтук жерлерге курулган базарлар, конок үйлөрү, салыктардан түшкөн каражаттар менен каржыланып, ал вакуфтарга менчиктик укугу вакуф-наме деген күбөлүктөрү менен болгондугу көрсөтүлөт.

Ошол мектептерде окуган анча-мынча кедей кембагалдын балдары да жалпы кыргыз үчүн баа жеткис олжо болгон. Мисалы, 1905- 1914-жылдарда казакча басылып чыккан «Салсал», «Боз жигит», «Муңдук Зарлык», «Завкум», «Шакир шакирт», «Кыз Дарига», «Кыз Жибек», «Касым Жомарт», «Шахимаран», «Шортанбай», «Айман-Шолпан», «Алпамыс», «Биржан сал менен Сара кыздын айтысканы», «Кесирбаш», «Кербала» сыяктуу поэмалар, огуз түрктөрүнүн ортоктош тилиндеги «Көроглы султан» дастаны, Алишер Навоинин айрым чыгармалары, татар тилиндеги «Тоту-наме», «Миң бир түн», «Сеид Баттал» сыяктуу прозалык туундулар кыргыздар арасына дурус эле тараганын Х. Карасаев жазат. Мына ошол чыгармалар аркылуу иран, араб, инди, казак, өзбек, татар, башкорт, түрк адабиятынын табылгалары оошуп кирген, аларды ислам медреселеринде, орус-тузем мектептеринде окуп жаткандар жана окуп бүтүргөндөр алып келишкен жана эл арасына тараткан.

Экинчи жактан, канчалык татаал, ыңгайсыз болсо да, араб жазуусу Молдо Нияз, Нурмолдо, Молдо Кылыч, Тоголок Молдо, Алдаш Молдо, Эшенаалы Арабаев ж.б. сыяктуу сабаттуу кыргыз ырчыларына өз чыгармаларын кагазга түшүрүш үчүн кызмат кылган; ошол эле араб тамгалары менен тектеш түрк тилдеринде басылып чыккан адабий китептер жана демократчыл газета-журналдар революцияга чейинки кыргыз журтчулугунун бир ууч билимдүү катмарын жаңыча китеп маданиятына, көркөм сөз өнөрүнө аздыр-көптүр аралаштырган.

Жогоруда биз мисал келтирген фактылар кыргыз эли советтик доорго чейин туташ сабатсыз болгон деген негизсиз ой-пикирлерди толук жокко чыгарат. Түркстан аймагында, Ферганада, анын ичинде кыргыздарда мусулман окуусу менен мектептер, орус жана орус-тузем мектептери, «Боз үй мектептеринин» ишмердүүлүгү калктын акыл-ой мүдөөлөрүн канааттандырып, агартуу ишине чоң салым кошкон.

Адабияттар:

- 1.Джафарзаде А.М. Азербайджанско-киргизские педагогические связи в XIX – начале XX в. // Русский язык в Киргизской школе. 1970. №5. 50-б.
- 2.Осмонкулов А. Кыргызстанда эл агартуу иштеринин жана эне тилин окутуунун тарыхынан. – Ф., 1974. 38-б.)
- 3.Самарбекова А. Сабатсыздыкты жоюудагы алгачкы кадамдар // Кыргыз китепканасы. - 1996. - №4. - 16-б.)
- 4.Мамытов С.А. Кыргызско-татарские литературные связи второй половины XIX – начале XX в. – Б., 1999. - 72-б.)
- 5.АйтмамбетовД. Дореволюционные школы в Киргизии. Ф.: Изд.- во АН Кирг. ССР, 1961. 128 с.)
- 6.Токтогонов С. А. Становление и развитие социалистической культуры советского Кыргызстана (1917 - 1958 гг.). - Фрунзе, 1972. - 22 с.
- 7.АйтмамбетовД. Дореволюционные школы в Киргизии. Ф.: Изд.- во АН Кирг. ССР, 1961. 128 с.
- 8.Социальный путь культурного прогресса отсталых народов. - Алматы, 1967. Кте: Байгазиев С. Ала- декабрда Тоодогу агартуунун кыскача тарыхынын кыскача очерки.-Б., 2005, 24б.
- 9.Комаров В.Т. Из истории организации народного образования в дореволюционном Узбекистане (1865 - 1917 гг.). - Ташкент, 1966. -С .90.
- 10.АйтмамбетовД. Дореволюционные школы в Киргизии. Ф.: Изд.- во АН Кирг. ССР, 1961. 128 с.
- 11.Айтмамбетов Д. Дореволюционные школы в Киргизии. – Ф., 1961. 176 б.

12. Арзыгулова С. Состояние ислама в колониальном Туркестане (сер. XIX - нач. XX вв.) / Ош и Фергана: Археология, новое время, культурогенез, этногенез. Выпуск 4. Б.: «Учкун», 2000. 132 с.

13. Р. Шамсутдинов, Б. Расулов. «История школ и медресе Туркестана» Андижан, 1995. 12 с.

*Куватов А., магистрант
МНУ К.Ш.Токтомаматова*

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРОБЛЕМ ПОГРАНИЧНЫХ РЕГИОНОВ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

В данной статье рассмотрены проблемы реформирования государственных границ Кыргызской Республики. Правовой режим государственной границы представляется как важная составная часть национальной безопасности страны и местного населения. Внимание авторов акцентировано на большом международном и внутривнутриполитическом значении мер, принимаемых государством по скорейшему решению приграничных вопросов. Рассмотрены нормативно-правовые акты, регулирующие правовой режим государственной границы Кыргызской Республики и механизмы ее защиты. Отмечена важность и необходимость делимитации и демаркации границ.

Ключевые слова: государственная граница, пограничное урегулирование, правовое регулирование, пограничные регионы, конфликты, делимитация, демаркация, местное население, международные договоры, политика.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФЕРГАНА ӨРӨНҮНҮН ЧЕК АРА РЕГИОНДУРУНУН ПРОБЛЕМАЛАРЫН УКУКТУК ЖӨНГӨ САЛУУ

Аннотация

Бул макалада Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек араларын реформалоо маселелери каралат. Мамлекеттик чек аранын укуктук режими өлкөнүн жана жергиликтүү калктын улуттук коопсуздугунун маанилүү курамдык бөлүгү катары көрсөтүлгөн. Авторлордун көңүлү чек ара маселелерин тез арада чечүү үчүн мамлекет тарабынан көрүлүп жаткан чаралардын эл аралык жана ички саясий зор маанисине бурулган. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын укуктук режимин жана аны коргоо механизмдерин жөнгө салуучу ченемдик укуктук актылары каралат. Чек араларды делимитациялоо жана демаркациялоонун маанилүүлүгү жана зарылчылыгы белгиленди.

Негизги сөздөр: мамлекеттик чек ара, чек арадагы жөнгө салуу, укуктук жөнгө салуу, чек ара аймактары, чыр-чатактар, делимитация, демаркация, жергиликтуу калк, эл аралык келишимдер, саясат.

LEGAL REGULATION OF BORDER PROBLEMS REGIONS OF THE FERGANA VALLEY OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

This article deals with the problems of reforming the state borders of the Kyrgyz Republic. The legal regime of the state border is presented as an important component of the national security of the country and the local population. The attention of the authors is focused on the great international and domestic political significance of the measures taken by the state to resolve border issues as soon as possible. The legal acts regulating the legal regime of the state border of the Kyrgyz Republic and the mechanisms of its protection are considered. The importance and necessity of delimitation and demarcation of borders was noted.

Key words: state border, border settlement, legal regulation, border regions, conflicts, delimitation, demarcation, local population, international treaties, politics.

Каждая страна граничит с соседними республиками и имеет с ними общие, но не всегда четко определенные границы. На фоне этого иногда возникают различные споры, недопонимания, разногласия и конфликты. Большинство инцидентов на прилегающих границах республики в ферганской долине возникают из-за различного содержания документов о разделении границ. Это является детерминатором споров, связанных с инфраструктурой, пастбищами, земельными и водными ресурсами и строительством различных объектов на несогласованных участках. Именно поэтому названные проблемы нуждаются в правовом регулировании

После распада СССР на независимые республики почти все территории, расположенные в приграничном пространстве пятнадцати стран, оказались в состоянии кризиса в связи отсутствием четких разделений границ.

До настоящего времени отсутствие четкой определенности некоторых участков границ создает определенные препятствия для спокойной и беззаботной жизни местного населения и социально-политического развития государства

В ферганской долине имеется целый комплекс пограничных вопросов, которые требуют незамедлительного решения. Затягивание решения этих проблем отрицательно влияет на стабильность и добрососедские отношения в Центральной Азии. В целях решения названных споров и разногласий, Правительствами стран региона, в том числе и Кабинетом Министров Кыргызстана, прилагаются различные усилия, которые обладают большим международным и внутривосточным значением и оказывают весомое влияние на скорейшее решение пограничных вопросов региона.

Кыргызской Республикой, на основе международных принципов взаимоуважения, независимости, территориальной целостности и нерушимости государственных границ, реализуется пограничная политика и, в большей части, подтверждается свое согласие на разделение государственных границ в соответствии с международными договорами и декларациями, участницей которых она является.

Территориальная целостность и нерушимость государственных границ Кыргызской Республики обеспечиваются соблюдением всех принципов суверенитета во взаимоотношениях с граничащими республиками. Общеизвестно, что захват сопредельных территорий с применением силы не признается международным правом как законный и допустимый способ решения проблемы, так как при применении данного способа могут быть человеческие потери с обеих сторон как среди военных, так и среди мирного населения. Могут пострадать мирные жители и важные объекты инфраструктуры. Кыргызская Республика всегда готова за столом переговоров мирным, компромиссным путем регулировать проблемы пограничных споров, инцидентов, конфликтов путем использования рычагов и механизмов, которые предусмотрены в пограничной политике, отечественных и международных нормативно-правовых актах, договорах и декларациях.

В соответствии с нормами международного права, для реализации пограничной политики желательно применять взаимовыгодное всестороннее сотрудничество с соседними государствами. Принципиальным стержнем и наиболее приемлемым для обеих заинтересованных сторон при этом является мирное разрешение пограничных вопросов без какого-либо насилия или давления.

Разрешение проблем осложняется не только отсутствием единого, признанного обеими сторонами, документа, но и тем, что значительная

продолжительность государственной границы проходит через горные, труднодоступные и почти непроходимые местности.

В целях укрепления приграничных территорий Кыргызской Республики, обеспечения национальной безопасности, территориальной целостности и нерушимости государственной границы, повышения качества жизни и уровня занятости населения, был принят Закон Кыргызской Республики «» [1].

Впервые, на уровне законодательного акта было определено понятие приграничной территории, согласно которому, она определялась как

территория или часть территории административно-территориальной единицы, прилегающая к государственной границе Кыргызской Республики.

Данным законом гарантируется и обеспечивается безопасность государства, укрепляются государственные границы, решаются проблемы приграничных территорий, преследуются цели стимулирования социально-экономического развития, улучшения жизненных условий населения, проживающего на приграничных территориях, а также создания необходимых условий для постоянного проживания и снижения уровня внутренней миграции среди жителей приграничных территорий до минимума. В целях более успешной реализации названного закона Кабинетом Министров Кыргызской Республики было принято соответствующее постановление, утверждающее Перечень отдельных территорий

Кыргызской Республики, которые относятся к статусу приграничных и получили особый статус.[2]

Таким образом, определены конкретные задачи органов исполнительной власти, имеющие важное значение в социальном жизнеобеспечении территорий и населения приграничных зон.

Между тем нерешенными или частично решенными остаются хозяйственные вопросы, стимулирующие экономическое развитие приграничных территорий. Разумеется, они занимают приоритетное место среди других проблем, так как влияют на качество жизни населения данных районов. В частности, это миграционная, налоговая, таможенная, уголовная системы законодательства, расширение и совершенствование правовой базы взаимодействия в международных отношениях с соседними государствами по многочисленным вопросам, в том числе совершенствование системы транспортной связи и создание альтернативных вариантов транспортных коридоров, решения проблем нерационального и расточительного использования природных ресурсов.

Угрозы, которые находят свое проявление именно в пространстве приграничной территории, касаются национальных интересов и безопасности страны. В целом это - нестабильная обстановка, вызванная снижением жизненного уровня населения, учащенностью региональных вооруженных конфликтов вблизи государственных границ, появлением этнических противоречий и вынужденных внутренних миграционных переселений. Жители приграничных территорий в случае осложнения обстановки, иногда с большими трудностями, успевают выехать на безопасное расстояние. Локальные вооруженные конфликты имеют место быть, несмотря на неоднократные двухсторонние договоренности на правительственном уровне. Решение проблем правового регулирования возможно путем демаркации и демилитации границ рабочей группой Правительственной делегации, специально созданной распоряжением Председателя Кабинета Министров Кыргызской Республики, которая работая над делимитацией и демаркацией рубежей, будет разрешать вопрос поэтапно.

Делимитация (установление-лат.) представляет собой договорное установление государственной границы по крупномасштабным картам, на которых детально изображены рельеф, гидрография, населенные пункты и другие физико-географические объекты. [6]

Материалы делимитации являются основанием для последующего этапа определения границы, то есть проведения ее на местности, то есть демаркации. Таким образом, демаркация (разграничение - лат.) представляет собой точное определение на местности контура государственной границы, основанное на договорах о делимитации границы и прилагаемых к ним картах и описаниях. [7]

С другой стороны, необходимо отметить, что важнейшим инструментом решения целого ряда проблем локального характера является развитие сотрудничества приграничных территорий. Для решения этих задач на высшем государственном уровне созданы государственные программы перспективного развития приграничных территорий и приграничного сотрудничества. Приграничным территориям придается особый статус, жители получают определенные государственные льготы и привилегии.

Остается добавить, что большинство приграничных территорий отстают в сфере развития транспортной и пограничной инфраструктуры. Остаются нерешенными географические причины кризисного состояния в приграничных территориях, которая выражается в периферийности их расположения в стране. И единственной панацеей оказываются путь к интеграции и «борьба» с границами (не декларативное, а реальное единое пространство). Любое интеграционное сообщество всегда означает путь к снижению внутренних барьеров и, соответственно, относительное их повышение для третьих стран.

Пока не будут четко определены границы и решены их спорные участки, не исключено стихийное возникновение локальных конфликтов.

Литература:

1. Закон Кыргызской Республики от 26 июля 2011 года N145 «О придании особого статуса отдельным приграничным территориям Кыргызской Республики и их развитию». (В редакции закона от 20 июля января 2017 года № 135).

2. Закон Кыргызской Республики О Государственной границе Кыргызской Республики от 16 мая 2015 года №98 (В редакции закона от 12 января 2021 года № 5).

3. Постановление Правительства Кыргызской Республики от 20 марта 2012 года N 186 // Эркин Тоо от 27 марта 2012 года N 25

4. Артыкбаев Г.У. К вопросу о правовом регулировании приграничных территорий Кыргызской Республики. Наука и новые технологии. № 8. 2014.

5. Быкова Л.А. Муниципальные образования как субъекты приграничного сотрудничества// Муниципальная служба: правовые вопросы. 2009. № 1.

6. Словарь международного права. М 1982 г.

7. Дипломатический словарь. М. 1984 г.

Источники:

Правила пограничного режима и режима пограничной полосы Кыргызской Республики (В редакции постановлений Правительства КР от 30 октября 2017 года № 720, 1 декабря 2020 года № 589) от 26 июля 2011 года № 145

О придании особого статуса отдельным приграничным территориям Кыргызской Республики и их развитию (В редакции Законов КР от 10 июля 2014 года № 128, 20 июля 2017 года № 135)

Тойгонбаева Н.О., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Сапарбеков Т., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

САНАРИПТЕШТИРҮҮ – ДҮЙНӨЛҮК ӨНҮГҮҮНҮН БАШКЫ ТРЕНДИ

Аннотация

Макалада санариптештирүү - бул ишмердүүлүк чөйрөсүндө тереңдеп бара жаткан тенденция. Бул тема дүйнөдө эң эле актуалдуу болуп саналат. Анткени, дүйнөдө электрондук жаңы “санариптик” экономиканын калыптанышын камсыз кылуу жана ага ылайык долбоорлорду иштеп чыгуу шартталган.

Негизги сөздөр: Тренд, электрондук соода, инвестиция.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ - ГЛАВНЫЙ ТРЕНД МИРОВОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

Цифровизация в статье является растущим трендом в сфере деятельности. Эта тема является самой актуальной в мире. Ведь необходимо обеспечить формирование в мире новой электронной «цифровой» экономики и разрабатывать проекты в соответствии с ней.

Ключевые слова: Тренд, электронная коммерция, инвестиция.

DIGITIZATION IS THE MAIN TREND OF GLOBAL DEVELOPMENT

Abstract

Digitization in the article is a positive trend in the field of activity. This topic is the most relevant in the world. After all, it is necessary to ensure the formation of a new electronic "digital" economy in the world and to develop projects in accordance with it.

Keywords: trend, e-commerce, investment.

Азыркы учурда экономиканы өнүктүрүүнүн маанилүү багыттарынын бири экономиканы, коммуникацияларды, социалдык чөйрөнү өзгөртө турган, акырындап жаңы “санариптик” экономиканын калыптанышын камсыз кылган заманбап санариптик технологияларды комплекстүү киргизүү болуп саналат.

Ошондой эле, экономиканы санариптештирүү технологиялык процесстерди өркүндөтүү, продукциянын сапатын жакшыртуу, чыгымдарды оптималдаштыруу, адамдардын жашоо сапатын жакшыртуу үчүн өбөлгөлөр түзүлүп жатат. Бул заманбап дүйнөлүк санариптештирүү өлкөнүн экономикалык өсүшүнүн негизги факторлорунун бири экенин көрсөтүп турат.

Анткени санариптик экономикага өтүү эмгектин натыйжалуулугун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатат. Бул өз кезегинде эл аралык соода аянтчаларына жетүүнү жеңилдетет. Өндүрүштүк ишмердиктин материалдык жана административдик чыгымдарын азайтууга, жогорку квалификациялуу адистер үчүн жумушчу орундарды түзүүгө, калктын бакубаттуулугунун өсүшүнө түрткү берет. Социалдык теңсиздиктин проблемаларын жок кылат.

2017-жылы Кыргыз Республикасында санариптик экономиканы өнүктүрүүнүн башталышы катары Жогорку Евразиялык экономикалык кеңештин «Евразия экономикалык биримдигинин 2025-жылга чейин санариптик күн тартибин ишке ашыруунун негизги багыттары жөнүндө» чечими[1] каралган. 2018-жылы 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы кабыл алынган[2], анда өлкөнүн санариптик трансформациясынын контурлары көрсөтүлгөн.

«Санариптик Кыргызстан 2019-2023» санариптик трансформация концепциясынын негизги максаттары болуп төмөнкүлөр саналат:

1. Санариптик көндүмдөрдү өнүктүрүү аркылуу калк үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү түзүү;

2.Сапаттуу санариптик кызматтарды көрсөтүү, эффективдүүлүктү жогорулатуу, натыйжалуулукту, ачыктыкты, айкындуулукту, отчеттуулукту жана мамлекеттик башкаруу системасындагы коррупциялык көрүнүштөргө бөгөт коюу, мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу тутумунда санариптик трансформациялоо аркылуу мамлекеттик жана муниципалдык чечимдерди кабыл алуу процесстерине жарандардын катышуусунун деңгээлин жогорулатуу;

3.Экономиканын артыкчылыктуу тармактарын санариптик трансформациялоо, эл аралык өнөктөштүктү бекемдөө жана жаңы экономикалык кластерлерди түзүү аркылуу экономикалык өсүштү камсыз кылуу.

Бүгүнкү күндө Кыргызстан үчүн санариптик экономиканын негизги компоненттери электрондук соода, инвестиция, мамлекеттик башкаруу, экспорттук-импорттук ишмердүүлүк болуп саналат.

Евразия экономикалык биримдигинин ишмердигинин артыкчылыктуу багыты маалыматтык-коммуникациялык технологияларды өнүктүрүү болуп саналат. 2014-жылдын 29-майындагы Евразиялык экономикалык биримдик жөнүндө келишимдин 23-статьясында ЕАЭБдин мамлекеттик маалыматтык ресурстарынын жана маалыматтык системаларынын натыйжалуу өз ара аракеттенүүсүн жана координацияланышын камсыз кылуу максатында маалыматташтыруу жана маалыматтык технологиялар чөйрөсүндө макулдашылган саясатты ишке ашырууну түздөн-түз көрсөтөт. Ошондой эле, ЕАЭБ алкагында маалыматтык өз ара аракеттенүү интегралдык маалыматтык системаны колдонуу менен ишке ашырылаарын, аны түзүү жана өнүктүрүү тартиби Евразиялык экономикалык биримдик жөнүндө келишим менен аныкталганын баса белгилейт.

ЕАЭБдин күч-аракети уюштуруунун санариптик мейкиндигин түзүүгө, санариптик экономикага өтүү маселеси боюнча ЕАЭБ мүчө-өлкөлөрүнүн макулдашылган саясатын иштеп чыгууга, маалыматтык технологияларды өнүктүрүү жаатындагы ар бир өлкөнүн ишмердүүлүгүн шайкеш келтирүүгө жумшалган.

2018-жылдын 31-октябрындагы Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгына ылайык, Кыргызстанда 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы бекитилген. Анын стратегиялык негиздеринин бири “Таза Коом” санариптик трансформациянын улуттук программасы.

Азыркы улуттук стратегия заманбап технологияларды, атап айтканда, мамлекеттик бажы кызматына, билим берүү жана банк тармагына киргизүүгө багытталган. “Таза Коом” программасы 2040-жылга чейин туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясынын негизги компоненти болуп эсептелет.

Мамлекеттик кызматтарды, акылдуу шаарларды жана айылдарды, инфраструктураны жана адамдык капиталды өнүктүрүүнү карайт. Учурда Евразия экономикалык биримдигине мүчө мамлекеттер да ЕАЭБ санариптик күн тартибинин жоболорун эске алуу менен улуттук санариптик күн тартибин иштеп чыгуунун үстүндө иштеп жаткандыгын байкоого болот. ЕАЭБге мүчө мамлекеттер түзгөн санариптик мейкиндиктер гетерогендүү жана көп катмарлуу, анткени ар бир өлкө өзүнүн болгон потенциалынын негизинде өзүнүн санариптик мейкиндигин түзөт жана башка көптөгөн санариптик мейкиндиктерди түзүүгө катышат. ЕАЭБдин «Санариптик күн тартиби» өлкөлөрдү экономиканы жана коомду глобалдык трансформациялоого тартуу аркылуу санариптик экономиканы өнүктүрүүгө мүчө өлкөлөрдүн интеграциялоо процессин тездетүүгө мүмкүндүк берет. Ар бир мүчө өлкөнүн санариптик ландшафттык мүнөздөмөсү анын ролун, сапатын жана бирдиктүү санариптик мейкиндикти түзүү боюнча мамлекеттер аралык демилгеге катышуу даражасын түзөт.

ЕАЭБ алкагында аймактык деңгээлде интеграциялык процессте активдүү иш алып барылып жаткандыгын байкаса болот. Санариптик суверенитетти камсыздоо интеграциялык системанын деңгээлинде гана мүмкүн. Белгилей кетсек, бүгүнкү күндө Кыргызстанда 22 процесс интеграцияланган, бирок 34 процессти интеграциялоо милдети коюлган. Биз катышуучу өлкөлөр катары инфраструктуралык системанын эгемендүүлүгүн жөнгө салууда

бири-бирибизге жардам берүү менен бардык мүмкүн болгон жагдайларды чечүү үчүн улуттук IT-компанияларды тартуу зарыл.

Кыргызстанда жашоонун бардык чөйрөлөрүн санариптештирүү аркылуу көптөгөн топтолгон көйгөйлөрдү кыска мөөнөттүн ичинде тагыраак айтканда, саламаттыкты сактоо, билим берүү, муниципалдык чарба жана турак жай-коммуналдык чарбада көрсөтүлүүчү кызматтардын сапатын олуттуу жакшыртуу, мисалы, көйгөй төлөмдөрдү төлөбөй коюу, коомдук транспорт, мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу, ишкердикти колдоо жана алардын продукциясын (кызмат көрсөтүүлөрүн) илгерилетүү, ачык отчеттуулукту орнотуу, инвентаризация жүргүзүү, көмүскө экономиканы жана көпчүлүк аймактарда коррупцияны кыскартуу маселелерин чечүүгө болот.

Мамлекет тарабынан түзүлүп жаткан атайын борборлор тарабынан санариптик билим берүү программаларын эки деңгээлде өткөрүү пландалууда:

1.Жарандардын электрондук сервистерди колдонуусун кеңейтүү, заманбап электрондук технологияларга болгон ишенимин жогорулатуу үчүн жарандардын жөнөкөй санариптик билим деңгээлин өстүрүү;

2.Өлкөдө санариптештирүүнү өнүктүрүүдө жаштарды IT кесибине тартыш үчүн санариптик билим берүү программаларын ишке ашыруу.

Бул өзгөчө алыскы райондордогу жашоочуларга билим берүү программаларынын жеткиликтүүлүгүн жакшыртууга, электрондук тейлөөлөрдү жана кызмат көрсөтүүлөрдү пайдалануунун кеңейтүүгө мүмкүндүк берет.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1.Евразия экономикалык биримдиги жөнүндө келишим [29.05.2014 ж. Астана ш.] [Электрондук ресурс] http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_163855/

2.2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы [2018-жылдын 31-октябрындагы Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы]. [Электрондук ресурс]. <http://www.stat.kg/media/files/3d033353-7e05-42ec-a282-8722459f5c31.pdf>

3.Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбодук комиссиясына караштуу “Жарандык жана санариптик билим берүү борборлору” долбоорун ишке ашыруу аземи, [2022-жылдын 7-сентябры Кыргыз Туусу гезити]. [Электрондук ресурс]. <http://kyrgyztuusu.kg/?p=51154>

4.СТРАТЕГИЧЕСКАЯ ОБЯЗАННОСТЬ КОНЦЕПЦИИ "ЦИФРОВОЙ КЫРГЫЗСТАН УЗАКБАЕВА Н., ОЖУКЕЕВА Т. [Вестник Академия государственного управления при Президенте Кыргызской Республики] [Электрондук ресурс] <https://elibrary.ru/item.asp?id=46955299>

*Азимканова А., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Тиленчиева Ш. Магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

САНАРИПТЕШТИРҮҮНҮН ОҢ ЖАНА ТЕРС ЖАКТАРЫ

Аннотация

Бул макаланы жазууда санариптештирүү бүткүл дүйнөдөгү калктын жашоосундагы ролу өзгөчө болуп, анын оң жана терс жактарын корсотуу үчүн изилденип жаткан илимдердин бири экендигин көрсөтүү. Интернет тармагы аркылуу айрым укуктарды жана эркиндиктерди ишке ашыруу бир топ жөнөкөйлөштүрүлгөнүн, пандемия учурунда соода –сатык интернет түйүндөрү аркылуу ишке ашып, өнүгө баштаганын, интернет колдонуу менен анын терс жактары катары киберкылмыштуулуктун пайда болушу жана анын көбөйүшүнө көңүл буруу болуп саналат.

Негизги сөздөр: Интернет, анариптештирүү, киберкылмыштуулук, виртуалдык кылмыштуулук, фишинг.

ПЛЮСЫ И МИНУСЫ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Аннотация

Написав эту статью, я хочу показать, что цифровизация — это одна из наук, которая исследуется, чтобы показать положительные и отрицательные стороны ее роли в жизни людей во всем мире. Реализация некоторых прав и свобод через интернет-сеть значительно упрощается, в период пандемии торговля осуществляется и развивается через интернет-сети, а негативными сторонами использования интернета являются появление киберпреступности и ее рост.

Ключевые слова: Интернет, цифровизация, кибербезопасности, виртуальные преступления, фишинг.

THE PROS AND CONS OF DIGITIZATION

Abstract

In writing this article, I want to show that digitization is one of the sciences that is being researched to show the positive and negative aspects of its role in the lives of people all over the world. The implementation of certain rights and freedoms through the Internet network is much simplified, during the pandemic, trade is implemented and developed through Internet networks, and the negative aspects of using the Internet are the appearance of cybercrime and its increase.

Keywords: Internet, digitalization, cybersecurity, virtual crime, phishing.

Акыркы 10-15 жылдын ичинде Интернет күнүмдүк жашообузга маалыматты толуктоо булагы, көңүл ачуу аянтчасы, бири-биринен ар кандай аралыкта жайгашкан достор же бейтааныш адамдар менен баарлашуу мүмкүнчүлүгү пайда болду.

Заманбап шарттарда интернет адам үчүн алмаштырылгыс каражат болуп калды. Интернет тармагынын мейкиндиги аркылуу жер жүзүндөгү миллиарддаган адамдар баарлашып, өз ара иш аракеттерин уюштурушуп, каржылык агымдарды жана башка көп нерселерди ишке ашырышат.

Азыркы жашоону дээрлик маалыматтык мүмкүнчүлүктөрсүз элестетүү кыйын. Интернет аркылуу кирүүчү электрондук маалымат каражаттар, маалымат системалар, социалдык тармактар күнүмдүк турмуштун бир бөлүгү болуп калды. Заманбап дүйнөнү телефондор, планшеттер, ноутбуктар, Wi-Fi тармактары жана ал тургай роботторсуз элестетүү мүмкүн эмес. Мобилдик аппараттар кеңири жайылды жана жеткиликтүү болуп калды. Мамлекеттик жана муниципалдык кызматтарды электрондук түрдө алуу үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөр пайда болду.

Административдик жол-жоболор жакшыртылууда, айрым укуктарды жана эркиндиктерди ишке ашыруу бир топ жөнөкөйлөштүрүлдү. Мисалы: даттануу укугу, кайрылуу эркиндиги. сүйлөө, билим алуу укугу жана башкалар. Маалыматтык технологиялар административдик процедураларды кыйла жөнөкөйлөтүүгө, бийлик менен коомдун ортосундагы тоскоолдукту кыскартууга жана башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүндүк берди.

2019-жылдан бери санариптик соодага өзгөчө көңүл бурулду. Ал пандемия учурунда активдүү өнүгө баштады, ал эми көрсөткүчтөр тездик менен өстү. Азыркы абал жана геосаясий

кырдаалды эске алганда, санарип соода маселеси алдыңкы планга чыкты. Ошондой болсо дагы ар бир өлкөнүн мыйзамдары, кош салык салуу, чек ара соодасын экинчи планга чыгаруу сыяктуу көйгөйлүү учурлар бар экенин түшүнүү керек.

Жыл сайын интернет колдонуучулардын өсүшү менен интернет-технологиялардын мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу менен жасалган кылмыштардын саны да өсүүдө. Азыркы учурда компьютердик кылмыштарга мүнөздөмө берүүдө бир катар түшүнүктөр колдонулат: “маалыматтык кылмыш”, “киберкылмыштуулук”, “компьютердик маалымат чөйрөсүндөгү кылмыш”, “жогорку технологиялар чөйрөсүндөгү кылмыш”, “виртуалдык кылмыштуулук”. Интернет дүйнө жүзү боюнча күнүмдүк баарлашуунун жана маалымат алмашуунун дээрлик алмаштыргыс каражатына айланды жана кылмышкерлер аны колдонбой коё алышпайт. Дүйнө жүзүндөгү миллиарддаган интернет колдонуучулары кылмыштуулук үчүн идеалдуу чөйрөнү түзүшөт. Тагыраак айтканда, социалдык тармактарга киргизген маалыматтарга жараша. Акыркы жылдарда интернет коопсуздугу чоң коркунучка кабылды.

Глобалдык кибермейкиндикте миллиондогон адамдар кылмышка кабылды. Тагыраак айтканда, интернетте кандайдыр бир маалыматты таратуу аркылуу жеке кадыр-баркты системалуу түрдө басмырлоо жолу менен өзүн-өзү өлтүрүүгө чейин баруу, жеке жашоо жөнүндө маалыматтарды мыйзамсыз чогултуу же таратуу, жалаа жабуу, кемсинтүү, товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр жөнүндө жалган маалыматтарды таратуу, коркунуч жөнүндө атайылап жалган билдирүү, шпиондук, мамлекеттик сырды атайылап же байкабастыктан ачыкка чыгаруу, кызматтык сырды атайылап жарыялоо жана башкалар.

Ошентип, компьютердик кылмыштарга компьютердик технологиялардын каражаттары кылмыш жасоонун куралы же кылмыштуу кол салуу субъекти катары кызмат кылган укук бузуулар кирет.

Киберкылмыштар ар кандай формада болот. Көбүнчө жеке маалыматтарга байланыштуу кылмыштар. Аларды "фишинг" деп аташат, башкача айтканда, интернет колдонуучулардын жеке маалыматтарын берүүгө мажбурлоо үчүн алдоо жолу, зыяндуу программа - колдонуучунун билбестен орнотулган жана жеке маалыматтарды чогултуучу программа жана хакерлик - башка бирөөнүн компьютерине мыйзамсыз аралыктан кирүү болуп саналат.

Мындай ыкмалар адамдардын банкттык эсептериндеги акча каражаттарын уурдоо үчүн алдамчылар тарабынан колдонулат.

Мындан сырткары, интернет аркылуу автордук жана интеллектуалдык менчик укуктарынын бузулушу, ошондой эле зордук-зомбулук көрүнүштөрү бар материалдарды таратуу менен байланышкан кылмыштар көбөйүүдө.

Жыйынтыктап айтканда, санариптештирүүнүн он жактары болуп, интернет тармагын кеңири колдонууну билүү, мамлекеттик жана муниципалдык кызматтарды санариптештирүү, айрым укуктарды жана эркиндиктерди ишке ашырууда бир топ жөнөкөйлөтүү, бийлик менен коомдун ортосундагы тоскоолдукту кыскартуу жана башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуу, пандемия учурунда санариптик соодага өзгөчө көңүл буруу болуп саналат.

Ал эми терс жактарына компьютердик кылмыштар тагыраак айтканда, киберкылмыштуулук, маалыматтык кылмыш, компьютердик маалымат чөйрөсүндөгү кылмыш, жогорку технологиялар чөйрөсүндөгү кылмыш, виртуалдык кылмыштуулуктар кирет.

Демек, санариптештирүү менен мамлекет өнүгүп өсүүгө жетет деп айтсак болот. Анткени, акылдуу шаар түзүлүп, укук бузуулардын саны азайып, документтештирүүнү автоматташтыруу, бюрократизмди азайтуу, кылмыштуулуктун бетин ачуу, сот иштеринин ачык-айкындыгы көрүүгө болот.

Колдонулган адабияттар:

1.А.Н.Колычева, В.Ф. Васюков “Расследование преступлений с использованием компьютерной информации из сети интернета”/ учебное пособие – М-2021-531 с.

2.Л.Ю. Василевская, Е.Б. Подузова, Ф.А. Тасалов “ Цифровизация гражданского оборота проблемы и тенденции” / монография – М-2021- 627 с.

3.Л.Ю. Василевская “Цифровые права как новый объект гражданских прав: проблемы юридической квалификации/Хозяйство и право – М-2019

Мамбетов Н.И., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

УНИВЕРСИТЕТТИН АТААНДАШТЫК УЮШТУРУУЧУЛУК КОМПЕТЕНЦИЯЛАРЫ

Аннотация

Бул макаланын максаты - атаандаштыкка жөндөмдүү уюштуруучулук компетенциялардын автордук аныктамасын ачып берүү жана аны практикалык кабыл алуу үчүн инструментти - атаандаштык компетенцияларды кабыл алуу матрицасын сунуштоо. Бул үчүн макалада компетенттүүлүк менен компетенттүүлүктүн терминологиялык айырмасы ачылып, инсанга гана эмес, университетке карата да мындай айырмачылыктын бар экендиги ырасталган. Уюм ишмердүүлүктүн конкреттүү, спецификалуу багытын (уюштуруучулук компетенциясын) түзгөн иш-аракеттерди аткаруу үчүн жамааттык, бөлүштүрүлгөн, ички жөндөмдөрдү (уюштуруучулук компетенттүүлүктү) иштеп чыгат. Макалада автор тарабынан атайын иштелип чыккан атаандаштык компетенцияларды кабыл алуу матрицасы сүрөттөлөт жана аны университеттин жетекчилери үчүн аналитикалык курал катары колдонуу сунушталат. Атаандаштык уюштуруучулук компетенттүүлүгүн аныктоодо автор атаандаштык жана компетенттүүлүк мамилелерди айкалыштыруунун эки методологиялык жолун: компетенцияны атаандаштыктын каражаты же максаты катары түшүнүүнү ачып берген. Автор атаандаштыктын уюштуруучулук компетенттүүлүгүн атаандаштыктын жогорку деңгээлинде атаандаштыкка туруштук берүүгө мүмкүндүк берген уникалдуу, атаандаштар тарабынан көчүрүлбөгөн уюштуруучулук жөндөмү катары аныктайт. Бул түшүнүктө атаандаштык компетенциялар атаандаштыктын максаты эмес, атаандаштыктын каражаты, атаандаштыктын куралы болуп саналышат.

Ачкыч сөздөр: уюштуруучулук жөндөмдүүлүк, атаандаштык компетенциясы, университеттин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү, негизги компетенциялар

Киришүү

Билим берүү уюмдарын башкаруу теориясы компетенттүүлүккө негизделген жана атаандаштык мамилени системалуу түрдө эсепке алуу зарылдыгына сөзсүз туш келет [1-4]. Билим берүү уюмунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн башкаруу компетенттүүлүк мамилени туура колдонуудан көз каранды.

Бизнестин ресурстук концепциясы жана динамикалык уюштуруу мүмкүнчүлүктөрүнүн концепциясы, ошондой эле системалуу пайдалануу процессинде компаниянын негизги компетенцияларынын идеясы уюштуруучулук компетенцияларды – атаандаштыкка жөндөмдүү уюштуруучулук компетенцияларды аныктоо маселесин актуалдуу кылды.

Бул макалада автордун атаандаштыкка жөндөмдүү уюштуруучулук компетенциясынын аныктамасы сунушталат. Биринчиден, автор компетенттүүлүк менен уюштуруучулук компетенциянын ортосундагы олуттуу айырманы аныктады. Андан ары аналитикалык курал катары автор тарабынан атайын иштелип чыккан атаандаштыкка жөндөмдүү компетенцияларды кабыл алуу матрицасын колдонуу сунушталат.

Автор тарабынан сунушталган атаандаштык компетенцияларды кабыл алуу матрицасы университеттин негизги, атаандаштык, тармактык, көмөкчү (кошумча), уникалдуу компетенцияларын так тактоого мүмкүндүк берет.

Атаандаштык уюштуруучулук компетенттүүлүк – атаандаштыкка туруштук берүүгө жана рынокто ийгиликтүү иш алып барууга мүмкүндүк берген атаандаштар тарабынан көчүрүлбөгөн уникалдуу, уюштуруучулук жөндөм.

Компетенция жана компетенттүүлүк

Жеке адамга карата компетенция менен компетенттүүлүктү бөлүү адатка айланган. Компетенция деп функциялардын, кесиптик милдеттердин жыйындысын, маселелердин комплексин, чечимдерди кабыл алуу чөйрөсүн, инсандын укуктарын жана милдеттерин түшүнөбүз.

Инсандын компетенттүүлүгү – бул инсанга компетенциянын чегинде белгилүү иш-аракеттерди жүргүзүүгө мүмкүндүк берүүчү анын психикалык өзгөчөлүктөрүнүн, билиминин, билгичтиктеринин, көндүмдөрүнүн, тажрыйбасынын, жөндөмдүүлүгүнүн, ишмердүүлүккө даярдыгынын, жеке мамилесинин, баалуулуктар системасынын жыйындысы. Алсак, мисалы, чет тилин билүү компетенция эмес, бул – компетенттүүлүк. Дал ушул инсандын сүйлөө

компетенттүүлүгүн изилдөөдө компетенттүүлүккө негизделген мамиле жаралып, өнүгүүсүн баштаган.

Ошентип, инсандын ишмердүүлүгүнө карата психологиялык/жеке жана функционалдык/предметтик аспектилери өзгөчөлөнүп турат.

Бирок, компетенттүүлүккө негизделген мамиле уюмдарга колдонула баштаганда, жеке адамга карата жеке компетентцияга жана жеке компетенттүүлүккө бөлүштүрүүгө окшошуп, фирманын уюштуруучулук мүмкүнчүлүктөрүнө карата да уюштуруучулук компетенттүүлүккө жана уюштуруучулук компетенцияга бөлүүгө болобу деген суроо жаралат.

Уюмга карата уюмдун ишмердүүлүгүнүн билим-ресурстук-эксперттик аспектиси менен функционалдык-ишмердик аспектисин бөлүп караса болчудай. Уюм атайын иш линиясын түзгөн бир катар иш-аракеттерди аткарганда, ал уюштуруучулук компетенцияны ишке ашырат. Бирок иштин күтүлгөн натыйжасына жетүү үчүн уюмга динамикалык уюштуруучулук мүмкүнчүлүктөрдү – уюштуруучулук компетенцияны түзгөн билимдер, технологиялар, күн тартиби, методдор, жол-жоболор жана башка элементтер керек.

Ошентип, компетенттүүлүк жана компетенция деп бөлүү жеке адамга карата гана жарактуу деген туура эмес. Компетенттүүлүк компетенциядан уюштуруучулук атрибут катары айырмаланып турат.

Уюмга карата да бул эки түшүнүктүн мазмуну айырмаланат: уюм ишмердүүлүгүнүн конкреттүү, спецификалык чөйрөсүн (уюштуруучулук компетенциясын) түзүүчү иш-аракеттерди аткаруу үчүн жамааттык, бөлүштүрүлгөн, ички жөндөмдөрдү (уюштуруучулук компетенттүүлүгүн) иштеп чыгат.

Атаандаштык компетенцияларды кабыл алуу матрицасы

Атаандаштык компетенциялардын маңызын жана табиятын ачуу үчүн университетке матрицалык диаграмманын абсцисса жана ордината октору боюнча өзүнчө мүнөздөмөлөрү бар бинардык матрицаны колдонуусу керек.

Бул мүнөздөмөлөрдү бөлүп көрсөтөлү.

Изилдөөбүздүн максаттары үчүн бир жагынан анын ишмердүүлүгүнүн мазмунун (б.а. конкреттүү кесиптик иш менен байланышын) чагылдырган, экинчи жагынан атаандаштык мааниге ээ жана атаандаштык каршы туруу контекстинде мааниси бар болгон атаандаштыктын касиеттери артыкчылыктуу маанилүүлүктү билдирет.

Функция, милдеттердин жыйындысы, иштин түрлөрү сыяктуу ар бир компетенция уюмдун жана кызматкерлердин жамаатынын тармактык ишмердүүлүгүнө карата белгилүү бир байланышка ээ. Уюштуруучулук компетенция төмөнкүлөрдү камтыган иш-чараларды аткарууну камсыз кыла алат:

-же уюмдун максаттуу ишмердүүлүгүн, бизнестин өзөгүн, тармактык маңызын;

-же тармакка мүнөздүү болбогон, бирок уюм үчүн маанилүү болгон негизги функцияларды;

-же бизнестин өзөгүнө карата кошумча, экинчи даражадагы болушкан функциялар жана милдеттер.

Абсцисса огу боюнча компетентциянын бизнестин өзөгүнө жакындык даражасы чагылдырат: кошумча, типтүү, негизги, тармактык жана ядролук.

Өзөктүк компетенция бизнестин өзөгүн түзгөн милдеттердин жана функциялардын алкагын билдирет. Мындай компетенция жалпы жана уникалдуу эмес болушу мүмкүн.

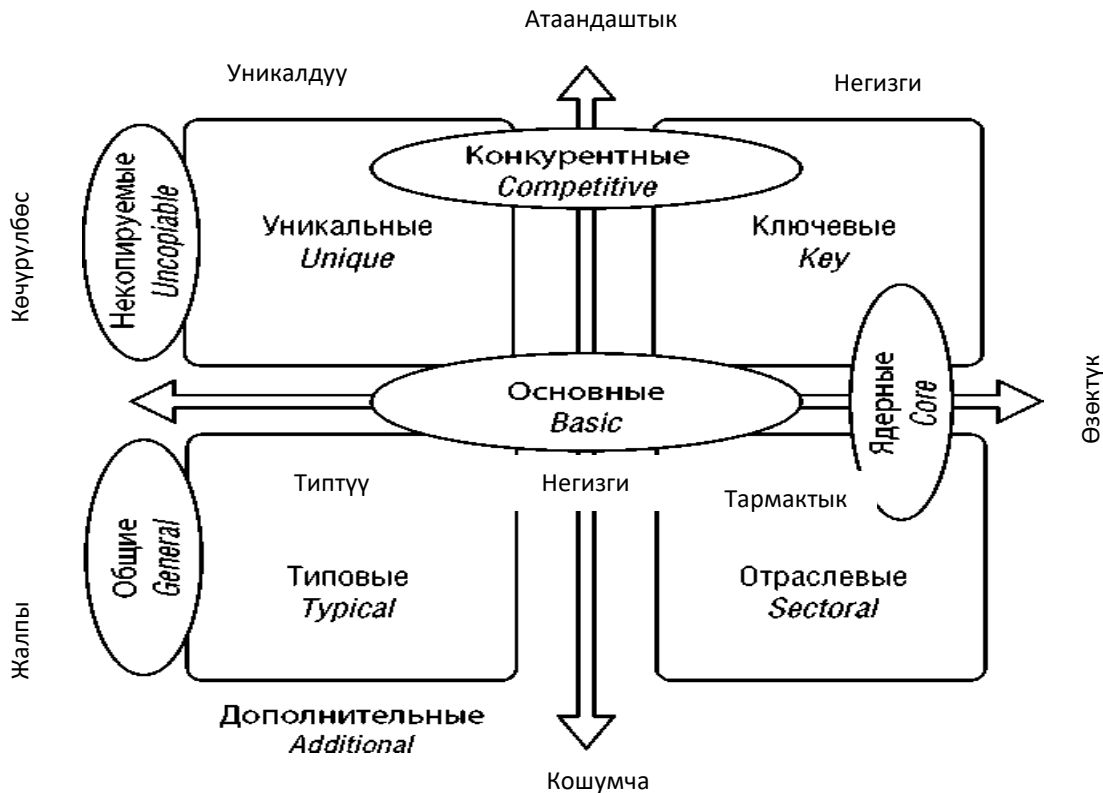
Ү огу компетенциялардын уникалдуулугунун, өзгөчөлүгүнүн даражасын чагылдырат - жалпы, типтүү, уникалдуу (1-сүрөт).

Атаандаштык компетенциясын аныктоо

Атаандаштык жана компетенттүүлүк ыктоолорду айкалыштыруунун эки методологиялык жолу бар: компетентцияны атаандаштыктын каражаты же максаты катары түшүнүү.

Уюмдар бири-бири менен атаандашкан компетенцияларды атаандаштык деп аташ керек деген көз караш бар. Ошентип, атаандаштык компетенция бир эле тармактагы

компаниялар чектелген ресурстар үчүн атаандашкан кезде атаандаштыктын объектиси, атаандаштыктын максаты, ресурс сыяктуу болот.

1-сүрөт – Атаандаштык компетенцияларды кабыл алуу матрицасы

Бул изилдөөнүн алкагында атаандаштык компетенцияны башкача түшүнүүнү сунуш кылынат. Уюштуруучулук атаандаштык компетенциялары деп атаандаштыкта жеңишке жетүүгө – атаандаштык стратегияны иштеп чыгууга жана ишке ашырууга, уюмдун атаандаштык артыкчылыктарын калыптандырууга жана ишке ашырууга ж.б. мүмкүндүк берүүчү компетенциялар аталууга тийиш.

Мындай компетенциялар атаандаштыктын предмети боло албайт, анткени алар уюмга мүнөздүү, уникалдуу жана көчүрүлбөйт. Мындай түшүнүүдө атаандаштык компетенциялар атаандаштыктын максаты эмес, атаандаштыктын каражаты, атаандаштыктын куралы болуп саналышат.

Университеттин ишмердүүлүгүнүн атаандаштык компетенциясы жана өзөгү

Атаандаштык компетенция атаандаштыкка көмөктөшүүчү жеке касиеттерди жана уюштуруучулук компетенцияларды – атаандашууга мүмкүндүк берүүчү уюштуруучулук жөндөмдүүлүктү билдирет.

Атаандаштык компетенция бизнестин өзөгү болушу, бизнестин негизинде жатышы же анын четинде болушу мүмкүн. Атаандаштык ишмердүүлүк өз алдынча өзөктүк компетенция боло албайт. Атаандаштык компетенция жалпы кесиптик мүнөздө болушу жана негизги компетенттүүлүктөргө туура келиши (борбордо турган нерсе маанилүү функция), бирок тармактык мааниге ээ эмес болушу мүмкүн. Борбордо тармактык жана негизги болушкан кээ бир компетенциялар, иштин айрым түрлөрү жана функциялар бар. Октун экинчи четинде кошумча компетенциялар жайгашкан, алар аутсорсингге берилиши же такыр ишке ашырылбашы мүмкүн.

Билим берүү өзөктүк компетенция болуп саналат. Мында окуу жараянын администрациялоо, башкаруу функциялары негизги, тармактык компетенциялардын катарына кирет. Ошо сыяктуу эле, илимий изилдөө компетенциялары өзөктүк компетенциялар катары

классификацияланат, ал эми изилдөөнү пландаштыруу жана башкаруу негизги компетенциялар катарына кирет. Илимий жана билим берүү ишмердүүлүгүнөн тышкары, өзөктүк компетенцияларга инновациялык ишмердүүлүк кирет. Негизги тармактык - компетенцияларга төмөнкүлөр кирет: консалтингдик ишмердүүлүк, маалыматтык кызматтар, иш-чараларды жана илимий конференцияларды уюштуруу жана өткөрүү. Бул иш-чара ЖОЖдордун иштөөсүнүн тармактык өзгөчөлүктөрүнө басым жасайт. Мындай иш-чаралардын биринин да жоктугу билим берүү уюмун мыйзамсыз кылбайт. Эгерде билим берүү уюму үч өзөктүк компетенциянын жок дегенде бирин ишке ашырса, ал өзүнүн тармактык максатын ишке ашырат, бар болуу максатына жетет жана өзүнүн миссиясын аткарат.

Андан ары ишмердүүлүктүн тармактык жана кошумча (жардамчы) иштердин ортосунда турган түрлөрү башталат. Иштин негизги түрлөрүнүн тармактык өзгөчөлүгү жок. Башкаруу, администрациялоо, эсепке алуу, контролдоо, адам ресурстарын башкаруу, бухгалтерия, укуктук камсыздоо, маалыматтык коопсуздукту камсыз кылуу функциялары – бул иштердин бардыгы өзөктүк эмес. Алар бизнестин өзөгүн тейлешет.

Андан кийин түздөн-түз кошумча (жардамчы) функциялар жана компетенциялар пайда болот, мисалы, коомчулуктагы бийлик жана аброй үчүн, учурдагы актуалдуу күн тартиби үчүн, статустар үчүн, бирдиктүү идеологиялык жана маданий талаа үчүн, илимий гранттар үчүн аналитикалык атаандаштыктын же таасир этүүгө атаандаштыктын чоң маалымат массивдерин иштетүү. Ушунун баары жана башкалар үчүн атаандашууга болот. Сапатты көзөмөлдөө менен алектенүүгө, кардарларды тейлөөнү башкарууну уюштурууга, билим берүү жараянына жана билим берүү продуктусуна инновациялар, ар кандай башка кошумча (жардамчы) маалыматтык-консалтингдик кызматтар жана сервистерди уюштуруу менен алектенүү мүмкүн. Бюджеттик каржылоону камсыздоого басым жасоо аркылуу бийлик менен болгон мамиле өзүнчө GR чөйрө болуп саналат.

Мисалы, инновациялык, консалтингдик, басма жана ишкердик ишмердүүлүк, конференцияларды уюштуруу менен байланышкан ишмердүүлүк, маалыматтарды талдоо иш-чаралары, фирмалардын жана ишканалардын стратегиялык ребрендинги менен алектенбөө мүмкүн. Кошумча (көмөкчү) ишмердүүлүктүн мындай түрлөрүндө кошумча нарктын булагы болушу мүмкүн. Ал жерде да бул компетенциялардын уникалдуу айкалыштарынын жардамы менен кошумча нарк түзүүгө болот (алар атаандаштар үчүн жеткиликсиз болушу керек). Бул жалпы, типтүү компетенциялар болбошу керек.

Билим берүү, илимий жана инновациялык эмес ишмердүүлүк, бирок билим берүү уюмунун башка ишмердүүлүгү да кошумчаланган нарктын булагы боло алат, алар билим берүү, илимий же инновациялык ишмердүүлүккө агып кириши мүмкүн. Мисалы, маданий-массалык иш-чаралар көптөгөн катышуучулар жана кызыкдар тараптар үчүн, атап айтканда, региондук коомчулук үчүн кошумча наркты жана керектөө наркын түзө алат. Эгерде иштин жана ишмердүүлүктүн кошумча (жардамчы) түрлөрү көчүрүлбөгөн, спецификалык компетенциялардын жардамы менен ишке ашырылса, типтүү жана көмөкчү компетенциялар ордината огу боюнча өйдө жылып, негизги, андан кийин атаандаштык компетенцияга айланат.

Өзөктүк жана атаандаштык компетенциялардын кесилишинде негизги компетенциялар турат. Негизги компетенциялар - бул ишмердүүлүктүн өзөктүк чөйрөлөрүндө, кошумчаланган нарк чынжырынын стратегиялык маанилүү бөлүктөрүндө колдонулуучу атаандаштык компетенциялар. Мындай атаандаштык компетенттүүлүк атаандаштык артыкчылыктын ачкычы болуп саналгандыктан да ачкыч (негизги) деп аталат. Атаандаштык компетенциялары кошумча (жардамчы) ишмердүүлүктө атаандаштык артыкчылыкка алып келиши мүмкүн, бирок бул жерде бул атаандаштык артыкчылык негизги болбой калат. Мында эгерде өзөктүк компетенттүүлүк жалпы, негизги компетенциялар, жөндөмдөр, көндүмдөр жана жөндөмдүүлүктөр менен ишке ашырылса, ал университетке чоң атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү кошпойт.

Корутунду

Өлкөбүздүн ЖОЖдорунун ишмердүүлүгүндө атаандаштык компетенцияларды кабыл алуунун жогорудагы матрицасын колдонууну сунуштайбыз.

Функциялар, милдеттер, эмгектин түрлөрү, эмгек адаттары, өндүрүш сырлары жана алардын мүнөздөмөлөрү, ошондой эле эмгек функцияларын аткарууга көмөктөшүүчү жеке компетенциялар, психологиялык мүнөздөмөлөр уникалдуулугу боюнча ордината огунда өлчөнөт.

Бүткүл матрицадагы абсцисса жана ордината окторунда компетенциялар жана компетенттүүлүктөр өз-өзүнчө эмес, бири-бири менен айкалышында жайгаштырылат. Башкача айтканда, белгилүү бир функцияларды жана милдеттерди аткаруу үчүн талаптарды канааттандырган психологиялык сапаттар; компетенттүүлүктү канааттандыруучу компетенциялар жайгашышат. Бул жупташкан комбинацияларда (элементтерде) ордината огу боюнча компетенциянын уникалдуулугу жана абсцисса огу боюнча компетенциянын бизнестин өзөгүнө жакындыгы бааланат. Бул жерде эки башка предметтик көптүктөр (компетенциялар жана компетенттүүлүктөр) бири-бири менен кесилишпеген координаттар боюнча баа берүү үчүн пайда болбойт. Бул жерде психологиялык касиеттердин жыйындысы кесиптик функциялар жана милдеттер менен жупташкан түрдө бириктирилген бирдиктүү предметтик талаа сакталат.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1.Рубин Ю.Б. Атаандаштык теориясы жана орус билим берүүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу милдеттери // Россияда жогорку билим берүү. 2017. № 1. С. 26-43.

2.Коваленко А.И. Университеттер ортосундагы атаандаштык: институционалдык дискриминация // Заманбап атаандаштык. 2010. № 1 (19). 79-87-бб.

3.Васильев А.И. Билим берүүнүн сапаты жана ЖОЖдун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү: өз ара байланыштардын аспектилери // Россиядагы жогорку билим. 2019. Т. 28. № 4. С. 37-43.

4.Васильев А.И. Жогорку билим берүү системасындагы билим берүү уюмдарынын жогорку жана орто жетекчилеринин конкурстук компетенциялары // Заманбап атаандаштык. 2019. Т. 13. № 2 (74). 130-139-бб.

Мамбетов Н.И., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

КАРА НИЕТТИК АТААНДАШТЫК ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА АНЫН КӨРҮНҮҮ БЕЛГИЛЕРИ

Аннотация

Кара ниеттик атаандаштык жарандык жүгүртүүгө, анын ичинде товарларды, жумуштарды жана кызмат көрсөтүүлөрдү жүгүртүүнүн бардык катышуучуларына терс таасирин тийгизүү формаларынын бири болуп саналат. Макалада рынок мамилелеринин өнүгүүсүнүн азыркы этабында кара ниет атаандаштыктын Кыргыз Республикасынын мыйзам чыгаруучулары тарабынан кабыл алынган укуктук аныктамасы талданат жана бааланат. Кыргыз Республикасынын “атаандаштык жөнүндө” мыйзамында берилген аныктамадан белгилүү бир белгилерди бөлүп көрсөтүү менен изилденип жаткан түшүнүктү кара ниет атаандаштык деп классификациялоого мүмкүндүк берүүчү жоболор иштелип чыгылган. Жыйынтыгында кара ниет атаандаштыкка автордук аныктама иштелип чыгылган.

Негизги сөздөр: кара ниет атаандаштык, чарба жүргүзүүчү субъектилер, атаандаштык жөнүндөгү мыйзамы, ак ниеттүүлүк, эстүүлүк, адилеттүүлүк.

Заманбап экономиканын шарттарында рыноктук мамилелер абдан тез өнүгүп жатат - жана жыл сайын рыноктун ар кандай субъектеринин ортосундагы атаандаштык көйгөйү олуттуу болуп баратат. Атаандаштар негизги максатына – өнүм же кызматты сатууга жана ал үчүн эң көп пайда алууга кандай гана жол менен болбосун жетишүүгө умтулушат. Мындай күрөштө атаандаштар дайыма эле мыйзамдуу, чынчыл жана абийирдүү каражаттарды колдонушпайт. Рыноктун субъекттери атаандаштыкта өз аракеттери менен мамлекеттин, подрядчылардын жана керектөөчүлөрдүн таламдарын бузган учурлар көбөйүп барууда. Азыркы мыйзамдарда күрөштүн мындай ыкмаларын “кара ниет атаандаштык” деп аташат. Кара ниет атаандаштык экономикалык атаандаштыктын эң терс көрүнүшү жана анын эрежелеринен жана ыкмаларынан коргонуу укугу катары дүйнөлүк экономиканын өнүгүүсүнүн белгилүү бир мезгилинде жана өзгөчө спецификалуу шарттарда калыптанган [1].

Кара ниет атаандаштыктын укуктук аныктамасы Кыргыз Республикасынын 2011-жылдын 22-июлундагы № 116 "Атаандаштык жөнүндө" Мыйзамында камтылган. Аталган мыйзамдын 3-беренесине ылайык кара ниет атаандаштык чарба жүргүзүүчү субъекттердин ишкердик жүргүзүүдө артыкчылыкты алууга багытталган, ушул Мыйзамдын жоболоруна, иш жүргүзүүнүн саптарына, ак ниеттиктин, акылга сыйбаган жана адилеттиктин талаптарына каршы келген жана башка чарба жүргүзүүчү субъекттерге - атаандаштарга, же алардын ишмердик беделине зыян келтириши мүмкүн болгон же зыян келтирген ар кандай аракеттер деп аныкталган.

Бул концепцияны талдоо менен белгилүү бир белгилерди бөлүп көрсөтүүгө болот, алардын болушу рынок субъектисинин аракетин кара ниет атаандаштык катары квалификациялоого мүмкүндүк берет:

1. Кара ниет атаандаштыктын объективдүү жагы иш-аракет түрүндө, башкача айтканда, чарба жүргүзүүчү субъекттин активдүү жүрүм-туруму аркылуу көрүнөт. Мындай мамиле кара ниет атаандаштыктан активдүү эмес жүрүм-туруму менен мүнөздөлгөн чарба жүргүзүүчү субъектти четтетет, башкача айтканда, белгилүү бир аракеттерди жасоого милдеттүү болгонуна карабастан, чарба жүргүзүүчү субъект пассивдүү бойдон калуу менен «Атаандаштык жөнүндө» Мыйзамынын колдонуу чөйрөсүн чектейт. Маселен, ушунун негизинде чарба жүргүзүүчү субъект кандайдыр бир иш-аракеттерди жасоо милдетин четке кагуу, мисалы, анын жайгашкан жери жөнүндө так маалымат берүү милдетин этибарга албай, керектөөчүлөрдү товарлардын өндүрүлгөн жери жөнүндө адаштырышы мүмкүн болгон жагдай кара ниет атаандаштык деп эсептелбейт. [2]

2. Кара ниет атаандаштык үчүн жоопкерчиликке тартылышы мүмкүн болгон адамдар (укук бузуунун субъекттери) болуп бир гана чарба жүргүзүүчү субъекттер, б.а. жарандар-ишкерлер жана юридикалык жактар саналышат. Мында жабырлануучу жактар да укук бузуучулардын атаандаштары болуп саналган чарба жүргүзүүчү субъекттер (жаран-ишкерлер

жана юридикалык жактар) болуп эсептелет [3]. Бул өзгөчөлүккө баа берип, биз кара ниет атаандаштыкка тыюу салган ченем атаандаш ишкерлердин кызыкчылыктарын коргоого багытталган деген тыянак чыгарууга болот. Ошол эле учурда кара ниет атаандаштыктын формаларынын бири болуп «өндүрүүнүн мүнөзүнө, ыкмасына жана ордуна, керектөө касиетине, товарлардын сапатына жана санына карата же аны өндүрүүчүлөргө карата жаңылыштыкка киргизүү» саналат. Кара ниет атаандаштыктын бул формасы атаандаштын ишкердик ишмердигине таасир этпейт. Демек, каралып жаткан учурда Кара ниет атаандаштык түшүнүгүнүн аныктамасы "Атаандаштык жөнүндө" мыйзамынын 8-беренесинин жоболоруна туура келбей калат. Андагы формулировкаланган эреже жүгүртүүгө чыгарылган товарлар (кызмат көрсөтүүлөр) жөнүндө керектөөчүлөрдүн туура маалыматка болгон укугун бузууну билдирет, ал эми «Кара ниет атаандаштык» түшүнүгү атаандаштардын ортосундагы укуктук мамилелерге арналгандыктан, жалпысынан бөгөт коюунун натыйжалуулугун төмөндөтөт. Башка укуктук системаларда кененирээк түшүнүктөр колдонулат: мисалы, "атаандаштык максаттында", "атаандаштыкта", "атаандаштык мамилелерде" же атаандаш инсан менен башка адамдар бирге көрсөтүлөт: мисалы, "жеткирүүчүлөр жана кардарлар". Башкача айтканда, сөз, ошондой эле, коомдук кызыкчылыктарды, б.а. керектөөчүлөрдүн кызыкчылыктарын коргоо жөнүндө болуп жатат.

3.Максаты – ишкердикти жүзөгө ашырууда мыйзамсыз жана арам ыкмаларды колдонуу аркылуу артыкчылыктарга ээ болуу. Белгилей кетчү нерсе, артыкчылыктарга ээ болуу мыйзам тарабынан тыюу салынбаган жана атаандаштыктын маңызы болуп саналат [4].

4.Колдонуудагы мыйзамдардын жоболоруна гана эмес, ошондой эле ишмердик жүгүтүүнүн үрп-адаттарына, ишкердик ишмердүүлүктү ишке ашыруудагы ак ниеттуулуктун, акыл-эстуулуктун жана калыстыктын талаптары карама-каршы келүүсү. Башка сөз менен айтканда, кара ниет атаандаштыктын формалары катары мыйзамда көрсөтүлгөн мыйзамсыз аракеттер гана эмес, чарба жүргүзүүнүн тартибин, ак ниеттүүлүк, негиздүүлүк жана адилеттүүлүк талаптарын бузган башка аракеттер да таанылышы мүмкүн.

Өлкөбүздүн мыйзамдуулугунда “ак ниеттүүлүк”, “эстүүлүк” жана “адилеттүүлүк” түшүнүктөрүнүн юридикалык аныктамасы жок.

«Ак ниеттүүлүк» термини чынчыл, бирөөгө жаман ойлобогон, мактоого татыктуу, тартиптүү деп чечмеленет, ал эми «тартиптүү» термини өз кезегинде чынчыл жана кабыл алынган жүрүм-турум эрежелерине шайкеш келет жегенди түшүндүрөт [5].

Мындан ак ниеттүүлүктүн талаптары жүрүм-турумдун коомдо кабыл алынган бардык жүрүм-турум эрежелерине, анын ичинде мыйзамдарда же чарбалык практикада бекитилген эрежелерге ылайык келүүсүн билдирет.

Ар бир конкреттүү учурда чарба жүргүзүүчү субъекттин жүрүм-туруму коомдо кабыл алынган ишкердик ишмердүүлүктү жүргүзүүнүн принциптерине канчалык ылайык келер-келбесин укук коргоо органы чечиши керек.

Кара ниет атаандаштыктын укуктук аныктамасынын конструкциясы кандай болушу керек деген суроого ар кандай көз караштар бар.

Зарипова Т.Ю. ак ниеттүүлүк, эстүүлүк жана адилеттүүлүк категорияларын адеп-ахлак жана ыймандуулук нормаларына тиешелүү укуктук эмес түшүнүктөр катары каралбаган атаандаштыктын укуктук түзүмүнөн алып салуу зарыл деп эсептейт, бул аларды мыйзамда баалоочу категория катары колдонууга жол бербейт. Мындай позиция менен макул болуу кыйын, анткени дал ушул иш-аракеттин ишкердик жүгүртүүнүн каада-салттарына, ак ниеттүүлүктүн, эстүүлүктүн жана адилеттүүлүктүн талаптарына карама-каршылыгы кара ниет атаандаштыкты атаандаштык мыйзамдарынын башка бузууларынан (үстөмдүк абалынан кыянаттык менен пайдалануу, монополисттик ишмердүүлүк) айырмалап турат. Мындан тышкары, адеп-ахлактык критерий кара ниет атаандаштыкты мыйзамдуу жана адилеттүү атаандаштыктан айырмалоого мүмкүндүк берет, анын маңызы эң жалпы мааниде ишкерлердин өз укуктарын ишке ашыруудагы атаандаштык максаттарга жетүүгө умтулуусу менен колдонулган кара ниет ыкмалардын ортосундагы туура келбестикте жатат [4].

Еременко В.И., тескерисинче, жогоруда айтылган түшүнүктөр гетерогендүү жана

ишкердик жүгүртүүнүн каада-салты жарандык укуктун көз карашынан алганда мыйзамдуу боло тургандай өнүгө алат, бирок этикалык ченемдердин жогорку талаптарына карама-каршы келет деп ырастайт. Андуктан, Еременко В.И. кара ниет атаандаштыкка квалификациялоодо келечекте карама-каршы бааларга жол бербөө үчүн талаптардын бирине, мисалы, абийирдүүлүк, эстүүлүк жана адилеттүүлүк талаптарына артыкчылык берүүнү сунуштайт.

Бирок, "абийирдүүлүк (ак ниеттик)", "эстүүлүк" жана "адилеттүүлүк" баа берүүчү категориялар болуп саналат жана рыноктук мамилелердин ар бир субъекти үчүн ар кандай жолдор менен берилиши мүмкүн. Эгерде "кара ниет атаандаштык" түшүнүгүнөн аракеттеги мыйзамдарга карама-каршы келүүчү мындай талаптарды алып салсак, анда кара ниет атаандаштык категориясы чарба жүргүзүүчү субъекттин аракеттерин ак ниеттүү эмес катары классификациялоо үчүн бирдиктүү жана так критерийинин жоктугунан улам укуктук жөнгө салуудан "түшүп калышы" мүмкүн.

Кара ниет атаандаштыктын маанилүү белгилеринин бири болуп башка чарба жүргүзүүчү субъектке – атаандашка зыян келтирүү саналат.

Мында зыян атаандаштын мүлктүк чөйрөсүндө азыркы учурда орун алган же эгерде укук бузуунун алдын албаса, анда келечекте келип чыгышы мүмкүн болгон зыяндарга, ошондой эле башка чарба жүргүзүүчү субъекттердин - атаандаштардын ишкердик беделине келтирилген зыяндарга бөлүнөт.

Жогоруда айтылгандардын негизинде кара ниет атаандаштыктын аныктамасын - төмөнкүчө чагылдырууга болот: кара ниет атаандаштык – бул рыноктук мамилелердин субъекттеринин Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына жана эл аралык укукка, ошондой эле ишкердик жүгүртүүнүн каада-салттарына, ак ниеттүүлүк, эстүүлүк жана адилеттүүлүк принциптерине каршы келген, ишкердик чөйрөсүндө чарба жүргүзүүчү субъекттерге - атаандаштарга жана керектөөчүлөргө зыян келтирген же келтирүүгө жөндөмдүү, же алардын ишкердик беделине зыян келтирген же келтирүүгө жөндөмдүү негизсиз артыкчылыктарды алууга багытталган ар кандай аракеттерин, ошондой эле аракетсиздигин билдирет.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1.Паращук, С. А. Кара ниет атаандаштыктын шарттары / С. А. Паращук // Ишкердик укук. - 2016. - № 2. - С. 51-58.

2.Серегин, Д.И.. Кара ниет атаандаштык укуктук категория катары: юрид.илим. канд. ... дисс: 12.00.03 / Д. И. Серегин. – Москва, 2012. – 84 б.

3.Еременко, В.И. Россия Федерациясындагы Кара ниет атаандаштыктын алдын алуунун өзгөчөлүктөрү / В.И. Еременко // Мамлекет жана укук. - 2012. - № 2. - С. 28-35.

4.Цветкова, М. В. Кара ниет атаандаштыктан жекелештирүү каражаттарына болгон укуктарды жарандык-укуктук коргоо: юрид.илим. канд. ... дисс: 12.00.03 / М. В. Цветкова. - Москва, 2011. - 45 б.

Сапиева Н.Э.

Баткен мамлекеттик университети

БАКШЫЛЫКТАГЫ ЫЙЫК СЫЙЫНУУЧУ ЖАЙЛАРДЫН ОРДУ

Аннотация

Бул макала Фергана өрөөнүнүн түштүк-батышындагы бакшычылыктагы ыйык сыйынуучу жайлардын орду тууралуу болмокчу. Фергана өрөөнүнүн түштүк-батышындагы бакшылардын ишениминде, ыйык сыйынуучу жайлар алардын аруулануучу, күч топтоочу жана бакшылыктагы түрдүү, сыйкырдуу ишмердүүлүктү жүргүзүүчү жай катары эсептелинет. Бакшылыктын уютку сыңары түпкү шамандык маңызы сакталып, ислам дини менен жуурулушкан бакшылык иш-аракеттер ыйык сыйынуучу жайларда аткарылып келет. Бакшычылык эл арасында жашап келген, эң туруктуу жүрүм болуп эсептелет. Алар аткарылган кыймыл-аракеттердин комплексин талдоонун негизинде, бакшычылык ишмердүүлү, исламга чейинки ишенимдер менен ислам динине таандык иш-аракеттерди жасоосу бизге маалым болду. Методдор: Бакшычылыктын ыйык сыйынуучу жайлардагы ишмердүүлүгүн изилдөө учурунда негизинен теориялык жана эмпирикалык изилдөө методтору колдонулду. Жыйынтык: Фергана өрөөнүн түштүк-батышындагы бакшычылыктын ыйык сыйынуучу жайлардагы ишмердүүлүк чөйрөсү аркылуу, алардын дүйнө таанымындагы өзгөчөлүктөр аныкталды.

Негизги сөздөр: бакшы, суфий, ыйык жайлар, чилде, зикир чалуу, транс,ээси.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БАКШЫ В СВЯЩЕННЫХ МЕСТАХ ПОКЛОНЕНИЯ

Аннотация

В данной статье описывается роль священных культовых сооружений в шаманизме на юго-западе Ферганской долины. В верованиях бакши юго-запада Ферганской долины святые места считаются местами их освящения, увеличение духовной силы и совершения различных магических действий, обрядов и колдовства. Изначальная шаманская суть бакши сохранена, осуществляется симбиоз бакши с исламской религией, выполняются в святых местах поклонения. Бакши считается самым устойчивым верованием, существовавшим среди людей. На основе анализа комплекса совершаемых ими действий нам стало известно, что доисламская верования и религия ислам используется деятельность бакши по сей день. Методы: При изучении шаманской деятельности в священных местах поклонения использовались теоретические и эмпирические методы исследования. Вывод: Через сферу деятельности шаманизма в священных культовых местах юго-запада Ферганской долины определены особенности их мировоззрения.

Ключевые слова: бакши, суфий, святилища, чилде, зикр, транс, обладатель.

ACTIVITIES OF BAKSHI IN SACRED

Annotation

This article is about the role of sacred places of worship in bakshi in the southwest of the Ferghana Valley. In the belief of the bakshi of the south-western Ferghana Valley, sacred places of prayer are considered as a place of sanctification, energizing and carrying out various magical activities of bakshi. The original shamanic essence of baksha is preserved, a symbiosis of baksha with the Islamic religion is carried out, and is performed in holy places of worship. Bakshi is considered the most stable belief that existed among people. Based on the analysis of the complex of actions they performed, we learned that the pre-Islamic beliefs and religion of Islam are used by the bakshi to this day. Methods: Theoretical and empirical research methods were used to study shamanic activities in sacred places of worship. Conclusion: Through the sphere of activity of shamanism in sacred places of worship in the southwest of the Ferghana Valley, the features of their worldview are determined.

Key words: bakshi, Sufi, sanctuary, childe, dhikr, trance, owner.

Кыргыздардагы бакшычылык-шаманизм менен ислам динини суфий агымынын жуурулушкандыгы болуп эсептелинип, анда шамандык элементтер уютку катары сакталып, мистикалык суфийлик багыта ишмердүүлүк жүргүзүлүнөт. Шамандык психотехниканы изилдөөчү Стэнли Криппнер шаманизмди дин эмес, рухий техниканын жыйындысы деп белгилейт [5, с.83]. Башка илимпоздор менен бирге ал шаманизм динден айырмаланып, догмалардын, белгиленген литургиянын, ыйык тексттердин жана институттардын болушу менен мүнөздөлбөй турганын айтат [6, с.11]. Ал эми башка окмуштуулар болсо, тескерисинче, шаманизмди диний культтун алгачкы түрү катары түшүнүшкөн [8, с.43. 3, с.27]. В.И. Харитонованын айтымында “шаманизм ыйык сыйкырдуу-мистикалык практика катары, ал эми шаман өзгөчө психофизиологиялык мүмкүнчүлүктөрү бар адам катары, алар үчүн рухтар

менен байланышуу диний эмес мамилелер, тескерисинче, конкреттүү мамилелерге негизделген сыйкырдуу аракеттер” деп белгилейт [9, с.96].

Шаманизм адегенде жалпы табиятка таазим этүү менен- асман, күн, ай, дарыялар жана жаратылыштын башка кубулуштарына таянуу менен иш жүргүзөт, ошондуктан фетишизмдин көп элементтерин өзүнө камтыйт. Маркумдарды бакшылар сыйынуучу эркин кудай катары карашып аларга сыйынышат. Жердеги жашоодо жакшылык менен жамандык, бакыт менен бактысыздык аалам ээсинен көз каранды болуп, ырайым менен жаза, күнөө жасагандан кийин дароо кайтып келерине бакшылар ишенишет.

Мистикалык суфизм диний-философиялык көз караштардын топтому болуп, ал психотренинг жана аскеттик практиканы өз ичине камтыйт. Суфий агымындагы дервиштер менен суфий аалымдары, бири-бири менен практика жана теория катары байланышат. Биринчиден алар өзгөчө формадагы ырым-жырымдарды аткарышат, экинчиден татаал философиялык окууну карманышат. Мистикалык дүйнө таанымды руханий багытта ишке ашырууга умтулууну болжолдоп, жогорку аң-сезимге жетүүнүн, аны өнүктүрүүнүн жана кеңейтүүнүн ыкмалары жана дисциплиналары карманышат [10, с.72]. Кыргыздарда дербиштерди “дубана” деп аталып, ал эл ишениминде Алланы тааныган, Куранды билген жана келечекти көрө алган олуя катары кабыл алышкан.

Бакшылардын колдоочулары менен баарлашуусунда ыйык сыйынуучу мазарлардын орду чоң. Мазарлардын ээлери бакшылардын колдоочусуна айланат деп ишенишет. Бул себептен мазарлардын баарына эле, бакшылар сыйынуу үчүн бара беришпейт. Негизинен кожолордун, эшендердин мазарына жана ислам динине байланышкан аттар менен аталган мазарларга барышат. А.Н. Маничкин өзүнүн эмгегинде салттуу ислам диндеги даарат алуудан тышкары кыргызчылык ырым-жырымдарды аткарууда, “рух тазалоо” деген ырым бар. Ал адатта, ыйык жерлерде - мазарларда, ыйык булактарда, дарыяларда же көлдөрдө жүзөгө ашырылат. Каардуу рухтардан, оору жана кайгыдан, сактанууга багытталып, бакшылар же шыпаачылар түрдүү мистикалык ырым-жырымдардын коштоосунда аткарат деп белгилейт [7, с.124-125]. Бакшылар кардарлардын эле эмес өздөрүнүн да жан дүйнөсүн тазалоого муктаж экендигин маалыматчылар билдиришти. “Рух тазалоо” менен алар кардарлардан алган зыян энергиядан толук арылат. Анда гусул алуу, чиллага олтуруу, зикир чалуу, беш убак намаз окуу менен гана чектелбестен ыйык сыйынуучу жайларга (өздөрү тандаган) барып, түрдүү мистикалык ырым-жырымдарды аткаруу менен коштолот.

Жалпысынан алганда, бакшылардын руханий зыярат салты башка жөнөкөй зыяратчылар үчүн белгилеген эрежелердин көпчүлүгү менен дал келет. Даарат алуу менен мазарларга барып, Аллага жана барган мазардын ээсине атап куран окуп, эгер намаз окуу убактысы болуп калса ошол жерде намазын окуп, кан чыгып же курбандык чалып, ал жерде тамак бышырып жана тамактануу менен коштолот. Милдеттүү түрдө эркек да, аял да баш кийим кийишет. Бакшылардын сыйынуудагы өзгөчөлүгү, мазардын ээсине атап, майланган үч же жети кебезди күйгүзүшөт жана кан чыгарып, курбандык чалышат. Мууздалган жандыктын канын Курандын түрдүү сүрөөлөрүн жана аяттарын окуп дем салып, өздөрүнүн диний-сыйкырдуу эрежелеринин негизинде канды денесине сүртөт. Теспени кармап зикир чалып эки-үч сааттап, жалгыз олтурушат. Бул мезгилде аяндар билдирилет жана рухтар менен байланышка чыгышат б.а. бакшы транска түшөт. Алар обочолонуп жалгыздап олтурууда тирүү менен өлүктүн ортосундагы элчинин ордун аткарып, өздөрүнө күч топтоп жана арууланып жатабыз деп ишенишет. Бакшылардын ишеними боюнча сыйынуучу жайлардагы рухтар алардын ой тилектерин бат ишке ашуусуна түрткү берет. Мазарларга барган учурда, бакшылар менен түз байланышка чыккан рухтар, көрүмчү катары көрүнүшүп, бакшылардын ал рухтардан түрдүү маалыматтарды алуу мүмкүнчүлүгү пайда болооруна ишенишет. Ал жактан келгенден кийин аян түштөрдү көрүү, аларды чечмелөө менен өздөрүнүн паралел дүйнө менен болгон байланыштарынын натыйжалуулугун жана өзүнүн руханий жактан тазаланганын даана сезилет деп ишенишет [1, №5. 2019].

Мазарлар менен бакшылардын ишмердүүлүгүн бириктирген дагы бир учур “көчүрүү” ырымы болуп эсептелинет. Бакшылардын кардар менен иштеген учурда ага өзүнүн рухтары,

эгерде кардардын мүшкүлү оорураак болгондо, бакшыларды ыйык мазарларга баруусуна буйруйт. Бул мезгилде бакшы кардарына мазарга баруусун сунуштап, баруу мөөнөтүн белгилешет. Алдын ала тоок же жандык алынат, так сандагы жети же тогуз май тооч бышырылат. Ак кездеме бир же үч метр алынат. Баруу мөөнөтүндө айдын толгонуна жана аптанын шаршемби күн болуусу зарыл экендиги каралат. Айдын толгон учуру жана шаршемби күнү аткарылган сыйкырдуу ырым-жырымдар эки эсеге күчтөнөт жана бат ишке ашат деп ишенишет. Бакшылардын ырым-жырымдарынын эң маанилүүсү кардардын оорусун жана жашоосундагы түрдүү тоскоолдуктарды “көчүрүү” болуп саналат. “Көчүрүү” ырымы жөнүндө Н.П.Дыренкованын айтымында, кыргыздарда кээ бир учурларда бала катуу ооруп калганда, баланы айыктыруу үчүн “ооруну көчүрүү” деген сыйкырдуу ырым-жырымдын жардамы менен дарылашат. Оорулуу баланын жанында отуруп көчүрүү ырымын жасагын аял чинин сабагынан аялдын жана эркектин түспөлүндөгү куурчакты ак жана кара кездемеге ороп жасайт. Башка ак чүпүрөктүн учуна талкан, жарма, туз, май жана ар кандай өсүмдүктүн уруктарын түйүнчөкчөлөргө байлайт - бул боо азыктыруулук, б.а. азыктар, тамак-аш деп аталат. Көчүрүү ырымын жасап жаткан аял эки фигураны аттарды чагылдырган эки чия таякчага үстүнө коюп, таяктар аркылуу таңгакталган түйүнчөктөрдү таякчаларды ыргытат. Андан кийинки фигураны жана таңгакталган азык түйүнчөктүн бардыгын жалпы чүпүрөккө ороп коёт [4, с.17]. Баланын бүт денесин үч жолу тегертип айлантып мындай дейт:

*Эртеңки учук кечке жетпе,
Кечки учук эртеңке жетпе,
Агыны катуу сууга бар,
Ашуусу катуу тоого бар,
Ичи жаманга бар,
Туура келди душманга бар,
мен да кайттым, сен да кайт.*

Жогорудагыдай сөздөр айтылган соң фигураларды боз үйдөн алыс жерге ыргытылат, кээде жерди казып көмүшөт. Оорулар жасалган ырым-жырымдардагы нерселер менен кошо кетет деген ишенимде аткарышат. Аларды ыргытып же көмүп жатканда болсо төмөндөгүдөй сөздөр айтылат:

*Сен жолоочу болсо,
Жол менен кет,
Жортуулчу болсо,
Жол менен кет.*

Кесеге суу алып баланын башынан үч жолу тегереткенче “айланайын кудай суу менен кетир” деп айтышып балага үч жолу суу ичирет, андан соң сүүнү чачып ташташат. Оорулуу баланын кийимин жетим-жесирлерге же колунда жокторго кудайы же садага катары беришет деп белгилейт [4, с.17]. Жогоруда сүрөттөлгөн фигураларды кыргыздарда бала ооруп жатканда жасап, аларды “жолго” тамак-аш жана “ат” менен камсыз кылып, үйдүн ары жагына ыргытып жиберилиши, Шорлордун (куртужак) жана кумандиндердин (куртыжак) аялдарынын Ата-баба рухтарынын, кыргыздарда куурчактарга сыйкырдуу мамиле жасоо учурунда фигуралар Ата-бабасынын элеси болгонун көрсөтөт. Ата-бабалардын рухтарына баланын “оорусун” берип (же бул “ооруну” аларда “жердештирген”), ооруга бириктирип аларды жолго жөнөткөндүгү, телеуттердеги сууга агызуу же үйдөн алыс ыргытуу ырымына окшошот.

Ал эми Т.Баялиеванын айтымында, Кыргызстандын түштүгүндөгү кыргыз бакшылары үй канаттууларга жана жаныбарларга оорунун рухун “көчүрүп” салуу менен “дарылоо” ыкмасын колдонушкан [2, с.132]. Демек, алар өздөрүнүн дарылоо тажрыйбасында, ушул жагы менен түндүк кыргыз бакшыларынан айырмаланып турган. Бул көчүрүү ырымы азыркы учурда да бакшылардын дарылоо жолун ачуу ыкмасында колдонулуп келет.

Көбүнчө ак тооко көчүрүлөт. Кээ бир учурда гана ак койго же эчкиге көчүрүлөт (эгерде кардардын мүшкүлү өтө оор болгон учурда). Мында кардар бакшы белгилеген мазарга барып, эл көзүнөн оолак жерге жайгашат. Кардар да даарат алат, баш кийим кийим кийет жана кийген кийими таза болуусу шарт болот. Көчүрүү ырымынан алдын мазардын “ээсине” атап куран

окулат жана үч же жети шам аларга багышталып жагылат. Ал кадимки шам эмес, майга салынган кебез бөлүкчөлөр болуп эсептелинет. Бакшы баштаган ырым-жырым мезгилинен баштап бүткөнгө чейин, кардар да үйрөтүлгөн сүрөөлөрдү жана келмелерди айтып олтурат. Кардардын үстүнө алдын ала даярдалган ак кездеме жабылып, жандыкты же тоокту колу менен киндик тушка басып олтурат. Көчүрүү учурунда бакшы түрдүү сүрөөлөрдү жана аяттарды окуйт жана өзүнүн жардамчы рухтарынан жана мазардын ээсинен жардам суралат. 10 же 15 минутага созулган иш-аракеттин негизинде көчүрүү ырымы бүтөт. Тооко же жандыка көчүрүлгөн соң, бир кутуча ийнелерди кардардын денесинин ар кайсы бөлүгүнө тийгизип, кардардын колуна ийнелерди берип аны экиге бөлдүрөт. Ошол мазардын топурагын кардардын денесине сүйкөлөт. Көчүрүү ырымынан кийин кардарды үйүндө сөзсүз түрдө аткара турган эрежелер коштойт: дайыма даарат менен жүрүү, кеч киргенде көчөгө чыкпоо, зикир чалуу болуп эсептелет. Кардар жогорудагы аталган эрежелерди так аткаруу менен эңсеген максатына жетет деп ишенет. Көчүрүлгөн жаныбардын этин жегенге мүмкүн эмес. Андыктан ал жандыкты кое берет. Ал эң көбү үч күн гана жашайт, себеби көчүрүлгөн жүктү алар көтөрө алышпайт деп ишенишет. Зыяраттардын көбү шыпаа алуу максатында жана иш жолунун ачылышына карата жасалат. Ырым-жырымдарды ыйык жерде аткаруу аркылуу, бакшылардын ишмердүүлүгүнүн күчү эки эсеге көбөйүп, ал жерлердеги аткарылган ырым-жырымдардагы шыпаалар жана ой тилектер бат аткарылат деп ишенишет.

Шамандык оору кадимки медицина менен дарылоого мүмкүн болбогон нерв оорусу болуп эсептелинет. Шамандык ишмердүүлүкө киришүү менен гана б.а. шамандыкты мойнуна алуу менен оорудан арыла алат. Алар ата-бабалардын рухтарынын чакырыгы менен тандалган адамдар. Эгер тандалган адам баш тартса, ал адам оорукчан кээде өлүмгө дуушар болушат. Шамандык оору менен ооругандар жөнүндө көптөгөн далилдер бар. Шама болгонго чейин адам көпкө чейин ооруп, ага өлгөн шамандардын рухтары, анын “ута” (ата-бабалары) келип, шамандыкты үйрөтүп жаткандай сезилип, алар менен тирүү адам менен сүйлөшкөндөй аңгемелешет. Ал рухтарды сырттан эч ким көрбөйт. Кээде бир рух келет, кээде бир нече өлгөн шамандардын рухтары дээрлик бардыгы келет [6, с.47]. Жогорудагы шамандык оору менен кыргыз бакшылары да айлап, жылдап ооруп, рухтар менен тирүү адам менен сүйлөшкөндөй аңгемелешет, бирок кыргыз бакшыларында шамандардын рухтары эмес, көбүнчө чоң ата-чоң энелеринин, таята-таэнелеринин, кээде чоочун адамдын жана жаныбардын элесинде келет. Ошондой эле кыргыз бакшылары түшүндө “аян” түштөрдү көрүшөт. Бакшылык оорусу медицинадан жардам таба албагандан кийин, кыргызчылыкты аткарууга мажбур болушуп, дем салуучу молдодон тарта бакшыларга барышат. Бул мезгилде тажрыйбалуу бакшы, бакшы оорусу менен ооруган адамдын ооруларын, себептерин түшүндүрүп, бакшычылыкты мойнуна алуусун сунуштайт. Эгерде ал сунушту ооруган адам кабыл албаса, оорусу күчөп өлүмгө жетиши мүмкүн экенини түшүндүрүлөт. Ал эми ал сунушка макул болсо бакшылык оору акырындык менен кайтат. Макул болгон бакшылык менен ооруган адам узак мөөнөттү камтыган бакшылык ишмердүүлүктүн баштапкы мөөнөтү болгон руханий жактан тазалануу, намаз окуу, сүрөөлөрдү жана аяттарды жаттоо ошондой эле чиллеге олтуруу жүрүмүн басып өтөт. Бакшылыка киришүү боюнча Т.Д. Баялиеванын айтымында Кыргызстандын түштүк жана түндүгүндөгү бакшылардын бакшылыкты мойнуна алууда өзгөчөлүктөрдү белгилейт. Анда Кыргызстандын түштүгүндөгү кыргыздардагы бакшылыкты мойнуна алууда, тажрыйбалуу бакшылардын курсунан өтүүнүн негизинен кийин гана өздөрүнүн колдоочу рухтарын көрүүсү мүмкүн экендиги жөнүндө маалымат берет [2, с.128]. Бирок талаа материалдарын топтоо мезгилинде биз изилдеген өрөөндөгү бакшылар бакшылыкты мойнуна алуу жүрүмүнөн мурун эле, өздөрүн колдоочу рухтар менен сүйлөшкөндүгү жөнүндө маалыматтарды ала алдык, жана дээрлик бардык бакшылар, бакшылык жүрүмүнөн кийин гана өз ишмердүүлүгүн жүргүзгөндүгүн биле алдык.

Бакшылык ишмердүүлүктө устаттын шакирт чыгаруусу маанилүү жөрөлгө болуп эсептелинет. Бакшы устат шакирт бакшыны чыгарууда түрдүү мистикалык эрежелердин коштоосу менен акыркы бүтүүчү фазада мазарга жаңы бакшыны алып барып бата берүү б.а. “дуа” берүү менен аяктатат. Анда шакирт бакшы 3 күндөн 40 күнгө чейинки “чилдега” (чилла)

олтурат жана аяктап калганда, устат бакшы аяндардын келүүсү менен белгилүү мазарды тандайт. Ал мазарга атайын даярдыктар менен барылат. Аптанын шаршемби күнү белгиленип, ай толгон учурда барылат. Шакирт бакшынын денеси, кийген кийими таза, кийимдин түсү ак болуусу жана анын руханий дүйнөсү таза болуусу зарыл деп эсептешет. Бакшычылыкты мойнуна алууда, жаш бакшы кайрадан төрөлөт деген ишенимде анын турган турпаты, денеси, руханий дүйнөсү да жаңы төрөлүүгө дал келүүсү керек. Жаңы бакшычылыкты мойнуна алган адам, жаңы төрөлгөн наристедей таза болот деп ишенишет. Белгиленген мөөнөтө, тандалган ыйык сыйынуучу жайга даарат менен барышат, Аллага жана ошол жердин ээсине атап Куран окушуп, жети шамды жагып, ысырык түтөтөт, курмандык чалынат жана ошол жердеги булактардан суу ичилип, жердин ээсине ыраазычылык айтылат. Устат бакшы да, шакирт бакшы да Курандын түрдүү аяттарын жана сүрөөлөрүн окуп, “адалынан бер, дайыма желөп кубаттап жүр, сенин жардамыңа муктажбыз” деп ыйык жердин ээсине кайрылып, андан жардам жана анын колдоосун суранышат. Алардын ишениминде кабыл анынган сыйынуулар, түрдүү белгилердин негизинде билдирилет. Ыйык жердеги кокустан чыккан жандыктар жана алардын үндөрү, көрүмчү б.а. алардын голлюцинация болушун айтышат. Мисалы куштардын сайрашы, жыландын ошол жерде пайда болуусун алар белги деп кабыл алышат. Аны менен катар жөрөлгө өткөрүлүп бүткөндөн кийинки түнү көрүлгөн түштөр аркылуу чечмеленет. Ыйык жердин ээсинин аларды кабыл алгандыгы, алардын түштөрүндөгү учуусу, ак кийинип нурлануусу, таза агын сууну көрүү деп ишенишет. Жогорудагы жөрөлгөлөр толук кандуу аткарылып бүткөн соң, бакшы толук кандуу “бакшы” атына ээ болот деп ишенишет. Жана да жаңы бакшыны устаты эмнеге үйрөтсө, аны менен алектенет, бирок кээде шакирт бакшынын өзүнүн каалоосуна да коюшат. Мисалы устаты ак сыйкырды үйрөтүп чыгарса, ал аны каалабай кара менен алектенип кетет же тескерисинче ак сыйкырды кабыл алат. Кээде эки жакты тең салмакта бирдей аткара тургандар да кездешет. Ошондой эле жаңы чыккан бакшынын аткарган сыйкыры күчтүү болот. Эгерде жаңы бакшы балакатка жете элек мезгилинде мойнуна алып, андан ары бакшычылык менен алектенсе, анын жасаган сыйкыры күчтүү таасир этет деп ишенишет. Себеби балакатка жете элек бакшы, руханий жактан таза болгондугу менен түшүндүрүлөт.

Жыйынтыктап айтканда ыйык сыйынуучу жайларга баруу менен бакшылар айыктыруу, тазалоо жана төлгө ачуу жөрөлгөлөрдү аткарышат. Бакшылар ырым-жырымдарды аткарууда белгилүү бир таза, алдын ала даярдалган жабык узун кийимдерди жана баш кийимди кийип, камчы, бычак, шамды, таспини колдонушат. Алар Курандын сүрөлөрүн жана аяттарды окушуп, оорулууга дем салышат. Ыйык сыйынуучу жерлердин ээлерине курмандык (тоок, жандык) чалышып, шам жагышат. Ошондой эле алар түш жоруп, аларда катылган сырлардын маселелерин чечүү жолдорун тапканга аракет кылышат. Бакшылардын ыйык сыйынуучу жайлардагы арууланышы, көчүрүү ырымынын аткарышы менен ал жердеги анимистик, фетиштик жана тотемдик ишенимдердин топтомун бирдиктүү алып барат. Демек, кыргыз бакшылыгы ар кандай диний системалар чырмалышкан “түйүндүн” бир түрү болуп эсептелинет. Кыргыз бакшылыгы табигый түрдө түптөлүшү татаал жүрүмдү басып өтүп, өзүнүн курамына түштүк Сибирдик, Орто Азиялык шамандык элементтерди камтыйт. Ошондой эле кыргыз бакшылыгынын кийинки формаларынын калыптанышында, ислам дининин кыргыз коомуна кириши, чарба жүргүзүүсү өз таасирин тийгизген. Чыгыш жана Батыш Түркстандын отурукташкан калкы менен болгон кылымдар бою тыгыз байланыштары да чоң ролду ойногону талашсыз.

Колдонулган адабияттар

- 1.Автордун талаа материалдары .№5.2019.
- 2.Баялиева Т.Д. “Доисламские верования и их пережитки у кыргызов” Фрунзе. 1972.с 132.
- 3.Басилов, В.Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана [Текст]/ В.Н.Басилов. М.: Наука, 1992.с.27.
- 4.Дыренкова Н.П. Получение шаманского дара по воззрениям турецких племен // Сборник Музея антропологии и этнографии.Т. 9. Л., 1930. с.43

5.Крипнер С. Шаман по имени Рокачущий гром.2012.с.83.

6.Ксенофонов, Г.В. Культ сумасшествия в Урало-Алтайском шаманизме. К вопросу об “умирающем и воскресающем боге” [Текст]/ Г.В.Ксенофонов. Иркутск, [б.и.], 1929. 19 ситературный журнал. 1907 г.сентябрь. стр. 862-878.

7.Маничкин, Н.А. Шаманизм и духовно-магические практики киргизов [Текст]/ Дисс. на соис. уч. ст. кан. ист. наук. Н.А.Маничкин. М.: 2019. 124-125 с

8.Токарев С.А. Религии в истории народов мира. М.: Политиздат, 1965.с.43.

9.Харитонов В.И. «Избранники духов», «преемники колдунов», «посвященные Учителями»: обретение магики–мистических свойств, знаний, навыков // Этнографическое обозрение. № 5, 1997. С. 16–35.

10.Эскарханов Л.Г. Суфизм как мистико-философское учение в исламе. ИСЛАМОВЕДЕНИЕ. 2011. № 2.с.72

Сапиева Н.
Баткен мамлекеттик университети

ФЕРГАНА ӨРНӨӨНҮН ТҮШТҮК БАТЫШЫНДАГЫ КЫРГЫЗДАРДАГЫ ТОТЕМИЗМДИН КАЛДЫКТАРЫНЫН ЖАШАП КЕЛИШИ

Аннотация

Бул макалада Фергана өрөөнүн түштүк батышындагы тотемизмдин калдыктары тууралуу болмокчу. Автор кыргыздардагы исламга чейинки ишенимдердеги тотемизмге негизделген, эл ичиндеги түрдүү ишенимдер, ырым-жырымдар, жөрөлгөлөрдөгү тотемизмдин калдыктарын маани маңызын белгилейет. Алардын көпчүлүгү ислам дининин таасири астында өздөрүнүн баштапкы маани-маңызын жоготуп, кээ бири аны менен жуурулушуп, бир бүтүн катары кыргыздардын салттык маданиятында колдонулуп келет. Кээ бирки тотемдик жаныбарлар жана ал жаныбарлардын дене бөлүктөрүнүн ыйык тутуу менен аны колдонуу, бирден бир маанилүү салт экендиги бизге белгилүү болду. Методдор: тотемизмдин калдыктарын изилдөө учурунда негизинен теориялык жана эмпирикалык изилдөө методдору колдонулду. Жыйынтык: Фергана өрөөнүн түштүк батышындагы кыргыздардын тотемдик калдыктарга ишенүү чөйрөсү аркылуу алардын этномаданиятындагы өзгөчөлүктөр аныкталды.

Ачык сөздөр: тотемизм, уруу, Көк жал, Шахмерден, Алп кара куш, Ойсул ата, Кайберендин каргышы.

СОХРАНЕНИЕ ОСТАТКОВ ТОТЕМИЗМА У КИРГИЗОВ ЮГО-ЗАПАДА ФЕРГАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

Эта статья о остатках тотемизма на юго-западе Ферганской долины. Автор подчеркивает значение остатков тотемизма в различных верованиях, обрядах и обрядах внутри народа, основанных на тотемизме в доисламских верованиях. Большинство из них утратили свое первоначальное значение под влиянием ислама, некоторые слились с ним и целиком используются в традиционной культуре кыргызов. Мы узнали, что некоторые из них являются тотемными животными и священное использование частей тела этих животных, является одной из важнейших традиций. Методы: при изучении остатков тотемизма использовались преимущественно теоретические и эмпирические методы исследования. Вывод: Кыргызы юго-запада Ферганской долины идентифицированы по масштабу веры в тотемные остатки в их этнокультуре.

Ключевые слова: тотемизм, племя, Кок Джал, Шахмерден, Алп кара куш, Ойсул ата, Проклятия Кайберена.

PRESERVATION OF REMNANTS OF TOTEMISM AMONG THE KYRGYZ IN THE SOUTHWEST OF THE FERGANA REGION

Abstract

This article is about the remnants of totemism in the southwest of the Fergana Valley. The author emphasizes the significance of the remnants of totemism in various beliefs, rites and rituals within the people, based on totemism in pre-Islamic beliefs. Most of them lost their original meaning under the influence of Islam, some merged with it and are entirely used in the traditional culture of the Kyrgyz. We learned that some of them are totem animals and the sacred use of body parts of these animals is one of the most important traditions. Methods: when studying the remains of totemism, predominantly theoretical and empirical research methods were used. Conclusion: The Kyrgyz of the southwest Fergana Valley are identified by the extent of belief in totemic remnants in their ethnoculture.

Key words: totemism, tribe, Kok Jal, Shahmerden, Alp Kara Kush, Oysul ata, Zangi Baba, Curse's Kayberen

Киришүү: Фергана өрөөнүн түштүк-батышындагы кыргыздардын исламга чейинки ишенимдеринин ичинен тотемизмдин калдыктарынын жашашы, элдик салттарды ичине камтыган ишенимдин бир түрү катары каралат. Тотемизм ишениминин калдыктарынын эл ичинде анчалык көзгө көрүнбөгөн туюнтма болгону менен, ал салттык маданиятында жергиликтүү элдин жашоосунун ажыралгыс бир бүтүндүгү болуп эсептелинет. Миңдеген жылдар бою кыргыздар тотемдик пирлердин, колдоочулардын жана ыйык деп эсептелинген жаныбарлардын дене бөлүктөрүн пайдалануу менен каада салттагы, ырым-жырымдагы ээлеген орду, кыргыздардын жашоосунун өзгөрүлгүс бөлүгү бойдон калган. Тотемизм ишеними –кыргыздардын исламга чейинки ишенимдеринин бири болуп эсептелинет.

Илимий иштин негизги максаты: Тотемизмдин калдыктары жана анын түрлөрү, элдин этногенетикалык жалпылыгынын, аны колдонгон элдердин руханий анын ичинен диндик

маданияттын байланыштарынын айкын мисалы жана ошондой эле кыргыздардагы исламга чейинки ишениминдер жөнүндө маалымат алып келген маанилүү тарыхый булак экендигин аныктоо.

Изилдөөнүн объектиси: Тотемизмдин калдыктары жана алардын аткарылуучу жана алып жүрүүчү чөйрөсү.

Изилдөө предмети: Фергана өрөөнүн түштүк батышындагы кыргыздардын тотемизмдин калдыктарынын негизинде пайда болгон ырым-жырымдар жана жөрөлгөлөр жана аны менен байланышкан диний ишенимдер.

Негизги бөлүк: Жаныбарларга сыйынуу адамдардын тарыхый өнүгүүсүнүн алгачкы этабында пайда болуп, тотемизмге барып такалат. «Тотем» термини илимде биринчи жолу XVIII кылымдын аягында европалык илимий адабияттарда пайда болгон. Тотемизмдин негизин адамдын тотемдик жаныбардан, өсүмдүктөн, жада калса жансыз нерседен жаралганына ишеним түзүү аны ыйыкташтыруу деп белгилейт [9, с. 51]. Тотемизм-уруучулук коомдогу диний ишенимдердин жана каадалардын жыйындысы, диндин байыркы формасы. Анын негизги өзгөчөлүгү катары адамдардын тигил же бул уруунун, жаныбарлардын пайда болушун, тегин айрым жаныбарлар, өсүмдүктөр менен тикеден-тике байланыштуу түшүндүрүү, анын ыйыктыгына, кереметтүүлүгүнө ишенүү болуп саналат. Э. Тайлордун эмгегинде бул тууралуу төмөнкүчө белгиленет: Түндүк Американын алгонкиндеринде аюу, карышкыр, ташбака, бугу, коен ж.б. жаныбарлардын аталыштары урууларга бөлүнүп кеткен урууларды билдирүү үчүн кызмат кылат. Мындан сырткары урууга тиешелүү ар бир адамдын өзүн аюу, карышкыр ж.б. деп чакырышат. Тотемизмдин эки аспектиси бар: бул социалдык топтошуунун жолу жана ишенимдер жана үрп-адаттар. Б.Малиновскийдин айтымында, Тотемизмдин социалдык аспекти уруунун өзүн жашаган чөйрөсүндөгү адамдын өзүнүн кызыкчылыктарын билдирет - "эң маанилүү объекттерге өзүнүн туугандыгын тануулоо же жарыялоо жана алардын үстүнөн бийликке ээ болуу" [4, с. 22].

Дж.Фрейзержаныбарларды колго үйрөтүүгө жана өсүмдүктөрдү өстүрүүгө дал ушул тотемизм себеп болгон деп эсептеген.Тотемизм кийинки диний-мифологиялык идеялардын калыптанышына, өзгөчө ата-бабалар культуна чоң таасирин тийгизген [2, р.7].

Тотемизм-кээ бир алгачкы элдердин ишенимдеринде сыйкырдуу күчкө ээ жаныбар (азыраак өсүмдүк ж. б.), көбүнчө уруунун түпкү атасы жана диний культтун субъектиси катары эсептелинет. З.Б.Тейлор тотемизмди анимизмдин алгачкы формаларынын бири деп эсептеген, ал кезде адам өзүн башка жашоо формаларынан толук айырмалай элек жана бул формалардын баарын өзүнө окшоштурган. Ошондон улам уруунун айбан ата-бабалары жөнүндөгү ойлор келип чыккан. Тактап айтканда, адам менен айрым жаныбарлардын өсүмдүктөрдүн, адаттан тыш, өзгөчө байланышы бар деген ишенимге негизделген түшүнүк болуп саналат. Тотемизмдин келип чыгышы архаикалык ой жүгүртүүгө ылайык адамдын жаратылышка карата жекече мамилесине түздөн-түз байланыштуу [8, с. 23].

Байыркы кыргыздардын көп сандаган ыйык деп эсептеген жаныбар - тотемдери болгон. Тотемдик культтун калдыктары кыргыздардын урууларынын аталышында да сакталып калган (Сары багыш, кара багыш, бугу ж.б.). Ар кайсы уруулардын чыгыш теги тууралуу жана айбандардын, заттардын урук-тукумунун колдоочусу, пири, ээси катары каралатБир уруулук түпкү атасы гана эмес, айрым жаныбарлардын бөлүктөрү; таш баканын башы, тукуму, бөрүнүн чүкөсү, тиши , тарамышы, тарамышы, бүркүттүн тырнагы, өтү, кара кийиктин өтү, аарынын уюгу, жыландын териси, төөнүн жүнү, үкүнүн тырнагы жана кайберендин каргышы, мал жандыка арналып өткөзүлө турган чакан кудайылар,кайберендин каргышы биз изилдеген өрөөндө кеңири күнүмдүк элдин жашоосунда тотоемдин калдыктары катары азыркы күндө жашап келет.

Карышкыр түрк урууларында ыйык жаныбар катары эсептелинет. Ата-тегин бөрү тукуму менен байланыштырат. Биз изилдеген өрөөндө карышкырдын ээси “көк жал” деп айтылат. Ал болумуштагы эмес чыныгы жашоода башка карышкырларга караганда эки эсеге чоң келип, карышкырдын үйүрүнүн короочусу катары эсептелинет. Элдик ишенимде жана элдик медицинада карышкырдын денесинин бөлүктөрү коргоочу тумар жана дары катары

кызмат кылат. Карышкырдын тиштерин коргоочу жана сактоочу катары билишсе, ал эми анын тарамышы өзгөчө маани берилип жөрөлгөлөрдө колдонулат.

Фергана өрөөнүнүн түштүк батышындагы кыргыздарда бешикке карышкырдын тиштери жана тырмактары илинет жана адамдын кийиминин ички жагына кездемеге карышкырдын тиши салынып, оролуп тумар катары тагылат. Карышкырдын ашыгын, тишин тумар катары жанында алып жүрүү бул ошол адамга көз тийбейт жана кырсыктардан оолак болот. Карышкырдын ургаачысынын жыныстык мүчөсүн соода кылууда кеңири колдонулат. Келген кардар кетпей, тегеренип ал жасалган соода түйүнүнө соода аткарыла берет деген ишенимде, дүкөндүн адам көрбөй турган жерине тагылат.

Карышкырдын тарамышы ууруларга каршы кызмат кылат. Карышкырды өлтүргөндө анын тарамыштарын алып, баарын кургатып салышып, уурулук болгондо ошол тарамыштын бирөөсүн, ээси күмөндөгөн адамдарга алдын ала карышкырдын тарамышын салуусун айтат. Эгер уруулукту мойнуна албаса анда карышкырдын тарамышы отко салынат, күнөөсү бар адам ишеним боюнча тарамыш өрттөлгөндө, ууру кайсы жерде болбосун, карышкырдын тарамышы кайсы жерине коюлганына жараша, буту же колу тартылып шал болот. Бул жоосун кыргыздардагы уурулук менен күрөшүүнүн ыкмасынын бир түрү деп билсек болот. Кыргыздарда байыртан бери карышкырга аңчылык кылуу же аны туурап жамааттык ат оюндарынын да ритуалдык мааниси бар, анын максаты, карышкырлардан коргонуу болуп эсептелинет. [1, №3. 2017.].

“Манас” эпосунда карышкырдын ата-бабалардын колдоочу рухтары жана “кырк чилтен” карышкыр тотемдик колдоочу катары каралган. Бөрү тотемине эпостогу Манастын бала чагында кырк чилтендин бөрү кейпинде келиши ачык мисал боло алат.

*Кырк чилтен деген биз деди,
Козуңа салган тиши деди.
Бир силкинип бирөөбү,
Көк бөрү боло калганы.
Бирде бөрү, бирде адам,
Анык сонун экен деп,
Көөнүнө бала алганы!*

Бүркүттүн ыйыктыгы көптөгөн дүйнө элдеринин ишениминде кездешет. Дүйнөлүк мифологияда бүркүт мифтик тотем, зооморфтук жандык, сыйкырдуу куш катары колдонулат. Бүркүт кээ бир Сибирь урууларынын тотемдери болгон. Алтайлыктардын, иркиттердин, маймандардын, мундус урууларынын куш-тотеми – бүркүт болуп эсептелинет. В.П. Ойношевдин эмгегинде кээ бир алтай урууларынын аттары бүркүттүн (муркут) аты менен дал келерин белгилейт [7, с. 123].

Дагы бир эң кеңири таралган каармандардын бири бул баатырдык жомоктордо бүркүт же Алп кара кушу, кыргыздардын элинин дүйнө таанымында жана маданиятында маанилүү орунду ээлейт. Кыргыздардагы баатырдык жомокторундагы Алп кара куш жаратылыштан тышкары күчкө ээ. Шамал анын канатынын кагышынан чыккан шамал жана андан чыккан көз жаш жамгыр болуп төгүлөт деп сүрөттөлөт. Кыргыздын “Эр Төштүк” эпосунда бүркүттөрдүн падышасы Зымырык (Алпкаракуш) Эр Төштүктү куткарат.

*Күн күркүрөп, мөндүр жаап,
Жер титиреп кеткени.
Жыгачтар баары былкылдайт,
Тоо-таштар баары солкулдайт.
Күн күркүрөп, мөндүр жаап,
Желдер болуп кыбырлап,
Асмандан алты сан мөндүр шыбыргак,
Балдары эми сүйүндү,
Байкуш Төштүк күйүндү,
Мунун алп экени билинүү.
Бир тырмактын өзүндө*

Кырктан бугу илинүү. [12, 200 б.].

Ошондой эле куштун чоңдугуна токтолгон манасчы С.Орозбаков аны боз үйгө салыштырат. [5, 611 б]. Мында асман менен жердин ортосундагы мейкиндикти башкаруучу куш жөнүндөгү ишенимге туш болобуз. Башкача айтканда, “Манас” эпосунда бүркүт тотем катары өз маанисин сактап калган деп айтсак болот.

Кыргыздар бүркүттөн жин албарстылар коркушат деген ишенимде, аялдардын төрөт учурунда жанына бүркүттү киргизишкен. Маалыматчылардын айтымында Фергана өрөөнүнүн түштүк батынынын кыргыздары 1950-жылдардын башына чейин бул жөрөлгөнү аткарышкан. Себеби ал мезгилде биз илидеген өрөөн, борбордон алыс болгон үчүн, медициналык кызматкерлер жетишсиз болгон. Биз изилдеген өрөөндөгү өзгөчөлүктүн бир түрү бүркүттүн жана үкүнүн катырылган денесин үйдүн алдына канатын керип илүү болуп эсептелинет. Анын болушу, үй-бүлө мүчөлөрүнүн дени сак жашоосу болооруна ишенүү менен түшүндүрүлөт. Бүркүттүн тырнагын унаага же ишканага тагышат. Жамандыктан, оору-сыркоодон коргонуу үчүн, бүркүттүн тырмактарын бешикке илип жана балдардын кийимине тигишет. Ошондой эле бүркүттүн тырнагын тумар катары, адамдар өздөрү менен кошо алып жүрүшөт. Бүркүттүн тырнагы адамды көз тийүүдөн сактайт жана адамды дайыма алдуу-күчтүү алып жүрөт деп ишенишет. Бүркүттүн тырнагын тумар катары бешике жана адам өзүнүн жанында алып жүрүү менен аны аманат катары өзүнөн кийинки муунга өткөзүп берет. Маалыматчылардын айтымында кээ бир адамдардын чоң аталары тагып жүргөн бүркүттүн тырнагын, алар өздөрү аздектеп алып жүргөнүн маалымдашты. Ал бүркүттүн тырнагын тагып жүрүүнүн канчалык мөөнөтү көп болсо, андагы сактоочу күч ошончолук көбөйүп баалууланат деп ишенишет

Бүркүттүн “өтү” касида молдолордун жана элдик табыптардын арасында өтө маанилүү. Адам кутурма оорусу менен ооруп калган учурда бүркүттүн өтүн таптыртып, ага дем салып, ооруган адамга берилген. Ооруган адамды жалгыз бир бөлмөгө киргизип таңдын атышы күтулгөн. Эгер адам ошол таңдан тирүү чыкса кутурма ооруну бүркүт көтөрүп кетти деп эсептешкен. Чындыгында ооруга чалдыккан адам айыгып кеткен. Бакшылык жөрөлгөдө, кара дубаны кайтарма кылууда бүркүттүн каны колдонулат. Бүркүттү союп, канын идишке алып, Курандын түрдүү сүрөөлөрү менен канга дем салынат. Ошол дем салынган кан менен адамды же турак жайды тазалайт. Бүркүттүн канына жасалган бакшылык жөрөлгө тазалоодо, эң күчтүү жана баалуу болот деп ишенишет [7, .№3.2017].

Көчмөн калк арасында төөгө боорукер, жардамчы рух катары мамиле жасоо жайылган. Кээ бир мазарлардын ээси төө деп эсептелинип, Төөнүн пири Ойсул атага багышталып куран окулат. Буга мисал катары Ноокат районуна караштуу Кичи Алай айлынын түштүк тарабында жайгашкан “Ак Тайлак” мазары болуп эсептелинет. Маалыматчынын айтымында бул мазардан Улуу Ата-мекендик согуш башталгандан баштап ботонун боздогон үнү чыгып токтобой коет. Бул үндү уккан жергиликтүү ак сакалдар жыйналып, Ак Тайлак мазарына атап кудайы өткөрүшөт. Бирок ал үн токтогон эмес. Качан согуш бүткөндө гана ботонун боздогон үнү токтогон. Мазардын пири АкТайлак. Жерг иликтүү элдин айтымында аны көргөн адамдар арбын. Көбүнчө адам жалгыз болуп, түнкү мезгилде Ак Тайлак жаш ак түстөгү төө катары корүнөт. Азыркы күндө бул мазарга башына кыйынчылык түшкөн тургундар барып, куран окутуп, кээде курбандык чалышат.

Ферган өрөөнүндө Шаймерден эс алуу жайы бар. Шаймерден (Шахмардан) фарс тилинде Шах-падыша, марогон-жылан деп чечмеленет. Элдик уламыш боюнча илгери бир жигит ала дартына чалдыгат. Аны эл бизге да жугузат деп, элден бөлүп тоого айдап салышат. Жигит тоодо жалгыз жашай баштайт. Тоонун бир четинде булак болот. Жигит булактан суу ичкени олтурса, булактын айланасында толтура жыландарды көрөт. Алардын ичинен ак жыланга тил бүтүп: – Коркпо, биз сени айыктырабыз деп, күнү-түнү жигиттин денесине жыландар оролошуп даарылашат. Убакыт өтүп, жигиттин ала тактары жоголуп, акыры элге кайтат. Бул жерде жыландар көп болгондуктан, алардын уюгу бар делинип, жыландар падышасы же Шахмардан деп аталып калган деп айтылат. Маалыматчылардын айтымында, айрыкча жай айларында Шахмерденде башка жерлерге салыштырмалуу, жыландарды өтө көп

көрүүгө болот, жана жергиликтүү эл жыландарды өлтүрбөгөнгө аракет жасашат. Жыланды ыйык тутуу ислам динин кирүүсү менен Шахмердендин түпкү маңызы өгөрүүгө дуушар болуп, Ислам дининдеги Азирет Алинин ыйыктыгы менен алмашылган. Исламдык салттын күчөшүнө карабастан, Фергана өрөөнүнүн түштүк батышындагы кыргыздардын арасында, жыланга болгон ишенимдин негизинде келип чыккан, түрдүү ырым-жырымдар жана жөрөлгөлөр кездешет.

Жыландын постонун (терисин) капчыка же чөнтөккө салып жүргөн адам дайыма акчалуу жүрөт. Ошондой эле жыландын постону аял төрөт учурда колдонот, себеби аялдын төрөөтү жеңил, жыландай сыйгалак босун деген ишенимде аткарылат. Адамга каргыш тийбөөсү үчүн тируу жыландын тилин жулуп жутат.

Эгер жаңы турак жай куруп же сатып алганда, ал жерден жылан чыкса, ошол үйдн ээси жылан деп эсептелинет. Бул учурда жыланды өлтүрбөй, анын үстүнө ун жана сүт чачылат. Турак жайдан табылган жылан анын колдоочусу деп эсептелген. Ал үй бүлөнүн берекеси артып, малдын санын көбөйтөт деген ишеним бар. Биз изилдеген өрөөндөгү жыланга болгон ишеним өткөн адамга көр казылып жаткан учурда, ошол жерден жылан чыкса, адамдын күнөөлөрү көп деп айтылат. Кээ бир жерлерде жыландардын уюгу бар деген негизде ал жерге турак жай салынбайт. Эгер билбей салып алса ал үй бүлөдөн ырыскы жана тынчтык кетет.

Жылан менен адам арбашкан учурлар болгондугун айтышат. Ал “арбашуу” деп аталат. Жашы ортолоп калган киши саратандын мезгилинде жайлоодон кыштоого жөө жөнөп калат. Күн катуу ысып өзү чарчагандыктан, жалгыз аяк жолдун четиндеги чоң ташка олтура калат. Олтуруп караса алдында чоң ак жылан тилин соймоңдотуп көзүн көзүнө кадап, ышкырып, тиктеп, арбап баштайт. Арбашууда ал жолоочунун эч тажрыйбасы болбогондуктан өзүнө өзү батпай ичи көбөт. Арбыш минутадан саатка айланат. Жолоочу кийимине батпай: Топчуму чечейинчи.- деген сөздү айткандан кийин, арбашкан ак жыландын ичи жарылып өлүп калат. Көрсө жыландын аты Топчу болот. Айтууга караганда арбашууда жыландын атын табыш керек. Эгер жыландын атын таппаса адам өзү өлөт, ал эми тапса жылан өлөт. Жылан эл үчүн табышмактуу жана сыйкырдуу болуп эсептелинген. Дал ушул себептен жылан бир эле мезгилде жакшылыктын экинчи жагынан жамандыкты алып жүрүүчү деп айтылат. Кыргыз элдик жомоктордо жылан ажыдаар же жылан аялдын образында келет. Анда бакубат жашоонун же караңгылыктын жана өлүмдүн туюнтмасын берет. .

Кыргыздардын Кайберенге, кийиктердин пири кайыптын, колдоочу катары башкы каарман Манастын образында да колдонулат. Эпостун «Семетей» бөлүмүндө да кайыптын, кайберендин колдоочулук милдети берилет. Мында адамды колдоочу пири катары тотемдик анимистик кзкараш чагылдырылат. Мында, Семетей менен Чыйырдыны алып Букарга качып бара жаткан жолдо ыйык Байтерекке токтогондо тотемдик дарактын жана Бугунун колдоо көрсөткөн учуру эпосто мындайча сүрөттөлөт:

*Атасынан баласын
Колдоп эле жүргөн пири экен,
Ошондо он эки айры ак бугу,
Чуркап жетип келди эле,
Бешиктеги беренин —
Семетейди көрдү эле.
Эмчегин берип ал бугу,
Мойнун гана бөлөк буруптур,
Бу баланын өзүнө
Эмчегин берип туруптур[10, 52 б].*

Бул негизде Кайберен тотемдик гана түшүнүк эмес, анимистик күч катары да айтылат. Кайберен адамча сүйлөгөн жандык жана кайберендин колдоочусу жана коргоочу катары белгиленет. Ал жаратылыштан тышкары күчкө ээ адамча сүйлөп кубулуп кайып болгонго жөндөмдүү. Кайберендин каргышы тууралуу элдик кенже эпос Кожожашта төмөнкүдөй сүрөттөлөт.

Чокудагы Сур эчки,

Кайрылып Кожожашты каргады:

Аркадан алган шороңду,

Алты казан кайнаттың.

Алтымыш улак, кырк чебич,

Мунун көзүн жайнаттың.

Мергенден алган шороңду,

Жети казан кайнаттың,

Жетимиш улак, кырк чебич,

Мунун баарын жайнаттың.

Үстү бир жагы аска таш,

Үйүңдү көрбө Кожожаш.

Асты бир жагы аска таш,

Айлыңды көрбө Кожожаш.

Каргап салып Сур эчки, Жаңы арыктан суу ичпей,

Жаман болду Сур эчки.

Кара тоодон от жебей,

Капа болду Сур эчки [11, 281 б].

“Кожожаш” дастаны кыргыз элинин архаикалык ишенимдериндеги тотемдик көз карашын, үрп-адатын, элдин жаратылыш менен болгон байланышын кеңири маалымдайт. Маалыматчылардын айтымында эл арасында “кайберендин каргышы” деген түшүнүк жашайт. Кайберендин каргышы кыргыз фольклорунда гана эмес, биз изилдеген өрөөндө ага болгон ишеним, каргыштан азап чегүү жана андан коркуу менен бирге, ал каргыштан кантип арылууну издегендер арбын. Буга мисал катары Чаувай айылын тургуну Сагынбай Адылбаев берген маалыматына таянып ал мергенчи болгондуктан, кийикти оюн-зоок же элдешүүнүн негизинде, аларды атып өлтүрүп жүрүп өзүнө оору ашырат. Достору менен элдешип чаарчыгы бар 2 эликти атып, алардын алдына таштайт. Этти жешип, ичимдик ичишип, калган этти бөлүп үйлөрүнө алып кетишет. Анын айтымында эки үч күндөн кийин буту ооруксунунуп күчөй баштайт. Медицинага кайрылат, бирок себеп таппай, касида окуган молдого барып жети күн тынымсыз дем салдыргандан кийин оору басылат. Молдодонун айтуусунда маалыматчы кайберендин каргышына калып, оорулуу болгонун андан кийин мергенчиликти таштаганын айты.

Коендун этин пайдаланууда боюнда бар аялга берилбейт. Ишенимге караганда боюнда бар аял жесе, төрөлгөн ымырай эрини жырык коендукундай болуп калат деген ишенимде тыюу салынат. Коендун далысынын этин тиш тийгизбей таза мүлжүп жеп, кээ бирки кишилер далысына карап төлгө салып, жакынкы келечекти айтышат [7, .№4. 2018].

Жыйынтыктап айтканда кыргыздарда исламга чейинки ишенимдердин арасынан, тотемдик ишенимдердин издери кыргыздардын күнүмдүк жашоосундагы ырым-жырымдарында, соода жүргүзүүдө, аң уулоодо терең сакталып калган. Фергана өрөөнүнүн түштүк-батышындагы кыргыздардын тотемизмдин калдыктарынын негизинде пайда болгон ишенимдердин, ырым-жырымдардын жана жөрөлгөлөрдүн элдин күнүмдүк жашоосунда орду чоң. Аты аталган өрөөнүндө аялдын төрөтүнө жана соодага байланышкан тотемдик ишенимдер үстөмдүк кылат. Ал эми бүркүттүн өтүнүн сыйкырга колдонулушу, биз изилдеген өрөөндүн түштүк-батышындагы жашаган кыргыздарга гана мүнөздүү болуп, жергиликтүү элдин күнүмдүк жашоосунда ажырагыс бүтүндүк болуп эсептелинет. Демек биз изилдеген өрөөндөгү кыргыздардын исламга чейинки ишенимдериндеги тотемдик ишенимдердин калдыктарынын пайдалануу чөйрөсү да кенен болгондугу байкалат.

Колдонулган адабияттар.

- 1.Автордун талаа дептери. №3.2017.№4.2018
- 2.Frazer J.G Totemism and Exogamy. London, 1910.
- 3.G.Clauson,Turks and wolves, HELSINKI. 1964 p.22
- 4.Малиновский Б. Магия, наука и религия. М., 1998
- 5.«Мана»с в. С. Орозбакова: в 9-ти т. Бишкек: Кыргызстан, 1997. Т. IV. 611 с

- 6.Манас [Текст]: эпос / С. Орозбак уулунун варианты. – Фрунзе: Кыргызстан, 1980. – 2 - китеп. – 449 б
- 7.Ойношев, В.П Система мифологических символов в алтайском героическом эпосе'; Изд-во: Горно-Алтайск: АКИН, 2006. с. 123
- 8.Тейлор З.Б. первобытная культура. С-Петербург.1897.
- 9.Токарев С.А. Ранние формы религии. – М.: Политиздат, 1990.
- 10.«Семетей». в. Саякбай Каралаев, 1. 52 б.
- 11.«Эл адабияты» сериясы. Кожожаш. Кырг. улут. И. А. ж.б. -Б.: Шам, 1996. 281 б.
- 12.«Эл адабияты» сериясы. 2-том. Эртөштүк . Бишкек.1996.200 б.

Конурбаев Т.А. к.пс. н., доцент
Вице-Президент КАО, г. Бишкек
Сакеева А.М., ст.преп.
КУМУ им. Б.Сыдыкова, г. Ош

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ В ФОРМИРОВАНИИ ХАРАКТЕРА ПОДРОСТКА

Аннотация

В статье исследуется формирование характера подростков, происхождение социально-психологических факторов в обществе и их влияние. Установлен ряд социально-психологических факторов в обществе как условий формирования характера подростка, наносящих ущерб его нравственному и социальному развитию. Он рассмотрел совместные усилия школ, семей, промышленных предприятий и общества в воспитании подростков.

Ключевые слова: воспитание, семья, родители, школа, нравственность, формирование, юность, интернет, гуманизм.

ӨСПҮРҮМДӨДҮН МҮНӨЗҮНҮН КАЛЫПТАНЫШЫНДАГЫ СОЦИАЛДЫК-ПСИХОЛОГИЯЛЫК ФАКТОРЛОР

Аннотация

Макалада өспүрүмдөрдүн мүнөзүнүн калыптанышына, коомдогу социалдык-психологиялык факторлордун келип чыгышы жана алрдын тийгизген таасирлери иликтенди. Коомдогу бир канча социалдык – психологиялык факторлор өспүрүмдүн мүнөзүнүн калыптанышына негиз катары моралдык жана социалдык өсүүсүнө залал тийгизе турган шарттар негизделди. Өспүрүмдөрдү тарбиялоодо мектептин, үй-бүлөнүн, өндүрүштүк мекемелердин, коомчулуктун бирдиктүү иш-аракеттери карады.

Ачык сөздөр: тарбиялоо, үй-бүлөө, ата-эне, мектеп, адеп-ахлактык, калыптандыруу, өспүрүм, интернет, гуманизм.

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS IN THE FORMATION OF THE CHARACTER OF A TEENAGER

Abstract

The article examines the formation of the character of adolescents, the origin of socio-psychological factors in society and their influence. A number of socio-psychological factors in society have been established as conditions for the formation of the character of a teenager, which are detrimental to his moral and social development. He examined the collaborative efforts of schools, families, industries, and society to educate adolescents.

Key words: education, family, parents, school, morality, formation, youth, Internet, humanism.

Изилдөөнүн максаты. Өспүрүм курак - инсандын татаал өсүү мезгили. Өспүрүм курак кишинин психикалык өнүгүшүндөгү, анын инсандык калыптанышындагы маанилүү мезгили. Ушул куракта баланын аң-сезими, айланасындагы болуп жаткан нерселерди талдап баалоосу, ар нерсеге кызыгуусу өсөт. Бала бул мезгилде өтө баамчыл болуп, кыял-жоругу өзгөрөт, таарынчаак келет, айрымдары бой көтөрүп, таш боор боло баштайт, ошондой эле кээсинде уялчаактыгынан жапа чегип, түнт мүнөз пайда болот. Бул куракта өз боюна, сырткы көрүнүшүнө абдан көңүл бурат. Өспүрүмдөр психика жана күч жагынан өсүп жетиле элек болгондуктан, алардын психикасындагы карама-каршылыктар даана байкалат. Алардын айрым кыял-жоруктары чектен чыккан сыяктуу сезилет. Мындай жүрүш-турушу менен ал кыйынчылыктан качып, жакындары ага көңүл буруп, аң осуна жетишүүгө умтулат. Мындай абал балага ата-эне аз көңүл бурган учурда (мисалы, үйдө өгөй эне же ата, бөлөк бала) да кезигет. Көп өспүрүмдөр чоң кишилердин (ата-эненин, тарбиячынын) көзөмөлүнөн бошонууга умтулушат. Бул абал өспүрүмдүн өз алдынчалыкка аракеттенгендиги менен түшүндүрүлөт.

Киришүү. Азыркы учурда экономиканын жана маданияттын тез гармониялуу өсүүсүнүн кызыкчылыктары коомдун башкы өндүргүч күчү. Ошондуктан, эң баалуулук катары өспүрүмдөрдүн калыптануусунда адеп-ахлактыкка тарбиялоодо жаңыча инновациялык мамилелер талап кылынат. Бул өзгөчөлүктөрдү иш жүзүнө ашырууда

мектептин, үй-бүлөнүн, коомчулуктун бирдиктүү иш-аракеттери маанилүү роль ойнойт. Башкача айтканда, тарбиялоо процесси көптөгөн факторлордон көз каранды. Ошол эле учурда тарбиялануучуга үй-бүлөнүн таасири тактап айтканда, ата-эненин ролу жалпы коомдогу мектеп сөзсүз түрдө аныкталган тарбиялоо таасирлерин пайда кылат.

Изилдөөнүн мазмуну. Бүткүл дүйнө жүзүндө көпчүлүк балдар жана өспүрүмдөр экономикалык, социалдык, тилдик же маданий мүнөздөгү тоскоолдуктардын кесепетинен сабактарын калтырууга же мектепти тийиштүү мөөнөтүнөн мурда таштоого мажбур болушат. Алар “жакырчылык”, “мотивациянын жоктугу”, “социалдык алсыздык” жана башка ушундай жалпы мүнөздөмөлөр менен камтылган бири бирин кайталоочу тоскоолдуктардын түрлөрүнүн, өзгөчөлүктөрдүн жана теңсиздиктердин кесепетинен мектепке барышпайт. Мисалы: А.С. Макаренко «Ата-эненин мээримин көрбөй өскөн балдар көпчүлүк учурда жүрөгү жаралуу абалдар болушат» - деп жазган [1,35-бет.]. Өспүрүмдөрдү адеп-ахлактыкка тарбиялоодо бүгүнкү күндүн талабынын негизги критерийи мектеп жана үй-бүлө саналат. Кыргызстан бул өңүттөн алып караганда, акыркы жылдардагы коомдук өнүгүүнүн эң актуалдуу маселелеринин бири болгон билим берүүнүн жеткиликтүүлүгүнө экономикадагы кризистик көрүнүштөрдүн таасири менен өзгөчө өлкө болуп эсептелбейт. Биздин республикада жүргүзүлгөн изилдөөлөр, мектепке барбай жаткан балдардын көпчүлүгү оор турмуштук абалда калышканын көрсөтүштү. Билим алуудагы тоскоолдуктардын бири болуп, балдар эмгеги эсептелет, анын ичинде анын эң оор түрлөрү. 2019-жылы иштеген балдардын 70 пайыздан ашыгы балдардын ден соолугуна коркунуч келтире турган, алардын билим алуу мүмкүнчүлүгүнө тоскоолдук жарата турган же физикалык, акыл-эстик, адеп-ахлактык, моралдык жана социалдык өсүүсүнө залал тийгизе турган иштерде иштешет. Ал эми 2022-жылы бул көрсөткүч 85 пайызды түзгөн [2, 7-берене]. Ал балдарды толук кандуу жана бактылуу балалыктан ажыратат, алар туулган, жакырчылыктын чегинен жана айласыздыктан чыгуу мүмкүнчүлүгүн жоготот. Анын торуна көбүнчө өзүн коргоого жөндөмү аз болгон балдар түшүшөт, ал ошондой эле, ар бир коомдун бактылуу келечеги үчүн адамдык капиталга болгон салымдарды үзгүлтүккө учуратат. Балдар эмгегин жоюу боюнча Эл аралык программасынын (ЭЭУ-ИПЕК) жана Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим кызматкерлеринин профсоюзунун Борбордук комитетинин, ошондой эле башка уюмдардын алгылыктуу иш аракеттеринин негизинде балдар эмгегин жоюуда, балдарга мектепке баруу мүмкүнчүлүгүн берүүдө, аларды үй-бүлөсүнө кайтарууда жана киреше табуунун альтернативдик булактарын табууда аларга жардам берүүдө бир топ жетишкендиктер бар. Бул процесске жетишүүдө, алардын жеткиликтүү жана сапаттуу билим алууга болгон укуктарын коргоо маанилүү кадам болуп эсептелет. Ал эми Кыргыз Республикасынын Конституциясынын Эмгек кодексинин 23-беренесинин негизинде өспүрүм курактагы балдар кандайдыр бир шарттан улам иштөөгө мажбур боло турган болсо аларга карата мыйзам чегинде иш берүүчү менен баланын ата-энесинин ортосунда келишим кагаз талап кылынат жана 14-16 жаштагы өспүрүмдөргө 4 саат иштегенге, 16-18 жаштагы өспүрүмдөргө 6 саат ишегенге уруксат берилет. Келишимдин негизинде өспүрүм балдардын жасаган жумушу анын руханий интеллектуалдык өсүүсүнө зыянын тийгизбөөсү жана физикалык жактан зыяны жоктугу сөзсүз түрдө каралат.

Азыр дүйнөдө интернет гуманитардык чөйрөгө, анын ичинде саясатка, коомдук турмушка тикеден-тике таасирин тийгизип жаткандыгы баарыбызга белгилүү. Дүйнөлүк интернет торчосу жаманды, жакшыны да камтыган мүмкүнчүлүгү чексиз өзүнчө эле бир аалам. Аны ылгап пайдалануу ар бир адамдын өз тандоосу. Дүйнөлүк тордун бардык мүмкүнчүлүктөрүн толук пайдалануу мүмкүн эмес. Анткени, интернет баракчаларынын саны ушунчалык көп болгондуктан, алардын ар бирине кирип көрүүгө бир адамдын өмүрү аздык кылат.

Өспүрүмдөр көпчүлүк убактысын интернетте өткөрүшөт. Интернеттин балдар үчүн пайдасы керектүү маалыматка жетүү, өнүгүү, үйрөнүү, баарлашуу жана жаңы досторду табуу мүмкүнчүлүгү кеңири. Бирок өспүрүмдөр азыркы заманда интернеттин ушундай жакшы мүмкүнчүлүктөрүн пайдалана албай жаткандыгы кандай гана кейиштүү маселе. Интернет

тармагы морт баланын психикасына зыян келтире турган маалыматтарга (порнография, зомбулук көрүнүштөр) толтура [1],[2]. Мындан сырткары өспүрүдөр ар дайым вертуалдык дүйнөдө болуп, балдар муктаждыктарын жана чыныгы адамдар менен баарлашуу жөндөмү жоголот. Интернетке көз каранды болуп калган балага кыймыл азаят. Бир гана психикасына зыян тийгизбестен ден соолугуна да өтө чоң зыяны тийүүдө. Бул семирүүгө, омуртканын оорууларына, көздүн көрүүсүнө, уйкусуздукка жана нервдик көйгөйлөргө алып келет. Өспүрүмдөр арасында бош убакытты туура пайдалануунун натыйжасында болууда.

Ошондой эле Кыргыз Республикасынын 2015-жылы 21-июлунда кабыл алынган 185 берененин негизинде өспүрүм балдардын ден соолугуна, дене бой, интеллектуалдык, психологиялык, руханий жана адептик өсүүсүнүнө зыян келтирүүнүн алдын алууга жана ар кандай кылмыштуулукка аралашпоосу учун Ички иштер башкармалыгынын атайын Ош шаарындагы жаш - өспүрүмдөр менен иштөө инспектору жана Ош шаарынын Билим берүү башкармалыгынын кызматкерлери жана башкармалыкка караган мектептердик социалдык педагогдору, Муниципалдык аймактык башкармалыгынын социалдык адистери менен биргеликте түнкү саат 22:00 дон кийин рейддер жүргүзүлүп турат [1], [2]. Дал ошол мыйзамда көргөсүлтөн жашы жете элек өспүрүмдөр мыйзамдуу өкүлү жок тунку саат 23:00дон кийин көчөдө жүрүүгө тыю салынат. Себеби ал учурда көптөгөн кылмыштар катталышы мүмкүн. Жаш өспүрүмдөр андай иштерге барбаса дагы бирөөлөр аркылуу жашы жете элек өспүрүмдөргө зордук зомбулук болуп калуу мүмкүнчүлүгү бар. Ошонун натыйжасында ай сайын же квартал сайын рейддер уюштурулуп турат. Бүгүнкү күндө өспүрүмдөр арасында глабалдуу көйгөй катары токсикоманияны алып караса болот. Токсикомания - байыркы грек сөзү, токсикоз - "уулуу", мания -"кумарлык, жиндилик, алагдылануу" дегенди билдирет (каражаттарын жыттайт). Андыктан кээде " балдар наркоманиясы " деп да аталып жүрөт. Лак, краска жана аларды эритүүчү эритме, бензин, ацетон, желим, унаанын карбюраторун жууп - тазалоочу карб каражатын жана башкаларды жытташкандыктан өздөрүн «нюхач», «пыхач» деген жаргон сөздөр менен аташат. Кээ бир заттарды целлофан баштыкка куюп жытташса, айрымдарын оозуна, жеңине чачып жытташат. Тиричилик жана өнөр жай химиясынын каражаттары наркотикалык психотроптуу заттардын реестрине киргизилген эмес. Андыктан ал бардык жерлерде сатыла берет. 18 жашка чейинкилерге сатылбасын деген мыйзам жок. Анын үстүнө алар кымбат эмес. Токсикомандардын арасында жетишсиз үй-бүлөнүн да, бардар үй-бүлөнүн да 9 жаштан тартып 18 жашка чейинки балдары бар. Арасында аз санда болсо да кыздар кездешет. Кээде студенттер да дарыланууга келип калат.

Уулуу заттарды жыттоого жеткирүүчү факторлор кайсылар?

Психологиялык фактор:

1) Өспүрүмдөр эрте чоңойгусу келип, ата -энесинен көз каранды болгусу келбей баштайт. Ата -энеси жана коомчулук тыюу салган нерселерди жасагысы келет. Башкача айтканда, аларга каршылык көрсөтөт. Мындай учурда балага өтө кылдаттык менен мамиле кылуу талап кылынат.

2) Балдардын 60 пайызга жакыны кызыгуунун айынан жыттап көрүшөт. Кээ бирлери 1-2 жыттап көргөн соң аң - сезимдүү түрдө бул жакшы эмес экенин түшүнүп, кийинкисинде баш тартып койсо, айрымдары көнүп кетет.

3) Өзүн кыйын көрсөтүү максатында. Кимдир бирөө жыттагандан кайф алып жүргөнүн, бул жаатта кыйын экенин айтса, бала да "лидерден" калгысы келбеши мүмкүн. Балаңы тарбиялоодо айлана чөйрөсүн да туура тандоосун көзөмөл кылуу керек.

Социалдык фактор:

Бүгүнкү күндө өспүрүмдөр арасында чектен чыккан жүрүм турумдардын келип чыгуусуна, ата-энелер балдарга жетишерлик деңгээлде көзөмөл кылбагандан, көңүл бурбагандан болот. Өзгөчө ата -энеси эмгек мигранты болуп жүргөн, ата - энеси иштен колу бошобогон балдар. Бүгүнкү күндө үй-бүлөнү эки түрүн функционалдуу (толук кандуу үй-бүлө) жана дисфункционалдуу карасак болуп. Дисфункционалдуу үй-бүлөдө турмушу начар, үйүндө уруш - талаш көп болгон, андай учурда балдар баарынан жадап, жанына тынчтык издеп көчөгө качып калышат да, жаман топко кошулуп кетет. Ата-энесинен же алардын

биринен, же ата -энеси жок туугандарынын колунда, калып, алардан зомбулук көргөндөр да көчө балдарына, токсикомандарга айланып жатышат.

Башка фактор:

Кээ бирлер улуулардын коркутуп - үркүтүүсүнөн же азгыруусунан улам аларга кошулууга аргасыз болот.

Уулуу заттарды жыттап ырахат алганга көнгөн балдар кийин наркотикалык заттарга өтүп кете тургандыгы да жашыруун эмес.

Балдардын ден соолугуна кандай зыян келет? Алгач жыттаганда башында, көңүлү айланат, жүрөгүнүн кагышы ылдамдайт, кусат. Кыймылы жана сүйлөө речи бузулат. Баш кангырап ооруп, аба жетпей баштайт. Көздүн ичи кызарып, асты көгүш тарта баштайт. Белгилүү убакыттан кийин көзүнө ар нерселер көрүнүп баштайт (галлюцинация). Айрымдары айткандай, "мультфильм" көрүшөт, каармандар менен сүйлөшүшөт. Галлюцинацияны кайра көрүү үчүн кайрадан жыттагысы келе берет. Көп убакыттан бери жыттап жүргөндөрдүн уулуу заттардан нерв системасына доо кетип, мээси акырындап кургай баштайт. Акыры кем акыл болуп калышат. Дем алуу жолдору химиялык заттардан улам күйүккө учурайт. Боор, өпкө, жүрөк, бөйрөк оорулары жаралат. Мисалы, өпкөнүн рак оорусу жана абсцесси, инфаркт, гипертония жана башка. Кусканда кусундусу дем алуу жолдоруна кирип кетип, же уулуу заттан "бирсателдик аритмия" жаралып же газдан муунуп башына целлофан баштыкты кийип отурган боюнча өлүп калгандар бар. Токсикомания өтүшүп кеткенде адамдардын денеси эч нерсени себей калышы мүмкүн. Негизи токсикомандар өмүрү кыска болуп калаарын билишпейт.

Даарылоо жолдору: Жогоруда айтылгандай үспүрүмдөр жөн жерден токсикоманга айланышпайт, аларды бир себеп түртөт. Андыктан психологдор менен иштөө туура болот. Ата - эне баласынын токсикоман экенин билип калса, аны жазалоодон майнап таапайт, үйүнө камап салгандар, бутунан батерияга чынжыр менен байлап койгондор кездешкен. Мыкты жол психолог менен кошо токсикоман болуусунун себепин таап, себеп болгон нерселерден четтетүү, балдарды туура тарбиялоонун жолун үйрөтүү болуп саналат.

Ата - эне кайсы учурда баладан шектениши керек?

- 1) Бала уулуу зат жыттанса, башынын ооруганы жана уктабай калышы көбөйсө;
- 2) Мүнөзү жүрүм туруму өзгөрүп, ата - энесин укпай, жини бат келме болуп баратса;
- 3) Ой жүгүртүүсүнүн жана эске тутумунун начарлашы, окуудан жетишпей баштаганы билинсе;
- 4) Бөлмөгө бекинип, элге көп кошулбоосу адат болсо, көздөрү кызарып кала турган болсо;
- 5) Үйдөн акча же буюм жоголуп жатканы билинсе.

Жыйынтыктап айтканда келечек ээлери болгон жаштарыбызга, балдарыбызга татыктуу тарбия, каныккан билим берүү ар бирибиздин атуулдук милдетибиз, адамдык ыйык парзыбыз деп ойлойм. Эртеңки жаркын келечек, тарбиялуу коом, өнүккөн маданияттуу турмушубуз үчүн- балдарыбызга терең, туура тарбия берүү зарылдыгы келип чыкты. Коомчулук жапа тырмак киришип, ар бир үй-бүлө, ар бир ата - эне баланы туура тарбиялоого кызыкдар болуп, үйдө да, мектепте да, көчөдө да балдарыбыз туура багытты тандоосу үчүн тарбия багытындагы бардык шарттарды жандандыруубуз керек деп ойлойм.

Адабияттар:

- 1.Общий психологический практикум: учебник для вузов/ Под.ред. С.А.Капустина. – Санкт-Петербург.: ПМИТер,2018
- 2.Девиантология: современные теоретико-методологические проблем.- СПб.: Изд-во С.Петербур. ун-та, 2012
- 3.Социальная работа с молодежью: Учебное пособие. Под редакцией, профессора Н.Ф.Басова. М., - 2010.
- 4.Комплексная реабилитация инвалидов: Учебно практическое пособие/ Н.П.Жигарева. М: 2012

5. Кыргыз Республикасынын балдар жөнүндөгү кодекси. 2012-жылдын 10-июлу № 100 (КР 2017-жылдын 27-апрелиндеги № 64, 2018-жылдын 30-мартындагы № 33 , 2019-жылдын 24-апрелиндеги № 56, 2020-жылдын 1-августундагы № 109. Мыйзамдарынын редакциясына ылайык)

5.Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлигинин сайты.
<https://mlsp.gov.kg/gosudarstvennoe-uchrezhdenie-tsentr-telefon-doveriya-dlya-detej-pri-ministerstve-truda-i-sotsialnogo-razvitiya-kr/>

*Шакирова Н.А., к.э.н., доцент
КУМУ им. Б.Сыдыкова
Айдарбек уулу Ч., магистрант
КУМУ им. Б.Сыдыкова*

ЕСТЕСТВЕННЫЙ КАПИТАЛИЗМ

Аннотация

В данной статье рассматриваются исследовательские идеи авторов книги «Естественный капитализм». И его использование для удовлетворения текущих и будущих потребностей в Европе и за рубежом.

Ключевые слова: Естественный капитализм, сознательный капитализм, природный капитал, тройной результат, социальное благосостояние, социальные ценности.

ТАБИГЫЙ КАПИТАЛИЗМ

Аннотация

Бул макалада "Табигий капитализм" китебинин авторлорунун илимий изилдөөлөрүнүн идеялары каралат. Ошондой эле анын Европада жана чет өлкөлөрдө учурдагы жана келечектеги муктаждыктарын камсыз кылуу үчүн колдонулушу.

Ачыкч создор: Табигий капитализм, аң-сезимдүү капитализм, табигий капитал, үчтүк жыйынтык, коомдун жыргалчылыгы, коомдун баалуулуктары.

NATURAL CAPITALISM

Annotation

This article discusses the ideas of scientific research by the authors of the book "Natural Capitalism". As well as its application in Europe and abroad in order to meet current and future needs.

Keywords: Natural capitalism, conscious capitalism, natural capital, triple bottom line, welfare of society, values of society.

Табигий капитализмдин маанилүү түшүнүгүн 1999-жылы экологдор Пол Хоукен менен Амори жана Хантер Ловинстер тарабынан сунушталган. Анын негизги пункту салттуу индустриалдык капитализмди мындан ары жашоого жарамдуу боло албайт жана зыяндуу болуп калат, анткени ал кээ бир маанилүү нерселерди: жаратылыш ресурстарын, тирүү системаларды, адам капиталын эске алынбай жатканын жазышкан. Принципиалдык көз караштан алганда, табигий капитализмдин позициясы бизнес бул маанилүү факторлорду баалашы керек: анткени дүйнөнүн ресурстары тездик менен түгөнөт, жаратылыш аларды жаңылай албайт. Авторлор табият бизнеске көрсөткөн кызматтардын баасы жылына 33 триллион долларды түзөрүн эсептеп чыгышкан, бирок алар "акысыз". Алар жаратылыш ресурстарынын баалуулугун жогорулатуучу, өндүрүш системаларынын булганышына жол бербөөчү, адамдын чарбалык ишмердүүлүгүнүн жаратылышка келтирген зыянын азайтуу үчүн (мисалы, көмүр кычкыл газын зыянсыздандыруу үчүн бак-дарактарды отургузуу) жаңы технологияларды кабыл алууну сунуштап жатышат.

Авторлор, ишканалар жаратылышка каршылык көрсөтпөстөн, аны менен гармонияда иштөөнү үйрөнүшү керектигин белгилешип, мындай ыкма пайдалуу жана ишке жарамдуу боло аларын көрсөтүшөт. «Табигий капитализм» көптөгөн бизнес лидерлеринин, өзгөчө жаратылышка карата аң-сезимин арттырган таасирдүү китеп болуп калды. Мунун эң белгилүү мисалы катары өзүн жана башка менеджерлерин табигий капиталдын "уурдоочулары" деп атаган Interface Carpet компаниясынын маркум жетекчиси Рэй Андерсон болуп саналат. Ал өзүнүн өтө көп энергияны жана ресурсту көп талап кылган бизнесин фундаменталдуу трансформациялоодон баштады, ал кийин инновацияларга жана жалпы рыноктук ийгиликке алып келди.

Аң-сезимдүү капитализм табигий капитализмдин табиятты урматтоо принциптерин камтыйт. Ал жаратылыштагы гармониялуу жашоо жөнүндө биз билген жана үйрөнүүнү уланткан нерселердин бардыгын камтыйт - минималдуу зыян жөнүндө гана эмес, ал тургай

бизнес аркылуу экосистемаларды айыктыруу жөнүндө. Бирок, аң-сезимдүү капитализм да бул идеяны өнүктүрөт, бизнести адамдын табиятына шайкеш келтирүүгө аракет кылат. Ал биздин жаратылыш байлыктарыбыздын табиятынан чексиз экендигин, аларды коргоо жана коргоо керек экендигин тушунот. Бул концепция ошондой эле адамзаттын жаратман духу жана анын ички ресурстары чексиз экенин эске алат, жөн гана аларды кантип активдештирүү жана колдонууну билүү керек.

Жогоруда айтылгандай, биздин планетадагы кайра жаралуучу энергиянын эң күчтүү түрү – бул активдүү, тирүү жана сергек адам. Ошентип, биз аң-сезимдүү жана табигый капитализмдин ортосунда эч кандай карама-каршылыктарды көрбөйбүз. Аң-сезимдүү капитализм табигый капитализмдин айлана-чөйрөсү жөнүндө баалуу байкоолорду алып, аларды бүтүндөй бизнес жана экономикалык системаны карап чыгуунун ынанымдуу концепциясына которот.

Үч эселенген жыйынтык (Тройной итог) британиялык Sustain-Ability консалтинг компаниясынын негиздөөчүсү Джон Элкингтон 1994-жылы концепциясын ойлоп тапкан. Бул үчилтик, деди ал, адамдардан, планетадан жана кирешеден турат. Элкингтон убакыттын өтүшү менен каржылык, социалдык жана экологиялык көрсөткүчтөргө көз салууга чакырды. Эндрю Савиц бул ыкма жөнүндө эң соңун китеп жазган, «Үч ылдыйкы сызык: бүгүнкү күндөгү эң мыкты компаниялар экономикалык, социалдык жана экологиялык ийгиликке кантип жетишүүдө – жана сиз кантип өтө аласыз?» ал.

Идея ишке ашып, көптөгөн компаниялар азыр үч эселенген жыйынтык боюнча толук маалымат берүүчү отчетторду чыгарышат. Бул практика, албетте, аң-сезимдүү капитализмдин эң маанилүү принциптерине, айрыкча көптөгөн кызыкдар тараптардын кызыкчылыгы үчүн бизнести башкарууга басым жасоо жаатында. Биз бизнестин жана капитализмдин аң-сезимге карай өсүшүнө көмөктөшүү аракеттерибиздин өнөктөшү катары үч эселенген жыйынтыктан көрөбүз. Бизнестин социалдык жоопкерчилиги кыймылы бул социалдык жана экологиялык милдеттерди кирешени максималдаштыруу моделинин негизги идеясына кошумча структуралар деп эсептесе, үч эселенген жыйынтык кыймылы коом жана айлана-чөйрө инвесторлор жана бизнес өнөктөштөр менен бирдей болушу керек деп эсептейт. Үч эселенген жыйынтык кыймылы бизнестин социалдык жоопкерчилигинин моделине караганда айкын жакшыртылганы менен, ал экономикалык ийгиликке умтулуудан тышкары негизги бизнес ишмердүүлүгү катары социалдык жана экологиялык жоопкерчиликке да багытталган. Бул кыймыл аң-сезимдүү капитализмдин биз бирдей маанилүү деп эсептеген башка принциптерин, мисалы, кызыкдар тараптарга кеңири жана татаал көз карашты четке кагат. Мындан тышкары, үчтүк линия кыймылы максаттарга, лидерликке, башкарууга жана маданиятка карата стратегиялык перспективага ээ эмес. Ошентип, аң-сезимдүү капитализм көбүрөөк ынандырат.

Ал кызыкдар тараптарга үч эселенген төмөнкү линияны жылдыруу ыкмасын камтыйт жана бизнестин эволюциясында алга жылышына кантип жардам берүүнү сунуштайт. Жалпы баалуулук капитализми 2011-жылы Майкл Портер жана Марк Крамер тарабынан сунушталган. Жалпы нарк капитализми - бул компаниянын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жана ошол эле учурда ал иштеп жаткан коомдун экономикалык жана жалпы жыргалчылыгын жогорулатуу ыкмасы. Портер жана Крамер компаниялар нарктын аныктамасын кеңейтип, акционерлердин наркын түзүүнү коомдук баалуулук менен тыгыз байланыштырышы керек деп эсептешет. Глобалдык деңгээлде коомдун турак жай, энергетика, гигиена жана ден соолук сыяктуу муктаждыктары көптөгөн адамдар үчүн канааттандырылбай калууда. Бирок көпчүлүк компаниялар дагы эле учурдагы сатып алуучулар арасында жогорку суроо-талапты түзүүгө багытталган. Акционерлердин баалуулуктарын мурда кабыл алынган тар түшүнүү бизнес менен коомдун ортосундагы айырмачылыктын өсүшүнө алып келди.

Портер жана Крамер компаниялар жалпы баалуулуктарды үч жол менен түзө алат деп эсептешет: кардарларды кызыктырган жана коом үчүн пайда алып келген жаңы өнүмдөрдү ойлоп табуу аркылуу; кошумча нарк чынжырынын натыйжалуулугун жана жашоого жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу; жергиликтүү кластерлердин өнүгүшүнө дем берүү. Алар

өздөрүнүн ой жугуртуусун төмөндөгүлөр менен аякташат: «Баардык кирешелер бирдей эмес. Коомдук максатка кызмат кылган кирешелер компания жана коомдун гүлдөп-өнүгүшү үчүн жакшы цикли түзгөн капитализмдин эң жогорку формасы болуп саналат». Жалпы баалуулуктарды түзүү капитализм салттуу капитализмден айырмаланат, анткени ал акционерлердин байлыгын максималдуу көбөйтүүгө эмес, коом үчүн баалуулуктарды түзүүгө көбүрөөк басым жасайт. Ал компаниялар күрөшүп жаткан коомдо мындан ары өнүгө албай турганын ачыктан-ачык мойнуна алат. Аң-сезимдүү капитализм жалпы экономикалык баалуулуктарга гана эмес, жалпы адамзаттык баалуулуктарга басым жасайт. Жалпы баалуулук капитализми бизнес менен коомдун кызыкчылыктарын жакшыраак айкалыштыруунун прагматикалык жолу, бирок анда абийирдүү капитализмди укмуштуудай күчтүү кылган тымызын, бирок маанилүү эмоционалдык жана руханий түрткүлөр жок.

Бул жолду туп-тамырынан бери кайра карап чыгууга караганда тактикалык жактан бекемдее болуп саналат, биздин оюбузча, азыр дал ушул нерсе керек. Андан тышкары, капитализмдин жалпы баалуулуктарды түзүүдөгү ийгилигинин критерийлери жакшы түшүнүлгөн эмес, ошол эле учурда аң-сезимдүү бизнес салттуу компаниялардан ашып түшкөнүнө көптөгөн далилдер бар.

Колдонулган адабияттар:

Ловинс Л.Х., Ловинс Э.Б., Хокен П. «Естественный капитализм» //ISBN: 5-02-013200-4, Издательство: Наука Год: 2002.

Баймуханов Е.М., к.полит.н., доцент, полковник полиции
начальник кафедры профессионально-психологической подготовки и управления ОВД
Карагандинской Академии МВД
Республики Казахстан им. Б.Бейсенова

АНТИКОРРУПЦИОННОЕ ПРОСВЕЩЕНИЕ -КЛЮЧ К ЭФФЕКТИВНОЙ БОРЬБЕ С КОРРУПЦИЕЙ

Аннотация

Коррупция представляет собой одну из самых серьезных угроз для устойчивого развития общества, подрывая доверие к государственным институтам и способствуя социальной несправедливости. В условиях глобализации и растущей взаимозависимости стран борьба с коррупцией требует комплексного подхода, где антикоррупционное просвещение играет ключевую роль. Данная статья исследует значение антикоррупционного просвещения как инструмента формирования гражданского сознания, активизации участия населения в борьбе с коррупцией и создания культуры честности. В ней рассматриваются основные цели, методы, примеры успешных программ и рекомендации по внедрению антикоррупционного просвещения в различных странах. В заключении подчеркивается важность интеграции антикоррупционного просвещения в образовательные системы и активного вовлечения гражданского общества в процессы контроля за действиями власти.

Коррупция является одной из самых серьезных проблем, с которыми сталкиваются общества по всему миру. Она подрывает экономическое развитие, разрушает общественное доверие к государственным институтам и способствует социальной несправедливости. Согласно данным Transparency International, уровень восприятия коррупции в большинстве стран остается высоким, что указывает на необходимость активных действий для ее предотвращения. В этом контексте антикоррупционное просвещение становится важным инструментом в борьбе с коррупцией. Эта статья рассматривает значение антикоррупционного просвещения, его методы, примеры успешных программ и рекомендации по его внедрению в различных странах.

Понятие антикоррупционного просвещения

Антикоррупционное просвещение включает в себя систематическую работу по информированию населения о вреде коррупции, ее последствиях и способах противодействия. Это процесс формирования у граждан критического мышления и понимания своих прав и обязанностей, а также механизмов, позволяющих им активно участвовать в борьбе с коррупцией. Основные цели антикоррупционного просвещения

1. Информирование: Обеспечение граждан информацией о том, что такое коррупция, как она проявляется и каковы ее последствия.

2. Образование: Формирование у граждан навыков и знаний, необходимых для противостояния коррупции.

3. Активизация гражданского участия: Поощрение граждан к участию в антикоррупционных инициативах и общественном контроле.

4. Создание культуры честности: Формирование общественного сознания, основанного на принципах честности и ответственности.

Формирование общественного сознания

Антикоррупционное просвещение помогает гражданам осознать масштабы проблемы коррупции и ее влияние на общество. Это способствует формированию нетерпимости к коррупционным практикам. Когда люди понимают, что коррупция затрагивает их жизнь — от качества образования до медицинского обслуживания — они становятся более мотивированными к действиям.

Укрепление гражданского общества

Образованные граждане более склонны к активному участию в политических процессах и контролю за действиями власти. Это создает давление на государственные органы для повышения их прозрачности. Например, в странах с высоким уровнем

антикоррупционного просвещения наблюдается больший уровень участия граждан в выборах и общественных инициативах.

Профилактика коррупции

Обучение о том, как распознавать коррупционные схемы и как действовать в случае их обнаружения, снижает вероятность участия граждан в коррупционных действиях. Программы по обучению могут включать информацию о том, как подавать жалобы на коррупцию и как защищать свои права.

Создание культуры честности

Антикоррупционное просвещение способствует формированию культуры честности и ответственности в обществе. Когда коррупция становится неприемлемой в глазах общества, это создает условия для изменения поведения как отдельных граждан, так и государственных служащих.

Методы антикоррупционного просвещения

Образовательные программы:

Включение тематики коррупции в школьные и университетские программы является одним из наиболее эффективных методов антикоррупционного просвещения. Это может быть как отдельный курс, так и интеграция в существующие дисциплины, такие как гражданское образование или экономика. Программы должны быть адаптированы к возрасту учащихся и учитывать культурные особенности региона.

Массовые информационные кампании

Использование СМИ, социальных сетей и других платформ для распространения информации о коррупции и ее последствиях является важным аспектом антикоррупционного просвещения. Кампании могут включать видеоролики, инфографику и статьи, которые объясняют, как коррупция влияет на жизнь людей и какие шаги они могут предпринять для борьбы с ней.

Работа с молодежью Организация семинаров, тренингов и конкурсов для молодежи, направленных на развитие антикоррупционного сознания, также играет важную роль. Молодежные инициативы могут включать проекты по мониторингу местных властей или участие в волонтерских программах.

Сотрудничество с НПО Неправительственные организации могут играть важную роль в проведении антикоррупционных мероприятий и обучении граждан. Они могут организовывать тренинги, предоставлять ресурсы и поддерживать инициативы гражданского общества.

Создание платформ для обсуждения Организация общественных форумов и круглых столов, где граждане могут обсуждать вопросы коррупции и предлагать решения, способствует вовлечению населения в процесс принятия решений. Такие мероприятия могут проходить на уровне местных сообществ или в рамках национальных конференций.

Примеры успешных программ

Программа "Честный город" В некоторых странах были разработаны программы, направленные на вовлечение граждан в мониторинг государственных расходов и проектов. Программа "Честный город" в одной из восточноевропейских стран привела к значительному снижению уровня коррупции в местных органах власти благодаря активному участию граждан в контроле за расходами бюджета.

Образовательные инициативы в школах В ряде стран внедрены программы по обучению детей основам гражданского участия и правам человека. Например, в некоторых школах проводятся уроки по правам человека и антикоррупционной тематике, что формирует у детей понимание важности честности и ответственности с раннего возраста.

Кампании в социальных сетях Использование платформ, таких как Facebook и Instagram, для распространения информации о последствиях коррупции и механизмах ее предотвращения стало популярным методом. Например, кампания [#SayNoToCorruption](#) использовала вирусный контент для привлечения внимания молодежи к проблемам коррупции.

Партнерство с университетами Некоторые университеты начали сотрудничество с неправительственными организациями для разработки курсов по антикоррупционному праву и этике. Это позволяет студентам не только получить теоретические знания, но и участвовать в практических проектах по борьбе с коррупцией.

Рекомендации по внедрению антикоррупционного просвещения

1.Разработка национальной стратегии: необходимо создать комплексную стратегию антикоррупционного просвещения на уровне государства, которая будет включать все слои общества — от школьников до государственных служащих.

2.Стимулирование участия граждан: важно создать платформы для вовлечения граждан в антикоррупционные инициативы через гранты, конкурсы идей и другие формы поддержки.

3.Обучение преподавателей: необходимо проводить тренинги для учителей и преподавателей по вопросам антикоррупционного просвещения, чтобы они могли эффективно передавать знания своим ученикам.

4.Мониторинг и оценка программ: Регулярная оценка эффективности антикоррупционных программ позволит выявлять успешные практики и корректировать подходы при необходимости.

5.Международное сотрудничество: Обмен опытом между странами может привести к более эффективным методам борьбы с коррупцией и развитию антикоррупционного просвещения.

Антикоррупционное просвещение является важным инструментом в борьбе с коррупцией. Оно помогает формировать осознанное общество, готовое противостоять коррупционным практикам. Успех антикоррупционных инициатив во многом зависит от комплексного подхода, включающего образование, информационные кампании и активное участие граждан. Только совместными усилиями можно создать условия для устойчивого развития и укрепления демократии.

Литература

1. Transparency International. (2020). Corruption Perceptions Index.
2. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). (2018). Education for Justice.
3. World Bank. (2017). Anticorruption in Transition 2.0.
4. Орешкин А., Власенко И. (2019). Антикоррупционное просвещение: опыт международной практики.
5. Громова Н., Сидоров П. (2021). Коррупция как социальная проблема: пути решения.

*Жолдошбаев И.А., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

УКУК ТАРЫХЫНАН: ХХ КЫЛЫМГА ЧЕЙИНКИ КЫРГЫЗ ҮЙ-БҮЛӨЛӨРҮНДӨГҮ МҮЛКТҮК МАМИЛЕЛЕРДИН УКУКТУК МАСЕЛЕЛЕРИ

Аннотация

Бул макала Кыргызстандын укук тарыхына арналып, макалада ХХ кылымга чейинки кыргыз үй-бүлөлөрүндөгү мүлктүк мамилелердин укуктук маселелери каралган. Макалада кыргыздардын үй-бүлөлөрүндөгү мүлктүк маселелердин бир катар учурларына мүнөздөмө берилген. ХХ кылымга чейин кыргыз үй-бүлөлөрүндөгү мүлктүк мамилелер адат укугунда, шариат укугунда каралып, улуттук каада-салттар алкагында жүргүзүлүп келген. Мындай мүлктүк маселелер совет бийлигинин орношуна чейин өкүм сүргөн.

Ачкыч сөздөр: укук, үй-бүлө, мүлк, адат, шариат, укуктук ченемдер.

ИЗ ИСТОРИИ ПРАВА: ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ ИМУЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В КЫРГЫЗСКИМ СЕМЬЯХ ДО ХХ ВЕКА

Аннотация

Данная статья посвящена истории права Кыргызстана, в ней рассматриваются правовые вопросы имущественных отношений в кыргызских семьях до XX века. В статье дана характеристика ряда случаев имущественных отношений в кыргызских семьях. До XX века имущественные отношения в кыргызских семьях рассматривались обычным правом, шариатом и осуществлялись в рамках национальных традиций. Такие имущественные вопросы преобладали до установления советской власти.

Ключевые слова: право, семья, собственность, обычное право, шариат, правовые нормы

FROM THE HISTORY OF LAW: LEGAL ISSUES OF PROPERTY RELATIONS IN KYRGYZ FAMILIES BEFORE THE TWENTIETH CENTURY

Annotation

This article is devoted to the history of Kyrgyz law, it examines the legal issues of property relations in Kyrgyz families before the twentieth century. The article describes a number of cases of property problems in Kyrgyz families. Until the twentieth century, property relations in Kyrgyz families were considered by customary law, sharia and carried out within the framework of national traditions. Such property issues prevailed before the establishment of Soviet power.

Keywords: law, family, property, customary law, Islamic Sharia Law, legal norms.

Бүгүнкү күндө эгемендүү Кыргыз Республикасында үй-бүлөлүк мүлктүк мамилелер лайык (диний эмес) мамлекеттин үй-бүлөлүк укук, чарбалык укук алкагында, укуктардын теңдүүлүгү принциптеринде каралат. Буга чейин, т.а. СССР мезгилинде, совет бийлигинин социалисттик адилеттик ченемдери менен аныкталган. Ал эми Кыргызстанда совет бийлигинин орношуна чейин кыргыз коомчулугунда укуктук маселелер адат, шариат, каада-салттар боюнча каралган, анткени Россия империясынын сот тутуму жергиликтүү элдердин укук маселелерине өз ченемдери менен сейрек кийлигишкен. Ушул мазмундагы кепти улантып, биз ХХ кылымга чейин кыргыз коомчулугунда өкүм сүргөн укуктук маселелерди карамакчыбыз, т.а. үй-бүлөдөгү мүлктүк мамилелердин укуктун маселелерин.

Кыргыз таптык коомундагы үй-бүлөнүн өнүгүшүнүн акыркы этабы XIX кылымдын экинчи жарымын жана ХХ кылымдын башталышын камтыйт, т.а. 1917-жылдагы Октябрь революциясына чейин. Бул мезгилде коомдук мамилелердин негизин көчмөн мал чарбасына жана патриархалдык-уруулук тиричиликке таянган патриархалдык-феодалдык мамилелер түзгөн.

Эски кыргыз үй-бүлөсүндөгү мүлктүк мамилелер боюнча маалыматтардын негизги булактары катары Н.И.Гродековдун, Г.С.Загряжскийдин, П.И.Кушиер менен Н.Х.Калеминдин, С.М.Абрамзондун эмгектери болуп саналат. Биз мүлктүк мамилелердин кээ бир жактарына гана токтолобуз, анткени алардын кылдат талданышы атайын кароону талап кылат.

Бул мамилелер негизинен адаттагы укуктун ченемдерине негизделген (адат, шарият, заң, эреже). Алар эркектердин кызыкчылыгын коргогон, демек, социалдык теңсиздиктин толук калыптанган принцибине таянган. Ислам дини кыргыз калкынын чөйрөсүнө, өзгөчө Кыргызстандын түштүк аймактарына көбүрөөк кирген сайын, адаттагы укук шарияттын таасири менен толукталып, өзгөртүлүп, эркектин аялга болгон үстөмдүгүн жана баш ийүүсүн негизге алган теңсиздик принциптеринде ачык коргогон [Абрамзон, 1990: 272].

Мыйзам күчүнө ээ болгон Адат эч жерде атайын жазылган эмес, муундан муунга кыскача макал-лакаптар түрүндө ооздон оозго өткөн. Адатта, адаттын ченемдери ар кандай экономикалык жана турмуш-тиричилик шарттары менен айырмаланган ар кайсы жерлерде бирдей болгон эмес. Партикуляризм революцияга чейинки мезгилдеги кыргыз укугунун мүнөздүү белгилеринин бири болуп саналат. Ар бир канат, уруу, атүгүл ири жамааттар өздөрүнүн адатта укуктук нормаларына ээ болууга аракет кылышкан. Бирок, бул айырмачылыктардын болушу Кыргызстандын ар кайсы жерлеринде колдонулган укуктук ченемдердин ортосунда эч кандай жалпылык жок экендигин билдирбейт.

Ар кайсы жерлердин юридикалык каада-салттарынын айрым өзгөчөлүктөрүнө карабастан, алар Кыргызстанда жалпысынан бирдей болгон. Ошентип, Кыргызстандагы адат укугу боюнча кыргыздар адатынча укугунун ченемдери жарандык укук, жубайлар, ата-энелер, балдар, асырап алуу жана мурастоо маселелерин бирдей чечкен. Кун, айып пул ж. б. сыяктуу жазалоо чараларына бирдей жол берилген.

Кыргыздардын каада-салт укугун кандайдыр бир бузулбас, туруктуу иштеген система катары кароого болбойт. Ал коомдук мамилелердин өнүгүшүнө байланыштуу өзгөртүүлөргө дуушар болгон. Кыргыздардын каада-салты XIX кылымдын биринчи жарымында Кокон хандыгы өкүм сүргөн мезгилде, мусулман укугу шарияттын таасиринин күчөшүнө байланыштуу олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Ал кыйла XIX кылымдын экинчи жарымында Россиянын курамына киргенден кийин өзгөрдү. Адаттагы укуктун, б.а. адат укугунун ченеминдеги өзгөрүү кыргыз коомунун ички өнүгүүсү менен да, тышкы таасири менен да шартталган, бул бийлер сотунун практикасында жана "Эрежеде" да чагылдырылган.

Көчмөн мал чарбачылыгы үстөмдүк кылган шартта кыргыздарда кыймылсыз мүлк жөнүндөгү түшүнүк биротоло аныкталып, бекемделе элек болчу, анткени чарбалык курулуштары бар үйлөр тоолуу райондордун бардык жашоочуларында али жок болчу, мөмө-жемиш бактары сейрек кездешчү, ал эми айдоо жерлери айрым жерлерде гана сатып алуу жана сатуу объектисине айланып, айрым райондордо гана үй-бүлөнү бөлүштүрүүдө жана мурастоодо эсепке алынган. Мунун натыйжасында Орто Азиянын отурукташкан элдеринде мүлктүк укуктун негизи болгон кыймылсыз мүлктүн бөлүнбөгөндүгүнө карата туруктуу ченемдер иштелип чыга элек. Кыймылсыз мүлк кыргыздарда менчиктин маанилүү элементи болуп калган жерде шарият орнотмолорунун даяр нормалары күчүнө кирген.

Кыргыз үй-бүлөсүндө мүлк укугунун ээси, эреже катары, анын башчысы - үй-бүлө башчысы эркек киши, т.а. атасы болгон. Ал бардык үй-бүлөлүк мүлккө толук укукка ээ болгон, бирок ал жалпы үй-бүлөлүк байлык деп эсептелген. Ошондуктан, кыргыз үй-бүлөсүн бөлүү, андан ажыратуу үй-бүлө башчысынын толук макулдугу менен гана болушу мүмкүн эле. Эгерде таластык кыргыздардан уулу он үчкө толгондон кийин, бирок үйлөнгөн шартта, эрезеге жеткен болуп эсептелсе, Чүй жана Тянь-Шань кыргыздарынын эрезе жашы кеч эсептелип, үй-бүлөдөн бөлүнүп чыгуусу да кеч болот эле. 20 жашка чыккан уулун дайыма эле бөлө бербей, атасынан алыс эмес өзүнчө боз үй да салып беришчү. Бирок бул, албетте, калктын бай катмарына гана тиешелүү болгон, анткени катардагы үй-бүлөдө ар дайым эле өзүнчө боз үй тигүүгө мүмкүнчүлүгү болгон эмес. Эгерде бойго жеткен уулу бөлүнбөсө, анда ага тамак-аш жана үй тиричилиги үчүн бир аз мал берилген.

Тарыхый булактардын көрсөтмөлөрү боюнча ал убакта ууларды жана аларга тиешелүү болгон малдын үлүшүн кармоо тенденциясы кыргыздарда бар экенин көрүп турабыз, айрыкча жакыр жана орто жакыр үй-бүлөлөргө мүнөздүү болгон.

Кыргыз үй-бүлөсүндөгү мүлктү бөлүштүрүү тартиби Н.И. Гродековдун эмгегинде чагылдырылган. Белгилей кетсек, кичүү уулуна атасынын көзү тирүүсүндө мүлктүн үлүшү

берилген эмес жана ал көзү өткөнчө атасы менен чогуу жашаган. Кыздары болсо мал-мүлк үлүшүн мал эмес, буюм-тайымдар, көпчүлүк бөлүгү өз колу менен жасалган буюмдар менен алышкан. Күйөөгө тийгенде сеп курамына кирген. Бирок, кыздары турмушка чыккандан кийин ата-энелерине биринчи жолу барганда септи толуктап алышат эле [Абрамзон, 1990: 274].

Атасы каза болгондон кийин эң кичүү уулуна атасынын боз үйү калат эле. Жалпысынан алганда, анын үлүшү мурда бөлүнгөн улуу агаларына караганда бир аз көбүрөөк болгон, анткени ал сөөк коюуда жана кара ашын берүүдө негизги чыгымдарды көтөрүп, энесин өтүп кеткенге чейин багууга милдеттүү болгон. Эгерде каза болгондун уулдары жок болсо, анда анын мүлкү улуу агасына, ал эми экинчиси жок болсо, кичүүсүнө өткөн. Бир туугандары жок болсо, мүлктү атасынын агалары же атасынын аталаш бир туугандары мурастап алышкан. Үй-бүлөдө бир нече аял болгон учурларда уулдардын ортосунда мүлктү бөлүштүрүү жана мурастоо тартиби абдан кылдат жөнгө салынган. Ошондой эле жесир аялдын жана кыздардын тагдыры да аныкталып, алар өздөрү эркек мурасторлордун менчиги катары каралат эле [Абрамзон, 1990: 275].

Буга байланыштуу дагы бир ошол мезгилдеги бир байкоо сөз кылууга арзыйт. Кыргыздарда күйөөсү каза болгондон кийин жесирдин уулдары калса, ал жесир кары болсо, бардык чарбаны мурасторлор башкарат. Сейрек учурларда эч кандай таасири жок эне менен кеңешишет; ал эми кыздары калса, аларды мүлк менен кошо маркумдун бир туугандары алышат. Жакын же алыскы туугандары багып, турмушка берип, аларга калың алышат, ал эми жесир кемпир, эгерде анын бир туугандары же туугандары жок болсо, жакшы күйөө балдарынын биринде каза болгонго чейин жашайт болчу [Поляков: 10-11].

Эгерде баласыз жаш жесир калган болсо, анда аны кайнагалардын же кайын журттарынын бири бардык мүлкү жана малы менен кошо аял кылып алышчу. Бул учурда мурасторго тийген мал туугандарынын ортосунда бөлүштүрүлөт эле, анткени, туугандары жесир калган аялга жаш келин мезгилинде калыңын төлөөгө катышышкан, ошондуктан алардын ортосунда мурастын бөлүнүшү болгон [Абрамзон, 1990: 275].

Кыргыз үй-бүлөсүндөгү мүлктүк мамилелерге жалпы мүнөздөмө берүү менен төмөнкү жагдайларды белгилей кетүүгө болот.

Мурда патриархалдык үй-бүлөлүк коомдо өкүм сүргөн мүлктүк укуктун негизги принциптери чакан үй-бүлөдө да сакталып калган. Аялдар мурасторлор чөйрөсүнөн четтетилген. Белгилүү үлүшү бар үй-бүлөлүү уулдардын бөлүнүшү минималдуу өндүрүш каражаттары менен камсыздалган жана өз алдынча жашоого жөндөмдүү жаңы экономикалык бирдикти түзүү максатын көздөгөн. Бирок, мүлктүк мамилелер мындан ары жамааттын кызыкчылыктары менен эмес, жеке менчикти чыңдоо каалоосу менен аныкталган.

Маркумдун эркек туугандарынын түздөн-түз урпактары жок болгон учурда мурасты сактап калуу аракети уруктун кызыкчылыктарын эмес, акыры ошол эле жеке менчик ээлеринин кызыкчылыктарын көздөгөн. Тууганчылык эркектин мүлктү сактап калуу укугун идеологиялык негиздөө катары колдонулган. Бирок, иш жүзүндө атасынан бөлүнгөн уулдардын ортосундагы айрым экономикалык байланыштар, ошондой эле алардын ортосундагы жана атасы өлгөндөн кийин патриархалдык каада-салттар дагы деле болсо сакталып, чакан үй-бүлөнү экономикалык бирдик катары бөлүнүп чыгуусунун жана чыңдалышынын табигый жараянын бир топ жайлаткан.

Колдонулган адабият жана булактар:

- 1.Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи.-Ф.: Кыргызстан, 1990.-480 с.
- 2.Гродеков Н.И. Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области. Том 1-й. Юридический быт.-Т.: 1889 (ЦГИА Каз.ССР, ф. 64. Оп. 1, л. 4236, л. 27).
- 3.Поляков Ф.В. О кара-киргизах или диких каменных киргизах, кочующих по отрогам Александровских, Тянь-ГШаньских и Алатауских гор. Каз. ГПБ, инв. №364, стр. 10-11.
- 4.Тегизбеков Ж.Ч. Регулирование брачно-семейных отношений кыргызов по обычному праву.-Б., Изд.-во КРСУ, 2015.-206 с.

5.cyberleninka.ru>article/n/aktualnye-problemy-...Байгазиева Д.М. Актуальные проблемы развития семейно-имущественных отношений по обычному праву кыргызов в конце XIX начале XX веков.

*Паязова А.М., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Донирбек кызы Р., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТТИН КҮЧҮ

Аннотация

Жасалма интеллект— бул адамдын акылын туурай алган жана адатта адамдын акыл-эс жөндөмүн талап кылган тапшырмаларды аткарууга жөндөмдүү программалык жана аппараттык тутумдарды түзүү жана иштеп чыгуу менен алектенген компьютер илиминин тармагы болуп саналат.

Ачкыч сөздөр: жасалма интеллект, окутуунун жаны технологиялары, көндүмдөр, кайтарым байланыш, критикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүү

СИЛА ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

Искусственный интеллект-это отрасль информатики, которая занимается созданием и разработкой программных и аппаратных систем, способных имитировать человеческий разум и выполнять задачи, которые обычно требуют умственных способностей человека.

Ключевые слова: искусственный интеллект, новые технологии обучения, навыки, обратная связь, развитие критического мышления

THE POWER OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION

Annotation

Artificial intelligence is a branch of computer science that deals with the creation and development of software and hardware systems capable of simulating the human mind and performing tasks that normally require human mental abilities.

Keywords: artificial intelligence, new learning technologies, skills, feedback, development of critical thinking

Азыркы заманбап дүйнө маалыматтык революциянын жана технологиянын тез өнүгүшүнүн кесилишинде турат. Бул контексте жасалма интеллект (ЖИ) жана нейрон тармактары коомдун көптөгөн аспектилерин, анын ичинде билим берүү тармагын өзгөртүүгө жөндөмдүү негизги инструменттерге айланууда.

Жасалма интеллекттин негизги максаты-маалыматтарды талдоого, тажрыйбадан билим алууга, чечим кабыл алууга, көйгөйлөрдү чечүүгө жана адамдын жөндөмүнө окшош, бирок жогорку ылдамдыкта жана тактыкта иш-аракеттерди жасоого жөндөмдүү компьютердик тутумдарды түзүү экен. Жасалма интеллект өз алкагына машиналарды үйрөнүү, терең үйрөнүү, нейрон тармактары, табигый тил, компьютердик көрүү, робототехника жана башка көптөгөн технологияларды жана ыкмаларды камтыйт. Ал медицина, каржы, автомобиль өнөр жайы, билим берүү, искусство жана башка көптөгөн тармактарда колдонулат. Жасалма интеллект тажрыйба менен үйрөнүп, өркүндөтө турган жана өзгөрүлүп жаткан шарттарга жана чөйрөлөргө ылайыкташа турган тутумдарды түзүүнү көздөйт. Жасалма интеллекттин маанилүү өзгөчөлүгү-бул чоң көлөмдөгү маалыматтарды иштеп чыгуу жана андагы мыйзам ченемдүүлүктөрдү табуу, бул аны талдоо жана болжолдоо үчүн күчтүү курал кылат

Жасалма интеллект окутуу, маалыматтарды талдоо, пландаштыруу жана чечим кабыл алуу сыяктуу адамдын интеллектуалдык жөндөмдүүлүгүн талап кылган милдеттерди аткарууга жөндөмдүү системаларды жана программаларды түзүү менен алектенген информатика тармагы.

Жасалма интеллекттин жана нейрон тармактарынын билим берүүдөгү ролу, айрыкча жекелештирилген окутуу контекстинде чоң. Жекелештирилген окутуу ар бир окуучунун жеке муктаждыктарына жана жөндөмдөрүнө ылайыкташтырылган окуу программаларын жана методикаларын түзүүнү билдирет.

Белгилей кетчү нерсе, жасалма интеллектти педагогдор өздөрү да колдонушат. Нейрон тармактары окутуучуларга окуу материалын табууга, сабактар үчүн темаларды ойлоп табууга жана дагы көптөгөн мүмкүнчүлүктөрдү колдонууга жардам берет.

1. Окутууда жасалма интеллектти колдоо

Окутууну жекелештирүү. Жасалма интеллект ар бир баланын билим деңгээлине жана муктаждыктарына ылайыкташтырылган билим берүү программаларын түзөт. Ошентип, материал жакшы сиңет.

Түшүндүрмөлөр жана кеңештер. Эгерде бала материалды түшүнүүдө кыйынчылыкка туш болуп жатса, жардамчы кошумча түшүндүрмөлөрдү жаза алат жана тапшырмаларды аткарууда жардам берет.

Убакытты уюштуруу. Жасалма интеллект балага окуу, үй тапшырмасы жана башка иш-аракеттердин графигин түзүүгө жардам берет.

2. Көндүмдөрдү өнүктүрүү

Тилди билүү. Нейрон тармагы интерактивдүү тапшырмалар жана диалогдор аркылуу окуу, жазуу, сүйлөө жана угуу жөндөмдөрүн өрчүтүүгө жардам берет.

Математикалык көндүмдөр. Жасалма интеллект математикалык сабаттуулукту өнүктүрүү үчүн көйгөйлөрдү жана көнүгүүлөрдү иштеп чыга алат.

Чыгармачылык жөндөмдөр. Жасалма интеллект баланын искусствого, музыкага жана башка Чыгармачыл чөйрөлөргө болгон кызыгуусун арттырат.

3. Мотивация жана кызыгуу

Оюн ыкмасы. Жасалма интеллект кызыктуу окутуу үчүн оюндардын элементтерин колдонуп, баланын мотивациясын сактай алат

Сыйлыктар жана жетишкендиктер. Жасалма интеллект виртуалдык сыйлыктарды жана окуудагы жетишкендиктер жана жетишкендиктер үчүн сыйлыктарды түзө алат.

4. Социалдык интеракция

Диалог жана байланыш. Нейрон тармагы балага чет тилинде диалог жүргүзүүгө же сылыктыктын жана баарлашуунун негиздерин үйрөтүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Эмоционалдык интеллектти өнүктүрүү. Жасалма интеллект аркылуу бала социалдык өз ара аракеттенүү үчүн маанилүү болгон сезимдерди таанып, айырмалай алат.

5. Кайтарым байланыш

Жасалма интеллект баланын жоопторун талдап, каталарды деталдуу аныктап, түшүндүрүп бере алат, бул материалды тереңирээк түшүнүүгө жардам берет.

6. Мисалдар менен үйрөнүү

Этикалык жана социалдык сабактар. Жасалма интеллект этикалык жана социалдык нормаларды үйрөтүү үчүн үлгү боло алат.

7. Критикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүү

Талдоо жана баалоо. Нейросет балага маалыматты анализдөөгө, фактыларды текшерүүгө жана сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө жардам берет.

Окуу процесстерин автоматташтыруу

Жасалма интеллектти колдонуу менен окуу процесстерин автоматташтыруу билим берүүдөгү маанилүү тенденцияны билдирет, ал мугалимдерге да, студенттерге да көптөгөн артыкчылыктарды берет. Бул контексте, жасалма интеллект билим берүү чөйрөсүнүн ар кандай аспектилерин натыйжалуу оптималдаштырып, өркүндөтө алат. Жасалма интеллект окуу процесстеринин айрым негизги жолдорун автоматташтырат:

Окууну окуучулардын муктаждыктарына ылайыкташтыруу: Жасалма интеллект жекелештирилген окуу пландары түзүлгөн окуучулардын маалыматтарын талдай алат. Бул ар бир окуучуга (студентке) материалды өз деңгээлинде үйрөнүүгө мүмкүндүк берет, бул түшүнүүнү жана аткарууну жогорулатат.

Автоматтык текшерүү жана баалоо: Жасалма интеллект окуу тапшырмаларын жана тесттерди автоматтык түрдө текшерип, баалай алат, бул процессте мугалимдердин убактысын кыскартат. Бул дагы объективдүү баа берүүгө мүмкүндүк берет.

Пикир билдирүү: Жасалма интеллект студенттерге өз эмгектеринин негизинде жооп кайтара алат. Бул студенттерге каталарды оңой оңдоого жана алардын ишинин сапатын жогорулатууга мүмкүндүк берет.

Автоматтык административдик иш: Жасалма интеллект мектепте же университетте ар кандай административдик тапшырмаларды аткара алат, мисалы, сабактын графиги, студенттерди каттоо жана каржыны эсепке алуу. Окуу материалдарын түзүү: жасалма интеллект аркылуу окуу материалдарын түзүү мугалимдердин эмгегин азайтып, интерактивдүү жана кызыктуу окуу ресурстарын иштеп чыгууга көмөктөшөт.

Маалыматтарды башкаруу жана талдоо: Жасалма интеллект тенденцияларды аныктоо жана билим берүү стратегияларын өркүндөтүү үчүн чоң көлөмдөгү окуу маалыматтарын талдай алат. Бул мектептерге жана университеттерге жакшыраак чечим кабыл алууга жардам берет.

Байланышты автоматташтыруу: Жасалма интеллект системалары прогресс, график жана башка маанилүү окуялар жөнүндө маалымат берүү менен окуучулар жана ата-энелер менен байланышты автоматташтыра алат.

Келечектеги көндүмдөрдү өнүктүрүү: окуу процесстеринде Жасалма интеллектти колдонуу студенттерге маалымат сабаттуулугу жана технология менен иштөө жөндөмү сыяктуу келечекте талап кылынган көндүмдөрдү өнүктүрүүгө жардам берет.

Бирок, окуу процесстерин автоматташтыруу студенттердин маалыматтарынын купуялуулугун сактоо жана технология менен адамдардын өз ара аракеттенүүсүнүн ортосундагы тең салмактуулукту сактоо сыяктуу кээ бир кыйынчылыктар жана маселелер менен коштолгонун белгилей кетүү маанилүү. Билим берүүдө жасалма интеллект натыйжалуу пайдалануу мугалимдерге жана студенттерге максималдуу пайда алып келүү үчүн кылдат пландаштырууну жана интеграцияны талап кылат.

Колдонулган адабияттар:

1. Жасалма интеллект - жаңы маалыматтык технологиянын негизи. М.: Илим, 1988. 278 б.
2. Арсеньев А. С., Ильенков Э. в., Давыдов в. в. Машина жана адам, кибернетика жана философия
3. Нилсон Н. Жасалма интеллект. Чечимдерди табуу ыкмалары. М.: Дүйнө, 1973. 273 б.
4. Аверкин А. Н., Дулин С. К., Хорошевский В. Ф., Эрлих А. И. Академик Г. С. Поспелов – жасалма интеллект методдорунун орус мектебинин негиздөөчүсү.
5. Ефимов е. и. интеллектуалдык маселелерди Чечүүчүлөр. Илим, 1982. 316 б. Рассел с., Норвиг П. Жасалма интеллект: заманбап мамиле. 2-басылышы. Б.: Уильямс, 2006. 1408 б.

*Нурдинова Ж.Д., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Чыныбек кызы А., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТА КУРЧАП ТУРГАН ДҮЙНӨНҮ ОКУТУУ МЕНЕН БАЛДАРДА ПАТРИОТТУК СЕЗИМДИ ТАРБИЯЛОО

АННОТАЦИЯ

Бул макалада азыркы учурда курчап турган дүйнөнү окутууда педагогдордун алдына коюлган мектепке чейинки жана мектеп жашындагы балдарды тарбиялоонун негизги милдеттеринин бири болгон патриоттуулукка, Мекенге, туулган жерге, шаарга болгон сүйүүгө тарбиялоо, ошондой эле өз Мекенине сыймыктануу сезимин ойготуу жөнүндө айтылат. Анткени келечек муундары өз жерин, өз элин сүйүү, өз жаратылышы эмне экенин билбесе, алардын мааниси жөнүндө тушунук болбосо, келечек үчүн аянычтуу нерсе экенин тушундурүү болду.

Негизги сөздөр: патриотизм; башталгыч класстын окуучулары; курчап турган чөйрөнү коргоо; билим берүү ыкмалары; патриоттук сезимдерди калыптандыруу; жаратылыш; жергиликтүү маданий өзгөчөлүктөр

ВОСПИТАНИЕ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ЧУВСТВА У ДЕТЕЙ ПУТЕМ ОБУЧЕНИЯ ОКРУЖАЮЩЕМУ МИРУ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается воспитание детей патриотизму, любви к Родине, родному месту, городу, а также о воспитании чувства гордости за свою Родину, что является одной из основных задач воспитания детей дошкольного и школьного возраста при изучении окружающего мира. Поэтому нужно объяснять детям, что если будущее поколение не будут любить свою землю, свой народ, и не будут знать, какова его природа, если у них не будет понимания их смысла, то жизнь в будущем будет в плачевном состоянии.

Ключевые слова: патриотизм; дети начальных классов; охрана окружающего мира; методы воспитания и образования; формирование патриотических чувств; природа; локальные культурные особенности.

Башталгыч класстын окуучуларына курчап турган дүйнөнү окутуу менен аларда патриоттуулук сезимди жаратуу ар бир педагогдун милдети десем жанылышпайм. Дегеле жаш өсүп келе жаткан муундарга тарбиянын туура багытын тандоо бүгүнкү күндүн талабы. Дегеним жаш балдарга өз Мекенин сүйүү, өз элинин жаратылышын сактоо сыяктуу сезимдерди жаратуу бул – патриоттуулукка тарбиялоонун башаты болуп саналат. Патриоттук сезим – ар бир адамдын, айрыкча, жаш өспүрүмдөрдүн туулган жери, эли, тили, маданияты жана тарыхы боюнча кайталангыс сүйүүсү. Балдарда патриотизмди тарбиялоо – бул улуттун келечеги үчүн өзгөчө маанилүү процесс. Бүгүнкү күндө өлкөлөр арасында глобализациянын, социалдык жана технологиялык өзгөрүүлөрдүн күчөшү менен, өзүнүн маданиятын жана баалуулуктарын сактап калуу жана урпакка өткөрүү миссиясы чоң мааниге ээ. Бул макалада биз курчап турган чөйрөнү окутуу аркылуу балдарда патриоттук сезимди кантип өркүндөтсө болоору тууралуу сөз кылмакчыбыз.

"Чөйрө" – бул Кыргызстандын ар бир аймагында жаратылышы, маданияты жана тарыхы менен өзгөчөлөнгөн жер. Курчап турган чөйрөнү окутуу дегенде, биз биринчи кезекте балдардын өз аймагынын табигый жана маданий байлыктарын терең түшүнүүсүн камсыз кылуу маанисинде сүйлөп жатабыз. Эгерде бала өзүнүн аймагынын географиялык, тарыхый жана маданий өзгөчөлүктөрүн билсе, ал жерде чоңоюп-өскөн жери үчүн сый-урмат жана сүйүү сезимдери пайда болот. Мындай билим балага гана эмес, бүткүл коомго пайда алып келет. Башкача айтканда мындай билим бир гана жаш балдарда эмес коомдун ар түрдүү катмарларын түзүүчүлөрдүн жүрөгүндө болуусу абзел. Мисалы, балдар жергиликтүү өсүмдүктөрдү, жаныбарларды, сууларды, тоолорду жана башка табигый ресурстарды билип, аларды сактоо боюнча жоопкерчиликке ээ болуш керек экендигин сезүүсү, алар эле эмес ата-энелери да түшүнүп мугалимдерге балдардагы мекенине болгон сүйүүнү калыптандырууда жардам кылуу керек экендиги зарыл. Мындай билим болочокто экологиялык туруктуулукту жана өлкөнүн жаратылышын сактоо жагынан маанилүү ролду ойнойт.

Курчап турган дүйнөнү окутууда балдарга алгач өз туулган жерин, айылын, өз үйүнүн курчаган жаратылышына көңүл бурдуруп, анын өзгөчөлүктөрүнө маани бердирип, кандай гана кооз жерде жашаарына ынандырып, аны көздүн карегиндей сактоо керектигин башкача айтканда таза кармоо, өсүмдүктөрүнө, жаныбарларына аяр мамиле жасоо керектиги жөнүндө алгачкы түшүнүктүү беруу абзел. Балада туулуп өскөн жеринин жаратылышына болгон мамиледен улам жалпы мамлекетибиздин дегеле жер планетасынын жаратылышына болгон сүйүү сезимин ошентип ойготуу керек деп ойлоймун. Ал үчүн педагогдун билим денгээли да жогору, патриоттук сезими да баарынан бийик болсо балдарга тарбиянын туура багытын берип, жаш муундарда эл жерин сүйүү, мекенин сүйүү деген сезимдери жогору болот.

Кыргызстанда ар бир аймактын өзгөчөлүктөрү, тарыхы жана бай маданий мурасы бар. Ошондуктан, балдарды патриоттуулукка тарбиялоодо жергиликтүү маданияттарды, этносторду, урпактардан калган салттарын, аларды терең үйрөнүү маанилүү. Кыргызстандын аймагында ар түрдүү этностор жашайт. Балдар этникалык өзгөчөлүктөрдү жана ар бир элдин тарыхын, маданиятын билүү менен, аларда толеранттуулук жана биримдик сезимдерин калыптандыруу керек. Өз өлкөсүнүн тарыхын билүү, ата-бабалардын мурасын урматтоо – патриотизмдин негиздеринин бири. Аймактык көркөм өнөр, фольклор, эпостор жана ырлар да патриоттук сезимди күчөтүүгө көмөктөшөт.

Азыркы учурда жаш муундарда патриоттук сезимди тарбиялоодо курчап турган чойрону окутуу менен педагогикалык эффективдүү ыкмалар колдонуу зарыл. Бул ыкмалар менен баланын өз жаратылышына, мекенине болгон кызыгуусун арттырып, анын жаратылышты сактоого, анын компоненттерин көбөйтүүгө активдүү катышуусун камсыз кылышы керек.

Мындай иш-чараларга: экскурсиялар, музейлерге, тарыхый жерлерге баруу, жергиликтүү өнөр жайларды жана кол өнөрчүлөрдү үйрөнүү. Мындай иш-чаралар балдардын туулган жери тууралуу маалыматтарын, түшүнүктөрүн кеңейтет жана өзүнүн кандай гана ажайып жерде жашай турганына дагы бир жолу ынандыруунун жолу болуп саналат. Ошондой эле балага өз аймагынын табигатында же жаратылыштын кооз жерлеринде, жок эле дегенде өз айылынын, өз үйүнүн короосунда түздөн-түз иштөө мүмкүнчүлүгүн берүү (көркөм сүрөт тартуу, жаратылыш байлыктарын изилдөө) алардын жаратылышты сактоо жана келечек үчүн жоопкерчиликти сезүү мүмкүнчүлүгүн берет.

Мектепте жана мектептен тышкары иш-чараларда балдарга жергиликтүү өсүмдүктөрдү, жаныбарларды, тоолорду, сууларды, өлкөнүн аймактарын тааныштыруу абдан маанилүү. Балдар жаратылыш менен байланышкан оюндарга катышып, экологиянын маанисин түшүнүшөт. Мисалы, "Жаратылышты сактоо" тууралуу сабактар, дарактарды отургузуу, жаныбарларды коргоо боюнча түшүндүрмөлөр патриоттук сезимди күчөтүүгө жардам берет. Ошондой эле балдарда патриоттуулук сезимди жаратуучу аракеттердин бири жашаган шаарынын же айылынын фольклорун үйрөнүү, ырлар, бийлер, оозеки чыгармачылыкты изилдөө сыяктуу иш аракеттер болуп саналат десем жанылышпайм. Ар кандай чыгармачылык иш-чаралар балдардын өз элинин мурасы менен байланыштарын күчөтөт жана мекенге, жаратылышка болгон сүйүүнү бышыктайт. Окуучуларга мектепте жана үйдө патриоттукка тарбиялоо бирдей мааниге ээ болушу керек. Мектепте бул тарбиялык сабактар аркылуу, ал эми үйдө ата-энелер өздөрүнүн элине, тилине болгон сүйүүсүн жана урматын балага өткөрүп берүүсү керек. Мектептерде өлкөнүн тарыхы, маданияты, каада-салттары тууралуу сабактар өткөрүлүп, ошондой эле мамлекеттин жүрүм-туруму, демократиялык принциптер жана укуктар жөнүндөгү билимдер да жеткирилет. Ата-энелер балага өз элинин тарыхын, мурасын, каада-салтын айтып, үй-бүлөлүк майрамдарда, башка социалдык иш-чараларда бул патриоттук идеяларды көтөрүшү керек. Балдар өз өлкөсүнүн тарыхы, каада-салттары жана улуттук баалуулуктар менен таанышууга кызыгуу күчөшү керек. Мектепте жана үйдө бул темалар боюнча балдар менен интерактивдүү сабактарды, тарыхый окуяларды жана эпосторду айтууга болот. Ошондой эле, ата-бабалардын өмүр таржымалдары жана алардын өлкө үчүн жасаган эмгектери тууралуу сүйлөшүү менен

патриоттук сезимди калтыруу оңой болот. Үй-бүлөдөгү бийик баалуулуктар балдарда патриоттук сезимдин калыптанышына чоң таасир этет.

Курчап турган чойрону окутуу аркылуу патриоттук сезимди тарбиялоо – бул жогорку деңгээлдеги тарбиялык иш. Бул процесс улуттук биримдикти жана жалпы мамлекеттин өнүгүшүн камсыз кылат. Балдар өз өлкөсүнө, жерине, элине болгон сүйүүнү сезсе, алар коомдогу жакшы өзгөрүүлөрдү алып келүүгө даяр болушат.

Мындан тышкары, балдарды патриоттук тарбиялоо дүйнө жүзүндө ар кандай элдердин жана улуттардын маданиятын урматтоо, бири-бири менен ынтымакта жашоого үйрөтөт. Бул өз кезегинде, Кыргызстандагы жана дүйнөдөгү туруктуу тынчтык жана өнүгүү үчүн маанилүү.

Патриоттук сезимди балдарда тарбиялоо - бул билим берүү процесстин маанилүү бөлүгү. Курчап турган чойрону окутуу, балдардын туулган жеринин тарыхы, маданияты жана табигаты жөнүндө маалымат алуу аркылуу алардын патриоттук сезимин өстүрүү мүмкүнчүлүгүн түзөт. Эгерде балдар өз өлкөсүнүн жана аймактарынын маанисин түшүнүп, өз элине жана жерине сый-урмат менен мамиле кылса, бул өлкөнүн келечеги үчүн ишенимдүү жана жоопкерчиликтүү жарандарынын болушуна шарт түзөт.

Демек макалада балдарыбызда өз эли үчүн жан күйгөн, улуттук баалуулуктарыбызды туу туткан, жаратылышыбыздын абдан сонун, көз жоосун алган кооздугун көрө жана сезе билген келечек муундарын тарбиялоо үчүн курчап турган дүйнөнү окутуу абзел экендигин айткым келди.

Колдонулган адабияттар:

1. Бабаев Д., Акматов К. Педагогика Бишкек 2017
2. Лихачев Б.Т. Теория эстетического воспитания школьников. – М., 1985.
3. И.А. Кушаева Основы эстетического воспитания / Под. Ред.. М., 1986
4. Т.С. Комарова Школа эстетического воспитания 2009
5. И. Подласый Педагогика . Книга 3. 2022

*Калмаматова С.К., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Мамбеталиева Г.М., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ТАРБИЯЛОО ПРОЦЕССИНДЕ КЛАСС ЖЕТЕКЧИНИН РОЛУ

Аннотация

Заманбап билим берүү системасында окуучуларды тарбиялоо процесси өз алдынча өнүгүүгө, социалдык адаптацияга жана жемиштүү жашоого жөндөмдүү гармониялуу инсанды калыптандырууда маанилүү ролду ойнойт. Бул процесстин негизги катышуучуларынын бири-класс мугалими. Ал педагогикалык функцияны гана аткарбастан, окуучулардын, алардын үй-бүлөлөрүнүн жана билим берүү жамаатынын ортосундагы байланыш болуп саналат. Бул макалада билим берүү, анын милдеттерин жана окуучулар менен иштөө ыкмалары жүрүшүндө класс жетекчисинин ролу талкууланат.

Ачык сөздөр: процесс, онугуу, окуучу, тарбия, адаптация, инсан, ыкма, милдет, укук, урмат-сый, жаамаат, лидер, гармония.

РОЛЬ КЛАССНОГО РУКОВОДИТЕЛЯ В ПРОЦЕССЕ ВОСПИТАНИЯ

Аннотация

Процесс воспитания учащихся в современной образовательной системе играет важную роль в формировании гармоничной личности, способной к саморазвитию, социальной адаптации и продуктивной жизнедеятельности. Одним из ключевых участников этого процесса является классный руководитель. Он выполняет не только педагогическую функцию, но и является связующим звеном между учениками, их семьями и образовательным коллективом. В статье рассматривается роль классного руководителя в процессе воспитания, его функции, задачи и методы работы с учащимися.

Ключевые слова: процесс, развитие, ученик, воспитание, адаптация, личность, метод, долг, право, уважение, сообщество, лидер, гармония.

THE ROLE OF THE CLASSROOM TEACHER IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract

The process of educating students in the modern educational system plays an important role in the formation of a harmonious personality capable of self-development, social adaptation and productive life. One of the key participants in this process is the homeroom teacher. He performs not only a pedagogical function, but is also a link between students, their families and the educational team. The article examines the role of the classroom teacher in the process of education, his functions, tasks and methods of working with students.

Keywords: process, development, student, upbringing, adaptation, personality, method, duty, law, respect, community, leader, harmony.

Киришүү. Заманбап билим берүү системасында окуучуларды тарбиялоо процесси өз алдынча өнүгүүгө, социалдык адаптацияга жана жемиштүү жашоого жөндөмдүү гармониялуу инсанды калыптандырууда маанилүү ролду ойнойт. Бул процесстин негизги катышуучуларынын бири-класс мугалими. Ал педагогикалык функцияны гана аткарбастан, окуучулардын, алардын үй-бүлөлөрүнүн жана билим берүү жамаатынын ортосундагы байланыш болуп саналат. Бул макалада билим берүү, анын милдеттерин жана окуучулар менен иштөө ыкмалары жүрүшүндө класс жетекчисинин ролу талкууланат. Класс жетекчинин педагогикалык ролу аябай зор. Ал баарынан мурда, адеп-ахлактык жактан жетилген жана социалдык жактан жооптуу адамдарды тарбиялоого жооптуу педагог. Анын милдеттерине окуу процессин уюштуруу, студенттердин окуу жана турмуштук көйгөйлөрүн чечүүгө жардам берүү жана алардын жеке өсүшүнө шарт түзүү кирет.

Класс жетекчи окуучулардын кызматташуу, коллективизм, жоопкерчилик, тартип жана айланасындагыларды сыйлоо көндүмдөрүн калыптандырат. Класс жетекчинин эң маанилүү милдеттеринин бири-балдардын жана өспүрүмдөрдүн өнүгүүсүнө шарт түзгөн класста психологиялык жактан ыңгайлуу шарт түзүү. Психологиялык колдоо окуучулардын көйгөйлөрүн аныктоону, конфликттик кырдаалдарды чечүүнү, социалдаштырууга жана адаптациялоого жардам берүүнү камтыйт. Класс жетекчи балдардын эмоционалдык жана

психологиялык абалына сезимтал болушу керек, бул аномалияларды убагында аныктоого жана аларды жеңүүгө жардам берет.

Окуу ишинен тышкары класс жетекчиси окуучулардын толеранттуулук, эмпатия, башка адамдардын укуктарын жана эркиндиктерин урматтоо сыяктуу социалдык сапаттарын тарбиялоого активдүү катышат. Бул балдардын чыр-чатактарды конструктивдүү чечүү, жамаатта иштөө, каада-салтты жана маданий өзгөчөлүктөрдү урматтоо жөндөмүн калыптандырууга жардам берет.

Класс мугалими мектеп менен үй-бүлөнүн ортосундагы өз ара аракеттенүүнү уюштурууда маанилүү ролду ойнойт. Ал ата-энелерге балдардын жетишкендиктери жана жүрүм-туруму жөнүндө гана маалымат бербестен, аларды тарбиялоо процессине активдүү тартат. Ата-энелер менен биргелешип иштөө бирдиктүү билим берүү чөйрөсүн түзүүгө мүмкүндүк берет, бул окуучулардын натыйжалуу өнүгүүсүнө шарт түзөт.

Ар бир окуучунун өзүнүн өзгөчөлүктөрү, муктаждыктары жана мүмкүнчүлүктөрү бар. Класс мугалими окуу жана билим берүү процессин уюштурууда ушул жеке мүнөздөмөлөрдү эске алышы керек. Жекече мамиле окуучулардын жетишкендиктерине, жүрүм-турумуна жана эмоционалдык абалына байланыштуу маселелерди натыйжалуу чечүүгө мүмкүндүк берет. Бул класс жетекчиден ийкемдүүлүктү, сабырдуулукту жана ар кандай балдар менен иштөөнү талап кылат.

Ийримдер, спорттук секциялар, маданий иш-чаралар, экскурсиялар жана башка эс алуу иш-чаралары сыяктуу сабактан тышкары иш-чараларды уюштуруу жана өткөрүү класс жетекчинин ишинин маанилүү болугу болуп саналат. Бул иш-чаралар окуучулардын чыгармачылыгын өркүндөтөт, жамааттык духту бекемдейт жана ар бир баланын жеке кызыкчылыктарын жана таланттарын ишке ашырууга жардам берет.

Окуучулардын баалуулуктарын жана моралдык багыттарын калыптандырууда класс жетекчи өзгөчө роль ойнойт. Сүйлөшүүлөр, дискуссиялар, ролдук оюндар жана тренингдер сыяктуу ар кандай ыкмалар аркылуу класс жетекчиси окуучуларга чынчылдык, калыстык, эмгекчилдик, боорукердик жана өз ара жардамдашуу сыяктуу түшүнүктөрдүн маанилүүлүгүн түшүнүүгө жардам берет. Бул баалуулуктар коомдо ийгиликтүү жашоонун негизи болуп калат.

Класс жетекчинин ишинин маанилүү аспектиси окуучулардын лидерлик сапаттарын өнүктүрүү болуп саналат. Бул сапаттарга жоопкерчилик, демилгелүүлүк, чечим кабыл алуу жана айланаңыздагы адамдарга таасир этүү кирет. Класс жетекчиси окуучулардын жүрүм-турумун байкап, активдүү балдарды өз убагында колдоп, лидерлик жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө, ишенимди жана өзүн-өзү сыйлоону арттыра турган жамааттык ишти уюштурууга жардам берет. Лидерлик сапаттар өз ара урматтоонун, чынчылдыктын жана адилеттүүлүктүн негизинде калыптанышы маанилүү, бул балдарга өз тобунун лидери гана болбостон, келечекте өз иштери үчүн жоопкерчиликти алууга даяр жетилген инсан болууга мүмкүндүк берет.

Класс жетекчинин дагы бир милдети окуучулар арасында сергек жашоо образын жайылтуу болуп саналат. Класс мугалими физикалык активдүүлүк, туура тамактануу, жаман адаттардан арылуу жана психикалык ден-соолукка кам көрүү идеяларын жайылтышы керек. Дене тарбияны, спортту өнүктүрүүгө багытталган иш-чараларды уюштуруу, ошондой эле ден соолук жана коопсуздук темасында аңгемелешүүлөрдү өткөрүү маанилүү. Класс деңгээлинде дени сак адаттарды өнүктүрүү дени, активдүү жана жоопкерчиликтүү инсанды калыптандыруу үчүн негиз боло алат, бул ден соолук жана бакубатчылык маселелери барган сайын актуалдуу болуп бараткан азыркы коомдо абдан маанилүү.

Окуучуларды жарандык жана патриоттук сезимге тарбиялоо класс жетекчинин дагы бир маанилүү милдеттеринин бири болуп саналат. Буга өз мекенине болгон сый-урматты калыптандыруу, өз өлкөсүнүн тарыхын билүү, мамлекеттик символдордун маанисин түшүнүү, коомдук иш-чараларга жана коомдун жыргалчылыгына багытталган акцияларга катышуу кирет. Класс жетекчи эрдик сабактары, патриоттук акцияларга катышуу, ардагерлер менен жолугушуу, тарыхый жерлерге экскурсия сыяктуу иштин ар кандай түрлөрүн колдоно алат.

Бул иш-чаралар балдардын өз өлкөсү менен сыймыктануу сезимин өрчүтүүгө жардам берет, ошондой эле активдүү жарандык позицияны калыптандырат.

Өз ролунун маанилүүлүгүнө карабастан, класс мугалими бир катар кыйынчылыктарга туш болот. Негизги көйгөйлөрдүн бири класстардагы чоң топторду жана окуу программасынын толуктугун эске алганда, ар бир окуучу менен жекече иштөөгө убакыттын жетишсиздиги. Көбүнчө класс жетекчиси класстагы чыр-чатактарды чечүүгө, тартипти сактоого жана сабактан тышкары иш-чараларды уюштурууга аргасыз болот. Документацияга жана административдик ишке байланыштуу оорчулук дагы бир көйгөй болуп саналат, бул педагогдун түздөн-түз тарбиялык ишке бөлө турган убактысын кыскартат. Ошондой эле, ата-энелер менен, айрыкча социалдык же психологиялык көйгөйлөр бар үй-бүлөлөрдө өз ара аракеттенүүнүн татаалдыгын белгилей кетүү керек. Кээде класс мугалими ата-энелер менен бирдиктуу аракеттенип иштоосу жана алардын билим берүү процессине катышуусунун жетишпестиги да көп учурларда койголорду жаратат. Мындай учурларда мугалим ата-эне менен тыгыз байланыш тузуп, кызматташууга түрткү берүү маанилүү ролду ойнойт.

Өз ишмердүүлүгү натыйжалуу болуш үчүн класс жетекчи өзүнүн кесиптик чеберчилигин такай өркүндөтүп турушу абзел. Бул педагогикалык көндүмдөрдү гана эмес, психологиялык даярдыкты, тарбиялоонун заманбап ыкмаларын билүүнү, ошондой эле ата-энелер жана кесиптештер менен иштөө жөндөмүн камтыйт. Заманбап класс жетекчи тарбиялоонун инновациялык методдорун уйронуп, өзүнүн кесипкөйлүгүн өнүктүрүүгө жана кесиптештери менен тажрыйба алмашууга умтулушу керек. Кесиптик конкурстарга, семинарларга жана тренингдерге катышуу, ошондой эле кесиптештер менен тажрыйба алмашуу тарбиялык иштин сапатын жакшыртууга жана окуучунун ар тараптуу өнүккөн инсандыгын калыптандыруу үчүн оптималдуу шарттарды түзүүгө мүмкүндүк берет.

Класс жетекчинин ишинин маанилүү өзгөчөлүгү билим берүү максаттарын окуу процессине интеграциялоо болуп саналат. Албетте, окуу предмети окуучулардын билимин жана көндүмдөрүн калыптандыруунун негизги куралы болуп саналат, бирок класс жетекчи ар бир дисциплинада билим берүүнүн жана баалуулуктарды калыптандыруунун методдорун кошумча колдонуп, балдарга тигил же бул билимдин маанилүүлүгүн алардын инсандык өнүгүү контекстинде түшүнүүгө жардам берет. Бул сабактарда тарбиялык элементтерди колдонууда, турмуштук актуалдуу кырдаалдарды талдоо, адеп-ахлактык маселелерди талкуулоо, роль ойноо, ошондой эле студенттерди долбоордук, изилдөө жана коомдук иш-чараларга активдүү катышууга тартуу аркылуу көрүнүшү мүмкүн. Ошентип, класс жетекчи тарбиялык милдеттерди билим берүү процессине интеграциялоо менен окуу материалын терең өздөштүрүүгө гана эмес, окуучунун изденүүчүлүк, демилгелүүлүк, жоопкерчилик жана негиздүү чечимдерди кабыл алуу сыяктуу жеке сапаттарын өнүктүрүүгө да өбөлгө түзөт. Билим берүү сабактан тышкары иштин алкагында гана чечиле турган өзүнчө маселе эмес, окуу иш-аракетинин ажырагыс бөлүгү болуп калышы маанилүү.

Маалыматтык технологиялардын жана санариптик шаймандардын өнүгүшү менен класс жетекчинин ролу өзгөрүүдө. Бүгүнкү мектеп окуучулары күнүмдүк турмушунда компьютерлерди, мобилдик түзүлүштөрдү жана ар кандай санариптик платформаларды активдүү колдонушат, бул тарбиялык иштер үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Класс мугалими кызматташууну уюштуруу, баарлашуу, виртуалдык иш-чараларды өткөрүү, ошондой эле интерактивдүү окутуунун жаңы формаларын ишке ашыруу үчүн санариптик ресурстарды колдоно алат. Бирок, технологияны колдонуу менен белгилүү бир чакырыктар да бар. Алардын бири-интернеттин, социалдык медианын жана башка онлайн ресурстардын балдардын жана өспүрүмдөрдүн психикалык саламаттыгына, алардын адеп-ахлактык көрсөткүчтөрүнө жана коомдук иш-аракеттерине терс таасиринин коркунучу. Буга байланыштуу класс жетекчи балдарды технологияны туура колдонууга гана үйрөтпөстөн, сынчыл ой жүгүртүүнү, өзүн өзү башкара билүү жөндөмүн жана виртуалдык мейкиндиктеги аракеттердин кесепеттерин аңдап билүүнү өнүктүрүшү керек.

Класс мугалими билим берүү жана окутуу менен гана алектенбестен, билим берүү процессинин ар кандай аспектилерин координациялайт. Анын милдеттерине предметтик

мугалимдер менен жолугушууларды уюштуруу, сабактан тышкары иш-чаралардын графигин түзүү, ата-энелер менен жолугушууларды өткөрүү, балдардын жүрүм-турумуна жана окуудагы жетишкендиктерине байланыштуу административдик маселелерди чечүү кирет. Класс мугалими окуучулардын, ата-энелердин жана башка тарбиячылардын ортосундагы байланыш болуп калат, бул баланы тарбиялоодо жана окутууда комплекстүү мамилени камсыз кылат. Кесиптештер менен өз ара аракеттенүү, педагогикалык кеңештерге жана методикалык бирикмелерге катышуу да класс жетекчисинин ишинин маанилүү аспектиси болуп саналат. Ал билим берүү саясатындагы акыркы өзгөрүүлөрдөн, окутуунун жана тарбиялоонун жаңы методикаларынан кабардар болуп, мектептеги окуу процессин өркүндөтүүгө активдүү катышуусу керек. Класс жетекчи билим берүү ишинин координатору катары класста өз ара урматтоо, кызматташуу жана колдоо атмосферасын түзүүгө жардам берет, бул окуу көрсөткүчтөрүн жакшыртууга гана эмес, балдардын өз жөндөмдөрүнө болгон ишенимин жана чоңдорго болгон ишенимин калыптандырууга да өбөлгө түзөт.

Класс жетекчисинин ишинин маанилүүлүгүнө жана ар түрдүүлүгүнө карабастан, педагогдор өз ишинде туш болгон бир катар көйгөйлөр жана кыйынчылыктар бар. Алардын арасында административдик иштин ашыкча жүктөлүшү, балдар жана ата-энелер менен баарлашууга убакыттын жетишсиздиги, билим берүү мекемеси тарабынан психологиялык жана педагогикалык колдоонун жетишсиздиги бар. Өзгөчө белгилей кетүүчү нерсе, класс жетекчилеринин стресс жана чарчоо көйгөйү. Кыйын балдар менен узак мөөнөттүү иштөө, ата-энелер жана кесиптештер менен болгон татаал мамилелер, балдарды тарбиялоодогу жогорку жоопкерчилик тарбиячынын физикалык жана эмоционалдык чарчоосуна алып келиши мүмкүн. Билим берүү мекемелери өз кызматкерлерине алардын кесиптик өсүшүнө жана жеке жыргалчылыгына шарт түзүп, колдоо көрсөтүшү маанилүү.

Жыйынтыктоо. Класс мугалими педагог, психолог жана уюштуруучу милдеттерин айкалыштыруу менен, мектеп окуучуларынын билим берүү системасынын маанилүү элементи болуп саналат. Анын иши билим берүү процессинин бардык аспектилерин камтыйт: окуу жана коомдук иш-аракеттерден баштап, жеке колдоого жана адеп-ахлактык көрсөтмөлөрдү калыптандырууга чейин. Тарбиялоонун натыйжалуулугу класс жетекчисинин ар бир окуучунун жеке муктаждыктарын жана өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен балдар, ата-энелер жана кесиптештер менен мамиле түзө билүүсүнө жараша болот. Бул багытта кылдаттык менен иштөө заманбап коомдо жашоого даяр гармониялуу өнүккөн инсанды калыптандырууга жардам берет.

Класс жетекчиси өсүп келе жаткан муунду тарбиялоодо чечүүчү ролду аткарат. Ал окуучуларга насаатчы гана эмес, дос, жардамчы, психолог жана лидер болуп, балдарга кыйынчылыктарды жеңүүгө жана жашоодо ийгиликтерге жетүүгө жардам берет. Класс жетекчисинин ролун жогору баалоого болбойт, анткени анын эмгегинен ар бир баланын келечеги, анын коомдошуу, жеке өсүү жана коомдогу ийгиликтүү өнүгүү жөндөмдүүлүгү көз каранды.

Билим берүү процессинде класс жетекчисинин ролу окуу процессин уюштурууда гана эмес, ошондой эле ар бир окуучунун инсандык өнүгүүсүнө шарт түзүүдө. Адеп — ахлактык жана этикалык баалуулуктарды тарбиялоо, социалдык жана лидерлик сапаттарды калыптандыруу, кыйынчылыктарды жеңүүгө жардам берүү, ошондой эле ата-энелер менен иштөө-ушул аспектилердин бардыгы класс жетекчисинин ишмердүүлүгүн окуучулардын ийгиликтүү өнүгүшү үчүн ар тараптуу жана маанилүү кылат. Технологияны колдонуу, балдардын жана өспүрүмдөрдүн социалдык адаптациясы жана билим берүү саясатындагы өзгөрүүлөр класс жетекчисинен ийкемдүүлүктү, чыгармачылыкты жана кесиптик өнүгүүнү талап кылат. Класс жетекчинин тарбиялык натыйжалуу иши балдардын турмуштук маанилүү көндүмдөрүн жана баалуулуктарын калыптандырууга гана эмес, ошондой эле ар бир окуучу өзүн ишенимдүү, керектүү жана чоң жетишкендиктерге жөндөмдүү сезе турган позитивдүү атмосфераны түзүүгө жөндөмдүү.

Адабияттар:

1.Г.И.Щербаков "Педагогика" – класс жетекчинин тарбиялоодогу орду жана ишмердүүлүгү жөнүндө түшүнүктөрдү камтыган чыгармалар.

2.В.С.Мухина "Психология" – тарбиялоо процесстериндеги психологиялык жактан класс

3.А.И.Грановская "Педагогикалык теория жана практика" – класс жетекчиси жана анын иш-аракеттери тууралуу кеңири түшүнүктөрдү берет.

4.М.М.Богуславский "Тарбия процесстеринин методологиясы" – класс жетекчисинин ролу боюнча ар кандай көз караштар менен баяндалган. жетекчинин таасири тууралуу маалыматтар.

5.Н.И.Стернин "Педагогикалык маданият" – класс жетекчинин ролу жана педагогикалык маданияттын мааниси.

6.А.Н.Леонтьев "Психология жана социалдык тарбия" – класс жетекчисинин психологиялык жана социалдык багыттары.

7.С.Д.Симонов "Мектептеги педагогикалык жетекчилик" – класс жетекчисинин башкаруу жана лидерлик сапаттарынын мааниси.

*Абылкасымова А.К., магистрант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ

Аннотация

В данной статье рассмотрены вопросы формирования инвестиционной политики и ее принципы формирования. А так же даны основные задачи инвестиционной политики, основные принципы формирования инвестиционной политики, факторы, влияющие на инвестиционную политику.

Ключевые слова: инвестиция, рыночная экономика, предприятия, инвестиционная политика.

ИНВЕСТИЦИЯЛЫК САЯСАТТЫ ТҮЗҮҮНҮН ПРИНЦИПТЕРИ

Аннотация

Бул макалада инвестициялык саясатты түзүү маселелери жана аны түзүү принциптери талкууланат. Ошондой эле инвестициялык саясаттын негизги максаттары, инвестициялык саясатты түзүүнүн негизги принциптери, инвестициялык саясатка таасир этүүчү факторлор келтирилген.

Түйүндүү сөздөр: инвестиция, рынок экономикасы, ишканалар, инвестициялык саясат.

PRINCIPLES FOR FORMING INVESTMENT POLICY

Annotation

This article discusses the issues of forming investment policy and its principles of formation. The main objectives of investment policy, the basic principles of investment policy formation, and factors influencing investment policy are also given.

Key words: investment, market economy, enterprises, investment policy.

Введение. В условиях рыночной экономики инвестиционная политика предприятия играет ключевую роль в обеспечении его устойчивого развития, конкурентоспособности и финансовой стабильности. Рациональное управление инвестиционной деятельностью позволяет предприятиям привлекать дополнительные финансовые ресурсы, развивать производственную базу, повышать эффективность бизнеса и адаптироваться к изменениям внешней среды. Инвестиционная политика является важной составляющей стратегии развития любой организации или государства. Она определяет направления, объемы и принципы вложения средств в различные активы с целью получения прибыли или достижения социально-экономических целей. Эффективная инвестиционная политика способствует устойчивому развитию, повышению конкурентоспособности и минимизации рисков. Основная цель данной статьи – рассмотреть принципы формирования инвестиционной политики предприятия, их сущность и влияние на экономическое развитие организации.

Понятие и значение инвестиционной политики. Инвестиционная политика предприятия – это совокупность управленческих решений, направленных на разработку, реализацию и контроль инвестиционных программ и проектов. Она определяет стратегию предприятия в сфере инвестиций, включая выбор приоритетных направлений вложений, источников финансирования и методов оценки эффективности инвестиционных проектов.

Основные задачи инвестиционной политики:

- обеспечение долгосрочного развития предприятия;
- минимизация инвестиционных рисков;
- оптимизация структуры капитала;
- повышение рентабельности вложений;
- адаптация к изменяющимся экономическим условиям.

Основные принципы формирования инвестиционной политики. Формирование инвестиционной политики предприятия основывается на ряде принципов, определяющих ее эффективность и результативность. Рассмотрим ключевые принципы:

Принцип стратегической направленности. Инвестиционная политика должна соответствовать общей стратегии развития предприятия. Это означает, что инвестиционные

решения должны способствовать достижению стратегических целей компании, таких как расширение рынков сбыта, модернизация производства, повышение конкурентоспособности.

Принцип сбалансированности риска и доходности. Любая инвестиционная деятельность связана с рисками, поэтому важно находить оптимальный баланс между уровнем риска и ожидаемой доходностью. Для этого предприятия используют методы анализа рисков, диверсифицируют инвестиционный портфель и применяют инструменты страхования рисков.

Принцип эффективности инвестиций. Все инвестиционные проекты должны проходить предварительный экономический анализ с целью оценки их рентабельности, срока окупаемости и потенциальной прибыли. Для этого применяются такие методы, как дисконтирование денежных потоков, расчет чистой приведенной стоимости (NPV), внутренней нормы доходности (IRR) и индекса прибыльности (PI).

Принцип инновационности. Современные рыночные условия требуют от предприятий внедрения новых технологий и инновационных решений. Поэтому инвестиционная политика должна ориентироваться на развитие и внедрение новых технологий, автоматизацию процессов и цифровизацию бизнеса.

Принцип рационального использования ресурсов. Рациональное распределение инвестиций между различными проектами позволяет минимизировать затраты и повысить эффективность использования капитала. Важно учитывать не только финансовые ресурсы, но и человеческий потенциал, материальные и информационные активы.

Принцип гибкости. Инвестиционная политика должна быть адаптивной к изменениям внешней и внутренней среды. Это означает возможность корректировки инвестиционных решений в зависимости от экономической ситуации, изменения рыночных условий и появления новых возможностей для роста.

Принцип устойчивости. Инвестиционная политика предприятия должна обеспечивать его финансовую стабильность и устойчивость. Это предполагает использование надежных источников финансирования, контроль над уровнем долговой нагрузки и поддержание ликвидности предприятия.

Факторы, влияющие на инвестиционную политику. На формирование инвестиционной политики предприятия оказывают влияние как внутренние, так и внешние факторы.

Внутренние факторы:

- финансовое положение предприятия;
- уровень квалификации управленческого персонала;
- наличие свободных ресурсов;
- стратегические приоритеты компании;
- структура собственности и корпоративное управление.

Внешние факторы:

- макроэкономическая ситуация;
- государственная инвестиционная политика и налоговая система;
- уровень инфляции и процентные ставки;
- конкурентная среда;
- развитие финансовых рынков и доступность заемного капитала.

Современные тенденции в инвестиционной политике предприятий

Современные предприятия адаптируют свою инвестиционную политику в соответствии с новыми тенденциями, такими как:

- переход к устойчивому развитию и «зеленым» инвестициям;
- цифровизация инвестиционного процесса;
- активное использование венчурного капитала и стартап-инвестиций;
- усиление роли ESG-факторов (экологические, социальные и управленческие аспекты)

в принятии инвестиционных решений.

Этапы формирования инвестиционной политики.

Анализ текущей ситуации – изучение финансового положения, экономической среды и инвестиционного климата.

Определение целей и приоритетов – формирование конкретных задач, которые должны быть достигнуты за счет инвестиций.

Выбор инвестиционных инструментов – определение наиболее подходящих активов и методов инвестирования.

Разработка стратегии реализации – планирование сроков, объемов и способов финансирования.

Мониторинг и контроль – регулярный анализ эффективности инвестиций и корректировка стратегии при необходимости.

Заключение. Формирование эффективной инвестиционной политики требует системного подхода и учета множества факторов. Грамотно разработанная инвестиционная стратегия позволяет не только увеличить доходность, но и снизить риски, обеспечивая устойчивое развитие бизнеса или национальной экономики. Формирование эффективной инвестиционной политики – ключевой фактор успешного развития предприятия. Основные принципы, такие как стратегическая направленность, баланс риска и доходности, инновационность, гибкость и устойчивость, позволяют предприятиям принимать обоснованные инвестиционные решения. В современных условиях важно учитывать макроэкономические и технологические изменения, ориентироваться на долгосрочные цели и внедрять передовые методы управления инвестициями. Таким образом, грамотная инвестиционная политика способствует повышению конкурентоспособности и устойчивому росту предприятия.

Список литературы:

- 1.Бланк И.А. "Инвестиционный менеджмент". – Киев: Ника-Центр, 2021.
- 2.Грачев А.В. "Финансовый менеджмент: теория и практика". – М.: ЮНИТИ, 2022.
- 3.Шарп У., Александер Г., Бейли Д. "Инвестиции". – М.: Инфра-М, 2020.

*Олжобаева Г.Ж., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

АКЫЛ-ЭСИНИН ӨНҮГҮШҮ АРТТА КАЛГАН БАЛДАРГА КУРЧАП ТУРГАН ЧӨЙРӨ ТҮШҮНҮКТӨРҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ

Аннотация

Макада акыл-эсинин өнүгүшү артта калган балдарга курчап турган чөйрө жөнүндө түшүнүктөрүн калыптандырууга багытталган. Макалада акыл-эсинин өнүгүшү артта калган балдардын өзгөчөлүктөрү, акыл-эсинин өнүгүүсү артта калган балдардын билим алууда кездешкен кыйынчылыктары жөнүндө маалымат берилет. Ошондой эле балдардын дүйнө таанымын өнүктүрүү жолдору, курчап турган чөйрө түшүнүктөрүн калыптандыруу методдору берилет.

Түйүндүү сөздөр: акыл-эсинин өнүгүшү артта калган балдар, курчап турган чөйрө, билим берүү, тарбиялоо, инклюзив, метод.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ОБ ОКРУЖАЮЩЕМ МИРЕ У ДЕТЕЙ С ЗАДЕРЖКОЙ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

Статья направлена на формирование представлений об окружающем мире у детей с задержкой психического развития. В статье представлена информация об особенностях умственно отсталых детей и трудностях, с которыми сталкиваются умственно отсталые дети в своем образовании. Также приведены пути развития мировоззрения детей, методы формирования представлений об окружающем.

Ключевые слова: умственно отсталые дети, среда, образование, воспитание, инклюзия, метод.

FORMATION OF VIEWS ABOUT THE WORLD IN CHILDREN WITH MENTAL DEVELOPMENT RETARDS

Annotation

The article is aimed at developing ideas about the world around us in children with mental retardation. The article provides information about the characteristics of mentally retarded children and the difficulties that mentally retarded children face in their education. Also given are ways to develop children's worldviews and methods of forming ideas about the environment.

Key words: mentally retarded children, environment, education, upbringing, inclusion, method.

Киришүү. Акыл-эсинин өнүгүшү артта калган балдарга сапаттуу билим берүү жана алардын дүйнө таанымын өнүктүрүү заманбап педагогиканын негизги багыттарынын бири болуп саналат. Акыл-эсинин өнүгүшү артта калган балдарга сапаттуу билим берүү – инклюзивдик жана атайын педагогиканын негизги багыттарынын бири. Ар бир бала сапаттуу билим алууга укуктуу, ошондуктан мугалимдер жана тарбиячылар мындай балдардын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, алардын интеллектуалдык жана дүйнө таанымдык өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн методдорду иштеп чыгышы зарыл. Курчап турган чөйрө тууралуу түшүнүктөрдү калыптандыруу алардын социалдык адаптациясын жакшыртып, турмуштук көндүмдөрдү өздөштүрүүгө өбөлгө түзөт. Бул макалада мындай балдарга курчап турган чөйрөнү түшүнүүгө жардам берүүчү методдор жана мамилелер каралат.

Акыл-эсинин өнүгүшү артта калган балдар: өзгөчөлүктөрү жана билим берүү жолдору
Акыл-эсинин өнүгүшү артта калган балдар деген кимдер?

Акыл-эсинин өнүгүшү артта калган балдар – бул интеллектуалдык жөндөмдөрүнүн өнүгүү темпи жайыраак болгон жана маалыматты өздөштүрүүдө кыйынчылыктарга дуушар болгон балдар. Алардын ой жүгүртүүсү, эстеп калуусу, көңүлүн топтоосу жана окууга байланыштуу башка жөндөмдөрү теңтуштарына караганда кечирээк өнүгөт.

Акыл-эсинин өнүгүшүнүн артта калышынын себептери. Аталган көйгөйдү пайда кылган факторлор ар түрдүү болушу мүмкүн:

-Генетикалык факторлор – Даун синдрому, Фрагилдүү Х синдрому ж.б.

-Перинаталдык факторлор – боюнда бар учурдагы оорулар, кычкылтек жетишсиздиги, төрөттөгү жаракаттар.

-Экологиялык жана социалдык себептер – туура эмес тамактануу, токсиндердин таасири, социалдык жана эмоционалдык колдоонун жетишсиздиги.

-Психологиялык жана тарбия факторлору – стимулдаштыруунун жетишсиздиги, билим берүүгө болгон жеткиликтүүлүктүн чектелиши.

Акыл-эсинин өнүгүүсү артта калган балдардын өзгөчөлүктөрү

-Көңүлүн бир нерсеге узак убакыт бура албайт.

-Эсте сактоо мүмкүнчүлүгү чектелген (өзгөчө узак мөөнөттүү эс тутум начар иштейт).

-Ой жүгүртүү процесси жай жүрөт, себеп-натыйжа байланыштарын түшүнүү кыйында турат.

-Социалдык адаптацияда жана баарлашууда көйгөйлөргө дуушар болушу мүмкүн.

-Өз алдынчалык деңгээли төмөн болушу мүмкүн.

Билим берүүдө колдонулуучу негизги ыкмалар

-Индивидуалдык окутуу программалары – ар бир баланын өзгөчөлүгүнө жараша түзүлгөн атайын окуу планы.

-Визуалдык жана тактилдик методдор – сүрөттөр, схемалар, оюн ыкмалары аркылуу билим берүү.

-Кайталоо жана бекемдөө – окуу материалын көп жолу кайталоо менен эсте калууну жакшыртуу.

-Жөнөкөйлөштүрүлгөн тапшырмалар – маалыматты түшүнүктүү, жөнөкөй тилде жана кичинекей бөлүктөргө бөлүп берүү.

-Оюн жана практика аркылуу окутуу – ролдук оюндар, кол өнөрчүлүк жана кыймылдуу машыгуулар аркылуу билим берүү.

-Позитивдүү мотивация жана колдоо – баланын аракеттерин мактап, аны шыктандыруу.

-Социалдык көндүмдөрдү өнүктүрүү – баарлашуу көндүмдөрүн жакшыртуу үчүн топтук иштерди уюштуруу.

Балдардын дүйнө таанымын жана көндүмдөрүн өнүктүрүү.

-Коомдук турмушка адаптация – өз алдынча чечим кабыл алууну жана күнүмдүк турмуштук көндүмдөрдү үйрөтүү.

-Чыгармачылык ишмердүүлүк – сүрөт тартуу, ырдоо, калыптар менен иштөө аркылуу алардын фантазиясын жана логикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү.

-Табият таануу жана эксперименттер – жаныбарларды, өсүмдүктөрдү изилдөө, тажрыйбаларды жасоо.

-Дене тарбия жана моторика өнүктүрүү – спорттук оюндар, кыймыл-аракетти жакшыртуучу көнүгүүлөр.

Акыл-эсинин өнүгүшү артта калган балдардын өзгөчөлүктөрү. Акыл-эсинин өнүгүшү артта калган балдар төмөнкү мүнөздөмөлөргө ээ болушу мүмкүн:

-Окутууну жай өздөштүрүү;

-Логикалык жана абстракттуу ой жүгүртүүдө кыйынчылыктар;

-Көңүл буруу жана эс тутумдун чектелген мүмкүнчүлүктөрү;

-Туруксуз эмоционалдык абал жана социалдык адаптация көйгөйлөрү.

Бул өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен аларга курчап турган чөйрөнү таанытуунун эффективдүү жолдорун иштеп чыгуу зарыл.

Курчап турган чөйрө түшүнүктөрүн калыптандыруу методдору. Көрүү жана тактильдик методдор. Балдар дүйнөнү негизинен көрүү жана сезүү аркылуу тааныйт. Ошондуктан, ар кандай объекттерди кармоо, изилдөө, сүрөттөрдү жана видеолорду көрүү алар үчүн абдан маанилүү.

-Табияттан алынган материалдар (таштар, жалбырактар, топурак) менен иштөө;

-Интерактивдүү такталарды, сүрөттөрдү жана макеттерди колдонуу;

-Тажрыйбалык машыгуулар жана эксперименттер.

Оюн ыкмаларын колдонуу. Оюндар балдардын окуу процессине кызыгуусун арттырып, маалыматты жакшы кабыл алуусуна жардам берет.

- Рольдук жана сценарийлештирилген оюндар;
  - Табиятты изилдөө боюнча квесттер;
  - Интерактивдүү оюндар аркылуу чөйрөнү таанытуу.
  - Практикалык тажрыйба жана экскурсиялар.
- Түз байланыш жана практика менен үйрөнүү алардын түшүнүгүн бекемдейт.
- Паркка, зоопаркка, музейлерге экскурсияларды уюштуруу;
  - Айыл-чарба же өндүрүш ишканаларына баруу;
  - Шаардагы негизги объекттерди (почта, банк, дүкөн) түшүндүрүү жана көрсөтүү.

Вербалдык методдор. Тилди жана түшүнүктөрдү өнүктүрүү үчүн төмөнкү методдор колдонулат:

- Жомокторду, окуяларды окуп берүү;
  - Суроо-жооп ыкмалары;
  - Балдардын айлана-чөйрөгө болгон байкоолорун сүрөттөп берүү.
- Педагогдор жана ата-энелер үчүн сунуштар:
- Ар бир баланын жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу;
  - Сабактарды кыска жана динамикалуу өткөрүү;
  - Сөз менен түшүндүрүүдөн көрө, иш-аракет аркылуу көрсөтүү;
  - Баланын чакан жетишкендиктерин белгилеп, мотивация берип туруу.

Акыл-эсинин өнүгүүсү артта калган балдардын билим алууда кездешкен кыйынчылыктары

Когнитивдик өнүгүүнүн жай жүрүшү – маалыматты өздөштүрүүдө, эстеп калууда жана анализдөөнү ишке ашырууда кыйынчылыктар.

Эмоционалдык жана социалдык адаптациянын начардыгы – коомдук чөйрөгө ыңгайлашууда жана өз оюн билдирүүдө тоскоолдуктар.

Моторика жана сенсордук жөндөмдөрдүн чектелиши – кыймыл координациясында жана көндүмдөрдү өздөштүрүүдө кыйынчылыктар.

Сапаттуу билим берүүнүн негизги принциптери

Индивидуалдык мамиле – ар бир окуучунун мүмкүнчүлүктөрүн эске алып, жеке окутуу программаларын түзүү.

Интерактивдүү окутуу – оюн методдору, ролдук тапшырмалар жана практикалык көнүгүүлөр аркылуу окуу процессин кызыктуу кылуу.

Көп сезимдүү (мультимодалдык) окутуу – көрүү, угуу, тактилдик сезимдерди активдүү колдонуу менен окуу материалын жеткирүү.

Коомдук адаптация жана социалдык көндүмдөрдү өнүктүрүү – топтук иш-чаралар жана коммуникация көндүмдөрүн өркүндөтүү.

Мотивация жана колдоо – балдарды кубаттап, аларга ишеним берип, ийгиликтерин белгилеп туруу.

Балдардын дүйнө таанымын өнүктүрүү жолдору

Табият таануу сабактарын интерактивдүү уюштуруу – экскурсиялар, тажрыйбалар жана практикалык тапшырмалар аркылуу үйрөтүү.

Имаготерапия жана оюн терапиясы – сүрөт тартуу, музыкалык сабактар жана оюндар аркылуу чыгармачылык ой жүгүртүүнү өркүндөтүү.

Сөз байлыгын өстүрүү – жомоктор, көркөм адабият жана баарлашуу аркылуу тилдик өнүгүүнү колдоо.

Өз алдынчалыкка жана жашоо көндүмдөрүнө үйрөтүү – күнүмдүк турмуштук көндүмдөрдү үйрөтүү менен өз алдынчалыкты калыптандыруу.

Корутунду. Акыл-эсинин өнүгүүсү артта калган балдарга сапаттуу билим берүү – заманбап педагогиканын маанилүү багыттарынын бири. Инновациялык ыкмаларды колдонуп, ар бир баланын өзгөчөлүгүнө жараша билим берүү алардын интеллектуалдык, эмоционалдык жана социалдык өнүгүүсүнө чоң өбөлгө түзөт. Педагогдордун жана ата-энелердин биргелешкен аракетинин негизинде бул балдарга коомдо өз ордун табууга жардам берүү мүмкүн. Акыл-эсинин өнүгүшү артта калган балдарга курчап турган чөйрө тууралуу түшүнүк

калыптандыруу үчүн ар тараптуу, практикалык жана оюн элементтерине бай методдор колдонулушу керек. Мындай мамиле алардын дүйнө таанымын кеңейтип, социалдык адаптациясына жардам берет. Акыл-эсинин өнүгүүсү артта калган балдарга ылайыкташкан билим берүү аларга коомго толук интеграцияланууга жана өз алдынча турмуштук көндүмдөрдү өнүктүрүүгө жардам берет. Заманбап педагогикалык ыкмаларды колдонуу менен, ар бир баланын мүмкүнчүлүктөрүн ачып, алардын жашоого болгон ишенимин арттырууга болот. Инклюзивдик билим берүү системасын колдоо – бул ар бир баланын укуктарын сактоого жана тең мүмкүнчүлүктөрдү камсыздоого багытталган маанилүү кадам. Ар бир баланын мүмкүнчүлүгүнө жараша билим берүү – инклюзивдик педагогиканын негизги максаты болуп саналат.

Адабияттар:

- 1.Выготский Л. С. "Олигофренопедагогика" – Интеллектуалдык өнүгүүсү артта калган балдарды окутуунун жана тарбиялоонун теориялык негиздери.
- 2.Занков Л. В. "Обучение и развитие" – Акыл-эсинин өнүгүү деңгээли ар кандай балдарды окутуу стратегиялары.
- 3.Певзнер М. С. "Дети с отклонениями в развитии" – Өнүгүү мүмкүнчүлүгү чектелген балдардын психологиялык жана педагогикалык өзгөчөлүктөрү.
- 4.Шифф Г. "Актуальные вопросы дефектологии и специального образования" – Дефектологиянын жана атайын педагогиканын заманбап багыттары.
- 5.Гончарова Г. А., Груздева Н. С. "Олигофренопедагогика: теория и практика" – Акыл-эсинин өнүгүүсү артта калган балдарды окутуунун практикалык аспектилери.
- 6.Белякова Л. И., Самсонова Е. В. "Инклюзивное образование: теория и практика" – Инклюзивдик билим берүү усулдары жана стратегиялары.
- 7.Назарова Н. М. "Специальная педагогика" – Өнүгүү мүмкүнчүлүгү чектелген балдар үчүн атайын билим берүү системасы.
- 8.Маллер А. "Методы обучения детей с ограниченными возможностями" – Окутуу жана тарбиялоо боюнча заманбап методикалык иштелмелер.
- 9.Синёв В. Н. "Коррекционная педагогика в обучении детей с умственной отсталостью" – Коррекциялык педагогиканын негизги принциптери.

Саланова А.Р., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ЗАМАНБАП БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫНДА ОЮН ЫКМАЛАРЫНЫН АКТУАЛДУУЛУГУ

Аннотация

Бул макалада оюнун түрлөрү, оюн ыкмаларынын мааниси, артыкчылыктары жана колдонуу жолдору каралат. Ошондой эле оюн ыкмаларынын пайдалары, оюн ыкмаларын колдонуу усулдары берилет. Оюндардын түрлөрү жана максаттарга ылайыкталып бөлүнүшү да каралган. Оюндун түрлөрүнө мисалдар келтирилген.

Түйүндүү сөздөр: оюн, ыкма, усул, инновация, технология, билим берүү, тарбиялоо, өнүтүү.

АКТУАЛЬНОСТЬ ИГРОВЫХ МЕТОДОВ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматриваются виды игр, их значение, преимущества и способы использования игровых методов. Также приведены преимущества игровых методов, способы использования игровых методов. Также рассмотрено разделение игр по типам и целям. Приведены примеры видов игр.

Ключевые слова: игра, метод, метод, инновация, технология, образование, воспитание, развитие.

RELEVANCE OF GAME METHODS IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM

Annotation

This article discusses the types of games, their meaning, advantages and ways to use gaming methods. The advantages of gaming methods and ways to use gaming methods are also given. The division of games by type and purpose is also considered. Examples of types of games are given.

Key words: game, method, method, innovation, technology, education, upbringing, development.

Киришүү. Билим берүү системасы өнүгүп, заманбап окутуу методдору улам жаңыланып келет. Окуучуларды билимге кызыктыруу жана активдүү катышууга тартуу максатында, мугалимдер улам жаңы усулдарды колдонушууда. Ушундай инновациялык ыкмалардын бири – оюн технологияларын билим берүү процессине киргизүү.

Оюн - бул балдардын же чоң адамдардын көңүл ачуусу, өнүгүүсү жана билим алуусу үчүн жасалган активдүү жана ыкчам иш. Оюн кандайдыр бир белгилүү максатка жетүү үчүн уюштурулган иш- аракеттердин топтому болуп, оюнчуларга кээде оюн процессин кызыктуу жана чектелген убакытта өткөрүүгө шарт түзөт. Оюндардын түрлөрү кеңири жана ар кандай максаттарга ылайыкталып бөлүнөт.

Салттуу оюндар (Традиционные игры). Бул түрдөгү оюндар этностук, маданий же аймактык салттардан келип чыккан. Алар өзгөчө коомдо жандуу ролду ойнойт, балдардын тарбиясы жана социализациясы үчүн маанилүү болуп саналат. Мисалы: "Карталар", "Жашыруун чычкан", "Жигердүү кагылыш", "Айылга келүү" ж.б.

Эдукативдүү оюндар (Эдукативные игры). Бул оюндар билим берүү процесстерин жеңилдетип, кыйынчылыктарды жеңүүдө жардам берет. Окуучуларга жаңы билимдерди үйрөтүү, чеберчиликтерди өнүктүрүү максатында колдонулат. Мисалы: Табышмактарды чечүү, сөздөрдү табуу, симуляциялык оюндар.

Ролдук оюндар (Рольевые игры). Оюнчулар белгилүү бир каарманды же ролду ойнойт. Мындай оюндар аркылуу окуучулар социалдык жана эмоциялык компетенцияларын өнүктүрүшөт. Мисалы: "Доктор жана бейтап", "Сатып алуучу жана сатуучу", "Иштөө учурунда".

Жеке оюндар (Индивидуальные игры). Бул оюндар бир гана оюнчуга багытталган жана анын жеке билим алуусун, логикалык ой жүгүртүүсүн жана шыктандыруусун ишке ашырат. Мисалы: Пазлдар, интеллектуалдык оюндар, "Лабиринт".

Командалык оюндар (Командные игры). Командалар түзүлүп, оюнчулар биргеликте максатка жетүү үчүн иштешет. Топтук оюндар ар кандай социалдык жөндөмдөрдү,

коммуникацияны жана кызматташтыкты өнүктүрөт. Мисалы: "Эстафеталар", "Теннис топтору", "Суроо жооп".

Спорттук оюндар (Спортивные игры). Бул оюндар физикалык активдүүлүктү талап кылат жана балдардын дене тарбиясын, чыдамкайлыгын жана координациясын өнүктүрөт. Мисалы: Футбол, баскетбол, волейбол, хоккей.

Симуляциялык оюндар (Симуляционные игры). Бул оюндар чындыкты же жаратылышты модели деп каралат, анда оюнчулар белгилүү бир кырдаалды же дүйнөнү симуляциялайт. Мисалы: Экономикалык симуляторлор, бизнес-симуляторлор, жашоо симуляторлор.

Санариптик оюндар (Цифровые игры). Компьютерде, планшетте же мобилдик түзмөктөрдө ойнолуучу оюндар. Бул оюндар билим берүү, көңүл ачуу жана жөндөмдөрдү өнүктүрүү үчүн ар түрдүү форматтарда сунушталат. Мисалы: Видеоигры, мобилдик оюндар, VR оюндар.

Кооперативдик оюндар (Кооперативные игры). Бул оюндарда оюнчулар биргеликте максатка жетүү үчүн кызматташат, бирок бул процессте өздөрүнүн стратегияларын жана чечимдерин кабыл алышат. Мисалы: "Шарикти кармоо", "Табышмак".

Тематикалык оюндар (Тематические игры). Бул оюндар белгилүү бир тема боюнча уюштурулат. Алар балдардын кызыгуусун арттырып, ошол тема боюнча терең билим алууга жардам берет. Мисалы: "Пираттар", "Жан-жаныбарлар дүйнөсү", "Жашыл дүйнө".

Психологиялык оюндар (Психологические игры). Бул оюндар эмоционалдык жана психологиялык абалдарды билүүгө жана башкарууга багытталган. Окуучулар өздөрүнүн ички дүйнөсүн терең түшүнүшөт. Мисалы: "Жүрөктүн сырлары", "Жашыруун каармандар".

Оюндардын пайдалары. Көңүл ачуунун жана жандуу катышуунун артыкчылыгы. Окуучулар оюнда кызыкчылыктарын канааттандырып, билим алуу процессин жеңил кабыл алышат. Тамаша жана логиканы өнүктүрүү. Оюндар билимди кызыктуу жана кызыктуу форматта үйрөтүп, оюндун ишин жөнөкөйлөтөт. Командалык иштин өнүгүшү. Оюндар аркылуу социалдык көндүмдөрдү жана топко бөлүнүү менен иштөө жөндөмдөрүн жогорулатуу. Жөндөмдөрдү өнүктүрүү. Математика, тил үйрөнүү, логикалык ой жүгүртүү сыяктуу балдардын негизги жөндөмдөрү оюн аркылуу ишке ашырылат. Оюндардын түрлөрү жана алардын колдонулушу билим берүүдө балдардын ишке карата активдүүлүгүн, кызыгуусун жана ишенимин жогорулатууга чоң салым кошот.

Билим берүүдө оюн ыкмалары - бул балдарга билим берүү жана тарбиялоо процессинде колдонулган стратегиялар, алар эмоционалдык жактан кызыктуу жана активдүү катышууга түрткү берет. Оюн ыкмалары окуучулардын үйрөнүү процессине активдүү аралашуусун камсыз кылып, сабактарды кызыктуу жана натыйжалуу кылат.

Оюн ыкмаларынын пайдалары. Мотивацияны жогорулатат. Окуучулар оюнду өзгөчө кызы менен кабыл алып, кызыгуусун жоготпостон сабакка катышат. Жаңы маалыматтарды жеңил үйрөтөт. Балдар сабакты өздөрү ойноп үйрөнүшөт, бул билимди жакшы кабыл алууга жардам берет. Креативдүүлүктү жогорулатат. Балдар оюн учурунда чыгармачылык менен ойлонуп, чечимдерди кабыл алышат. Кооперациялык көндүмдөрдү күчөтөт. Командалык оюндар өз ара аракеттенүү, социалдык жоопкерчилик жана лидерлик жөндөмдөрүн өнүктүрөт. Оюн ыкмалары билим берүүдө балдардын активдүү катышуусун камсыздап, алардын өнүгүшүнө жана билим алуусуна көп жардам берет.

Оюн ыкмаларынын билим берүүдө орду. Оюндар – балдардын табигый өнүгүү процессинин бир бөлүгү. Алар ойноо аркылуу дүйнөнү таанып-билип, жаңы көндүмдөрдү үйрөнүшөт. Ошондуктан, оюн элементтери сабактарга киргизилгенде, окуучулар маалыматты оңой кабыл алып, кызыгуусу жогорулайт. Оюн технологиялары төмөнкү багыттарда колдонулат:

- Башталгыч класстарда сабактарды кызыктуу кылуу үчүн;
- Окуучулардын чыгармачылык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүдө;
- Команда менен иштөө көндүмдөрүн калыптандырууда;
- Компьютердик жана интерактивдүү окутуу процесстеринде.

-Оюн ыкмаларынын артыкчылыктары.

-Окууга болгон мотивацияны жогорулатуу

-Оюн элементтери сабактарга кызыгуу жаратат жана окуучулардын активдүүлүгүн арттырат.

Интерактивдүү билим алуу. Оюндар окуучулардын сабакка жигердүү катышуусун камсыз кылып, билимди практика жүзүндө колдонууга жардам берет.

Креативдүү жана сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүү. Оюндар логикалык ой жүгүртүүнү, чыгармачылык мамилени жана маселелерди чечүү жөндөмдүүлүгүн жакшыртат.

Социалдык жана коммуникативдик көндүмдөрдү өнүктүрүү. Топтук оюндар окуучулардын биргелешип иштөөсүнө өбөлгө түзөт, бул болсо алардын социалдык адаптациясына жардам берет.

Оюн ыкмаларын колдонуу усулдары. Билим берүүдө оюн ыкмаларын колдонуунун бир нече жолдору бар:

Рольдук оюндар – окуучулар ар кандай каармандардын ролун аткаруу менен реалдуу жашоо кырдаалдарын түшүнөт.

Сабактарда интерактивдүү оюндар – электрондук платформаларды, викториналарды, тесттерди колдонуу.

Квест жана миссиялар – окуучуларга билим берүү максатында кызыктуу тапшырмаларды берүү.

Геймификация – сабактарды оюн стилинде уюштуруу, мисалы, белектерди же упай системасын колдонуу.

Оюн ыкмаларын колдонууда мүмкүн болгон кыйынчылыктар. Оюн ыкмаларын ийгиликтүү колдонуу үчүн мугалимдер бир катар кыйынчылыктарды эске алышы керек. Оюнга ашыкча көңүл буруу билимдин негизги мазмунун өздөштүрүүгө тоскоол болушу мүмкүн. Бардык предметтерге жана деңгээлдерге туура келген оюн ыкмаларын табуу кыйын. Оюн технологияларын ишке ашыруу үчүн көбүрөөк убакыт жана ресурстар талап кылынат.

Заманбап билим берүү системасында оюн ыкмаларынын актуалдуулугу жогорулап, окутуунун натыйжалуу жана кызыктуу болушуна чоң салым кошууда. Оюн ыкмалары билим берүү процессинде бир нече негизги себептерден улам маанилүү болуп саналат:

Мотивацияны жогорулатуу. Оюн элементтери окуучулардын кызыгуусун арттырып, сабакка активдүү катышуусун камсыздайт. Өзгөчө башталгыч класстарда жана мектепке чейинки билим берүүдө оюн аркылуу окутуу балдардын табигый кызыгуусун колдойт.

Ийкемдүү жана чыгармачыл ой жүгүртүү. Оюн ыкмалары көйгөйлөрдү чечүүгө, чыгармачыл ой жүгүртүүгө жана логикалык анализ жүргүзүүгө өбөлгө түзөт. Бул XXI кылымдын негизги компетенцияларынын бири болуп эсептелет.

Кооперативдик жана социалдык көндүмдөрдү өнүктүрүү. Оюндар топто иштөөгө, баарлашууга, лидерлик сапаттарды өнүктүрүүгө жардам берет. Айрыкча, интерактивдүү жана рөлдук оюндар окуучуларды социалдык жактан өнүктүрөт.

Теорияны практика менен айкалыштыруу. Оюн ыкмалары билимди бекемдөөгө жардам берет, анткени окуучулар теориялык материалды практикалык аракеттер аркылуу өздөштүрүшөт.

Маалыматты жакшыраак кабыл алуу жана эстеп калуу. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, эмоциялык жана интерактивдүү тажрыйба аркылуу алынган билимдер узак убакытка чейин эс тутумда сакталат.

Санарип технологиялардын интеграциясы. Заманбап билим берүүдө санариптик оюндар, симуляциялар жана геймификация элементтери кеңири колдонулуп, билим алууну дагы да кызыктуу жана натыйжалуу кылууда.

Корутунду. Оюн ыкмаларынын актуалдуулугу өсүүдө, анткени алар окутууну натыйжалуу, кызыктуу жана интерактивдүү кылат. Алар ар кандай деңгээлдеги окуучулар үчүн ыңгайлашып, билим берүү процессин жаңыча форматта өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет.

Заманбап билим берүү системасында оюн ыкмаларынын актуалдуулугу жогору. Алар окуучулардын билимге болгон кызыгуусун арттырып, окуу процессин натыйжалуу кылат.

Бирок оюн ыкмаларын туура колдонуу жана тең салмактуулукту сактоо маанилүү. Ошентип, мугалимдер окуу программаларын кызыктуу жана натыйжалуу кылууга багытталган инновациялык методдорду изилдеп, иш жүзүндө колдонушу керек.

Адабияттар:

- 1.Педагогика и игровые технологии. Л.Г.Чернова Издательство: Педагогика, 2019.
- 2.Игровые технологии в обучении. А.А.Карпов Издательство: Научное издательство, 2020.
- 3.Игровые методы и их применение в обучении. И.Н.Иванова Издательство: Логос, 2018.
- 4.Роль игры в образовательном процессе. Т.Г.Киселева Издательство: Педагогика и психология, 2021.
- 5.Игровая деятельность в обучении: теория и практика. В.П.Пальчиков Издательство: Издательский дом, 2020.
- 6.Игровые методики в педагогическом процессе. А.И.Гусев Издательство: Наука, 2019.
- 7.Игровая педагогика: теория и практика Н.А.Егоров Издательство: Современная педагогика, 2018.
- 8.Теория и практика использования игровых методов в обучении. Л.С.Петрова Издательство: Педагогика и наука, 2020.

*Калмаматова С.К., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Мамбеталиева Г.М., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕПТЕ КЛАСС ЖЕТЕКЧИНИН ИЙГИЛИКТҮҮ ИШИНИ ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК ШАРТТАРЫ

Аннотация

Педагогдун натыйжалуу иши андан окутуу методикасын жана курактык психологиянын өзгөчөлүктөрүн билүүнү гана эмес, педагогикалык процессти ар бир окуучунун гармониялуу өнүгүшүнө өбөлгө түзө билүүнү талап кылат. Ушуга байланыштуу класста билим берүү жана билим берүү иш-аракеттерин ийгиликтүү ишке ашырууга мүмкүндүк бере турган психо-педагогикалык шарттарды түзүү маанилүү аспект болуп калат. Класс жетекчинин эң маанилүү милдети жамаат, мугалимдер, ата-энелер жана курчап турган дүйнө менен гармониялуу өз ара аракеттенүү аркылуу окуучунун инсанын ар тараптуу өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү болуп калат.

Ачкыч сөздөр: педагог, психолог, метод, натыйжа, курак, гармония, жамаат, мугалим, ата-эне, инсан, аракет, өнүктүрүү.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ УСПЕШНОЙ РАБОТЫ КЛАССНОГО РУКОВОДИТЕЛЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Аннотация

Эффективная работа педагога требует от него не только знания методики преподавания и особенностей возрастной психологии, но и умения способствовать гармоничному развитию педагогического процесса у каждого ученика. В связи с этим важным аспектом становится создание психолого-педагогических условий, которые позволят успешно осуществлять воспитательную и образовательную деятельность в классе. Важнейшей задачей классного руководителя становится создание условий для всестороннего развития личности ученика посредством гармоничного взаимодействия с коллективом, учителями, родителями и окружающим миром.

Ключевые слова: педагог, психолог, метод, результат, возраст, гармония, сообщество, учитель, родитель, личность, действие, развитие.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE SUCCESSFUL WORK OF A CLASSROOM TEACHER IN ELEMENTARY SCHOOL.

Annotation

Effective work of a teacher requires not only knowledge of teaching methods and the peculiarities of age psychology, but also the ability to promote the harmonious development of the pedagogical process for each student. In this regard, an important aspect is the creation of psychological and pedagogical conditions that will allow for the successful implementation of educational and educational activities in the classroom. The most important task of the classroom teacher is to create conditions for the comprehensive development of the student's personality through harmonious interaction with the team, teachers, parents and the outside world.

Keywords: teacher, psychologist, method, result, age, harmony, community, teacher, parent, personality, action, development.

Башталгыч класстын класс жетекчиси баланын инсандыгын калыптандыруу процессинде, анын эмоционалдык чөйрөсүн өнүктүрүүдө жана социалдык адаптацияда негизги ролду ойнойт. Педагогдун натыйжалуу иши андан окутуу методикасын жана курактык психологиянын өзгөчөлүктөрүн билүүнү гана эмес, педагогикалык процессти ар бир окуучунун гармониялуу өнүгүшүнө өбөлгө түзө билүүнү талап кылат. Ушуга байланыштуу класста билим берүү жана билим берүү иш-аракеттерин ийгиликтүү ишке ашырууга мүмкүндүк бере турган психо-педагогикалык шарттарды түзүү маанилүү аспект болуп калат.

Башталгыч мектепте класс жетекчинин иши балдардын курактык психологиясы менен байланышкан өзгөчө өзгөчөлүктөргө ээ. Жашоонун ушул этабында бала маанилүү өзгөрүүлөрдү башынан өткөрөт: өзүн-өзү билүү калыптанып, эмоционалдык жана социалдык чөйрө өнүгө баштайт. Ошондуктан класс жетекчинин эң маанилүү милдети жамаат, мугалимдер, ата-энелер жана курчап турган дүйнө менен гармониялуу өз ара аракеттенүү аркылуу окуучунун инсанын ар тараптуу өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү болуп калат. Класс

жетекчисинин негизги функцияларына төмөнкүлөр кирет: окуу процессин уюштуруу, тарбиялык иш-чаралар, окуучуларды психологиялык коштоо жана ата-энелер менен өз ара аракеттенүү. Бул функцияларды ийгиликтүү аткаруу педагог билим берүү жана тарбиялоо процессине таасир этүүчү психологиялык-педагогикалык шарттарды канчалык натыйжалуу пайдалангандыгына жараша болот.

Класс жетекчинин ийгиликтүү иши мугалимдин окуучулардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу жөндөмүнөн көз каранды. Башталгыч мектеп курагында балдар активдүү инсандык калыптануу стадиясында болушат жана бул процесстин негизги аспектилери:

*Эмоционалдык колдоо жана коопсуздук. Класс жетекчи мугалим болуп эле калбастан, ишенген насаатчы болушу абзел. Ошондой эле мекиеп чойросун жакшы жагынан кабыл алуусуна таасирин тийгизиш керек. Бул ишеним жана ыңгайлуулук климатын жаратат жана баланын мектепке ийгиликтүү ыңгайлашуусуна шарт түзөт.

*Когнитивдик активдүүлүктү активдештирүү. Адатта башталгыч мектеп окуучулары учун жаны нерселерди уйронуусуно кызыгуусу жана каалоосу жогорку деңгээлде турат. Ошондуктан класс жетекчи окуучулардын билим алуусуна эле шарт тузуп калбастан, аларды тушунуп жана чечимдерди оз алдынча изденуу жондомдорун онуктуруусуно туртку бериши зарыл.

*Педагогдун эмоционалдык интеллекти. Ийгиликтүү иштин маанилүү компоненти болуп класс жетекчисинин эмоционалдык интеллектинин өнүгүшү саналат. Өзүнүн эмоцияларын натыйжалуу башкаруу жана башка адамдардын эмоцияларын түшүнүү жөндөмүнө ээ болгон тарбиячы жамаатта оң климатты түзүп, окуучулардагы стресстин деңгээлин төмөндөтөт.

*Ар бир окуучуга мамиле жасоодо ийкемдүүлүк. Окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүн жана жеке айырмачылыктарын эске алуу менен, класс жетекчи өзүнүн уникалдуу жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө көңүл буруп, кам көрүп, ар бир баланын муктаждыктарына ылайыкташтыра билиши керек.

Класс жетекчи түзгөн педагогикалык шарттарда окуу-тарбия процессин уюштуруу баланын толук кандуу өнүгүүсүнө түрткү берет. Аларга төмөнкүлөр кирет:

*Интерактивдүү окутуу методдору. Оюн методдору, долбоордук иш-чаралар, окутуунун заманбап педагогикалык технологияларды колдонуу окуучулардын таанып-билүү жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө гана эмес, социалдык адаптация, баарлашуу жана кызматташуу көндүмдөрүн калыптандырууга да өбөлгө түзөт.

*Дифференцияланган мамиле. Ар бир окуучунун материалды сиңирүү темпиндеги айырмачылыктарды эске алуу маанилүү. Бул иштин жеке жана топтук формаларын колдонууну, өзгөчө билим берүү муктаждыктары бар студенттерге жардам берүүнү жана ийгиликтүү студенттер үчүн өнүгүү жана колдоо тапшырмаларын уюштурууну камтыйт.

*Ата-энелер менен иштешүү. Класс жетекчинин баланын үй-бүлөсү менен иштеши чоң мааниге ээ. Педагог ата-энелер менен үзгүлтүксүз баарлашып, баланын жетишкендиктери жана кыйынчылыктары, ошондой эле зарыл болгон учурда психологиялык жардам жана колдоо көрсөтүү мүмкүнчүлүгү жөнүндө маалымдап турушу керек.

*Балдарда адеп-ахлактык баалуулуктарды калыптандыруу. Класс жетекчинин маанилүү милдети мектеп окуучуларынын адеп-ахлактык багыттарын тарбиялоо болуп саналат, бул жоопкерчилик, чынчылдык, айланасындагыларды урматтоо сыяктуу сапаттарды өнүктүрүүнү камтыйт. Бул үчүн мугалим үчүн тарбиялык иш-чараларды өткөрүү гана эмес, окуучуларга үлгү болуу да маанилүү.

Натыйжалуу иштөө үчүн олуттуу мүмкүнчүлүктөргө карабастан, класс жетекчилер бир катар кыйынчылыктарга туш болушат. Аларга төмөнкүлөр кирет:

*Маалыматтын аябай көптүгү жана жоопкерчилик. Көптөгөн функциялар, анын ичинде педагогикалык, тарбиялык жана административдик милдеттер педагогдордун эмоционалдык жана физикалык жактан чарчап калышына алып келиши мүмкүн.

*Окуучулардын жеке өзгөчөлүктөрүнүн ар түрдүүлүгү. Балдардын өнүгүү деңгээлиндеги айырмачылыктар, алардын психо-эмоционалдык абалы жана билим берүү муктаждыктары класс жетекчиден жогорку квалификацияны жана ар тараптуу иштей билүүнү талап кылат.

*Үй-бүлө менен жетишсиз өз ара аракеттенүү. Ата-энелер билим берүү процессине дайыма эле катыша бербейт, бул балдарды тарбиялоодо жана окутууда оптималдуу натыйжаларга жетүүнү кыйындатат.

Башталгыч мектепте класс жетекчинин ишинин психологиялык-педагогикалык шарттарды ийгиликтүү ишке ашырууда үчүн гана теориялык окутуу эмес, маанилүү, ошондой эле конкреттүү практикалык стратегияларды колдонуу. Педагог үчүн бир нече сунуштарды карап көрөлү.

1.Класста ишенимдүү атмосфераны түзүү Балдардын гармониялуу өнүгүүсүн камсыз кылуу үчүн класста ишеним жана түшүнүү атмосферасын түзүү маанилүү. Класс жетекчи баарлашуу көндүмдөрүн жана биргелешкен иш-аракеттерди жайылтуучу топтук иштерди жана оюндарды уюштура алат. Иштин ар кандай түрлөрү балдарга өзүн жамааттын мүчөсү катары сезүүгө жардам берет, бул өз кезегинде оң социалдык көндүмдөрдү өрчүтөт.

2.Ата-эненин позитивдүү ыкмаларын колдонуу Позитивдүү тарбия балдарды жазалоого эмес, туура иш-аракеттерди жасоого үндөйт.Класс мугалими каталарга басым жасоонун ордуна, окуучулардын жакшы сапаттарын колдоого жана өнүктүрүүгө умтулушу керек. Мисалы, туура жана жакшы иш-аракеттери учун мактоо абзел,себеби мактоо баланы жаңы чыгармачылыкка үндөйт жана өнүгүүгө кошумча мүмкүчүлүк түзүлөт.

3.Ата-энелерди билим берүү процессине киргизүү. Ата-энелер менен тыгыз кызматташууну өнүктүрүү маанилүү, анткени баланы ийгиликтүү тарбиялоо жана окутуу алардын катышуусуз мүмкүн эмес. Үзгүлтүксүз жолугушуулар, баланын ийгиликтерин жана кыйынчылыктарын талкуулоо педагогдорго жана ата-энелерге материалды мыкты өздөштүрүү жана пайда болгон көйгөйлөрдү чечүү үчүн аракеттерди макулдашууга мүмкүндүк берет. Ошондой эле, балдар менен ата-энелер биргелешип иштей турган биргелешкен долбоорлорду колдонуу керек, бул үй-бүлөлөрдүн ичиндеги байланышты чыңдап, билим берүү процессиндеги бардык адамдардын ортосундагы ишенимди арттырат.

4.Балдардын кызыкчылыктарын эске алган билим берүү жана тарбиялоо иш-чараларын уюштуруу Класс жетекчиси мектептеги иш-чараларды уюштурууда балдардын кызыкчылыктарын жана каалоолорун эске алышы керек. Студенттерге класстан тышкаркы иш-чаралардын ар кандай түрлөрүн сунуштоо маанилүү, мисалы, театр оюндары, спорттук мелдештер, экологиялык жана таанып-билүү оюндары, алар чыгармачылыкты жана кызматташуу жөндөмүн өнүктүрөт.

Класс жетекчинин балдарга психологиялык колдоо көрсөтүүгө даяр болушу маанилүү, айрыкча мектептеги адаптацияга, жамааттагы пикир келишпестиктерге же үй-бүлөлүк көйгөйлөргө байланыштуу стрессик кырдаалдарда. Балдардын психологиясы боюнча негизги билимге ээ болуу тарбиячыга баланын эмоционалдык чыңалуусун өз убагында таанууга жана көйгөйдү колдоонун же чечүүнүн зарыл жолдорун сунуштоого жардам берет. Педагогдордун ийгиликтүү ишинин өбөлгөсү-бул алардын жеке эмоционалдык абалы жана инсандык өнүгүүсү. Класс мугалими балдар психологиясынын өзгөчөлүктөрүн гана түшүнбөстөн, стресске туруктуулукту, позитивдүү ой жүгүртүүнү жана өзүн-өзү туруктуу өнүктүрүүгө даярдыгын көрсөтүп, балдар үчүн өзү үлгү болушу керек. Балдар чондордун маанайын жана эмоциясын сезерин түшүнүү маанилүү, андыктан класс мугалими алардын абалын башкара билиши, жеке жана кесиптик көндүмдөрүн өнүктүрүү үчүн иштеши сунушталат.

*Квалификацияны үзгүлтүксүз жогорулатуу. Заманбап педагогика билимди дайыма жаңыртып турууну камтыйт, ошондуктан класс жетекчисинин үзгүлтүксүз квалификациясын жогорулатуу курстарынан өтүп, семинарларга катышуусу маанилүү.

*Өзүн-өзү чагылдыруу. Натыйжалуу педагог өз иш-аракеттерин талдай билиши, методикаларды жана ыкмаларды ишке ашыруунун ийгилигин баалоо, ошондой эле алынган натыйжалардын негизинде өз ишин оңдоого даяр болушу керек. Бул балдар менен иштөөнү

өркүндөтүүгө гана эмес, ошондой эле өзүнүн кесиптик өнүгүүсүн камсыз кылууга жардам берет.

Класс жетекчинин ийгиликтүү иштешинин маанилүү аспектилеринин бири-бул окуучулардын психологиялык коштоосу. Ар бир бала уникалдуу экенин эстен чыгарбоо зарыл, ийгиликтүү окуу жана социалдашуу үчүн жекече мамиле мамиле жасоо абзел. Класс жетекчи окуучулардын мүмкүн болгон кыйынчылыктарын аныктоо жана аларга керектүү жардамды өз убагында берүү үчүн мектеп психологу, билим берүүчү психолог менен тыгыз иштеши керек. Кыйын балдар менен иштөө өзгөчө көңүл бурууну талап кылат, айрыкча үй-бүлөдөгү көйгөйлөргө туш болгондор же психо-эмоционалдык өнүгүү өзгөчөлүктөрү бар адамдар. Мындай учурларда ата-энелер, психологдор жана адистер менен биргеликте жүрүм-турумду ондоо жана өркүндөтүү натыйжага олуттуу таасирин тийгизиши мүмкүн.

Психологиялык-педагогикалык билимдерди билим берүү процессине интеграциялоонун ролу башталгыч мектепте класс жетекчи үчүн балдардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн түшүнүү үчүн гана эмес, ошондой эле жигердүү күнүмдүк билим берүү жана билим берүү иш-психологиялык-педагогикалык билим киргизүү үчүн маанилүү болуп саналат. Окуучулардын жаш курагын, индивидуалдуулугун жана социалдык-психологиялык өзгөчөлүктөрүн түшүнүүгө негизделген педагогикалык ыкмалар натыйжалуу окууга жана позитивди түзүүгө өбөлгө түзөт. Класс жетекчинин психологиялык жана педагогикалык класс жетекчинин иш практикасына интеграциялоо бир нече негизги аспектилерди билдирет:

1. Мугалимдердин психологиялык сабаттуулугун өнүктүрүү Класс мугалими үчүн башталгыч курактагы балдардын когнитивдик, эмоционалдык жана социалдык көндүмдөрүн өнүктүрүү сыяктуу психологиялык процесстер жөнүндө түшүнүккө ээ болуу маанилүү. Жаш өзгөчөлүктөрүн билүү балдар менен иштөөдө кайсы ыкмалар эффективдүү болоорун жакшыраак түшүнүүгө жардам берет. Ошондой эле, ар бир окуучунун гармониялуу өнүгүүсүнө шарт түзгөн шарттарды түзүү үчүн өзгөчө мааниге ээ болгон окутууда жана тарбиялоодо мамилени жекелештирүүгө өбөлгө түзөт.

2. Балдар менен иштөөдө психологиялык ыкмаларды колдонуу Ийгиликтүү психо-педагогикалык шарттарды түзүү үчүн класс жетекчи окуучулардын эмоционалдык компетенттүүлүгүн өнүктүрүүгө, топтун динамикасын башкарууга, конфликттик кырдаалдарды чечүүгө жана стресстен арылууга багытталган ар кандай психологиялык ыкмаларды колдоно алат. Мисалы, эмпатияны өнүктүрүү боюнча тренингдерди же балдардын тынчсыздануу деңгээлин азайтуу практикасын өткөрүү класста өз ара жардам жана колдоо атмосферасын түзүүгө мүмкүндүк берет.

3. Балдардын психологиялык диагностикасы жана өнүгүү мониторинги Психологиялык диагностиканын ар кандай ыкмаларын үзгүлтүксүз колдонуу класс жетекчисине балдардын психо-эмоционалдык абалындагы өзгөрүүлөрдү көзөмөлдөөгө, жүрүм-турумундагы аномалияларды аныктоого жана өз убагында жардам көрсөтүүгө жардам берет. Психологиялык диагностика окуучулардын жүрүм-турумун байкоону да, диагностикалык тесттерди колдонууну да камтыйт, бул ар бир окуучунун билим алуу жана тарбиялоо муктаждыктарын так аныктоого мүмкүндүк берет.

Класс жетекчинин ийгиликтүү иштешинин эң маанилүү факторлорунун бири-бул топтун позитивдүү динамикасын түзүү жана сактоо. Ар бир окуучу менен жекече өз ара аракеттенүү гана эмес, класста балдар социалдык жана баарлашуу жөндөмдөрүн өркүндөтө турган жамаатты түзүү маанилүү. Ар бир класс белгилүү бир социалдык нормалары жана жүрүм-туруму бар жамаат экендигин мугалим эске алышы керек. Топ менен ийгиликтүү иштөөгө таасир этүүчү негизги ойлор төмөнкүлөрдү камтыйт:

*Өз ара урматтоо жана колдоо атмосферасын түзүү. Класс жетекчи ар бир балага, алардын ой-пикирлерине, жеке чектерине жана кызыкчылыктарына урмат көрсөтүшү керек, Бул класста сый маанайды жаратат. Бул окуучулар арасында бейбаштык, чыр-чатак жана түшүнбөстүктөрдүн алдын алууга жардам берет.

*Кызматташуу көндүмдөрүн өнүктүрүү. Командада иштөө, кызматташуу жана башкалар менен көйгөйлөрдү чечүү жөндөмү билим берүү процессинин ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Педагог ар кандай жамааттык тапшырмаларды, долбоорлорду жана кызыкчылык топторун уюштура алат, анда студенттер билим алып, биргелешип иштей алышат, бул окуу жана социалдык өнүгүүгө өбөлгө түзөт.

*Класстагы чыр-чатактар менен күрөшүү. Башталгыч мектеп жашындагы этапта балдар башкалар менен да, өз чөйрөсүндө да чыр-чатактарга туш болушу мүмкүн. Класс жетекчинин конфликттик кырдаалдарга кийлигишүүгө гана даяр болбостон, балдарга пикир келишпестиктерди конструктивдүү чечүүгө, башкалардын пикирин угууга жана сүйлөшүүгө үйрөтүүсү маанилүү. Бул класстагы атмосфераны жакшыртууга жана натыйжалуу окутуу жана социалдаштыруу үчүн мейкиндикти түзүүгө жардам берет.

Башталгыч класстын балдары үчүн мектеп жашоосуна көнүү маанилүү этап болуп саналат. Өткөөл мезгилдин тажрыйбасы стресс жана тынчсыздануу менен коштолушу мүмкүн, айрыкча, эгерде бала мурда бала бакчага же башка билим берүү мекемелерине барбаса. Мектепке өтүү мүмкүн болушунча жеңил жана ыңгайлуу болушу үчүн зарыл шарттарды түзүү менен класс жетекчи адаптация процессинде маанилүү ролду ойнойт. Баланын класстагы адаптациясын жакшыртууга жардам берген негизги пункттар:

*Мектеп режимине акырындык менен киришүү. Окуу жылынын башында балдарды окуу жүктөмү менен жүктөбөй, сабактарды акырындык менен мектеп тартибине жана билим берүү процессине көнө тургандай кылып уюштуруу маанилүү.

*Психологиялык колдоону уюштуруу. Психологиялык колдоо балдар үчүн да, ата-энелер үчүн да маанилүү. Класс жетекчи психологдор менен консультацияларды уюштуруп, тынчсызданууну азайтууга багытталган сабактарды өткөрүп, балдарга мектеп режиминин өзгөчөлүктөрүн түшүндүрүп бере алат.

*Окууга болгон позитивдүү мотивацияны өнүктүрүү. Балдар үчүн мектеп жашоосун кызыктуу жана маңыздуу процесс катары көрүү маанилүү. Мугалим балдарды ийгиликке жетүүгө түрткү берип, алардын билимге болгон умтулуусун кубаттап, ошондой эле алардын өз күчүнө болгон ишенимин арттырууга жардам бериши керек.

Жыйынтык. Башталгыч мектепте класс жетекчинин ийгиликтүү иши үчүн кесиптик билим жана көндүмдөр гана эмес, билим берүү жана окутуу процессине таасир этүүчү психопедагогикалык шарттарды эске алуу да маанилүү. Психологиялык колдоо көрсөтүү, жекече мамиле кылуу, ыңгайлуу билим берүү чөйрөсүн түзүү жана ата-энелер менен активдүү кызматташуу класс жетекчисинин натыйжалуу ишинин негизи жана ар бир окуучунун инсандыгын ийгиликтүү өнүктүрүүнүн ачкычы болуп саналат. Башталгыч мектепте класс жетекчинин ийгиликтүү ишинин психологиялык-педагогикалык шарттары баланын инсан катары өнүгүүсүнө, анын таанып-билүүчүлүк жана социалдык көндүмдөрүн калыптандырууга өбөлгө түзүүчү факторлордун комплексин камтыйт. Класс мугалими балдардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн да, башталгыч класстарда натыйжалуу боло турган педагогикалык методдордун жана ыкмалардын ар түрдүүлүгүн да эске алышы керек. Класс жетекчисинин ийгиликтүү иши кесиптик билимди гана эмес, класста өз ара түшүнүшүү жана кызматташуу атмосферасын түзүү жөндөмүн, ошондой эле ата-энелер жана мектеп адистери менен иштөөнү талап кылат. Педагогикалык иш-аракеттердин ийгилиги педагогдун билимин, көндүмдөрүн, жеке сапаттарын жана командада иштөө жөндөмүн канчалык айкалыштырганынан көз каранды экенин эстен чыгарбоо зарыл. Башталгыч мектепте класс жетекчинин ийгиликтүү ишинин психологиялык-педагогикалык шарттары балдардын академиялык билимин гана эмес, ошондой эле курчап турган дүйнө менен өз ара аракеттене алган толук кандуу инсанды калыптандыруу үчүн негиз болуп саналат. Балдардын психологиясын түшүнүү, алардын жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу, ата-энелер менен иштөө жана класста позитивдүү атмосфераны түзүү окуучулардын ийгиликтүү адаптацияланышына, социалдашуусуна жана билим алуусуна өбөлгө түзөт. Бул шарттарды ишке ашыруу педагогдордон жогорку кесипкөйлүктү, дайыма өзүн-өзү өнүктүрүүнү жана билим берүү процессиндеги өзгөрүүлөргө даяр болууну талап кылат. Мындай учурда гана окуучулардын

гармониялуу өнүгүүсүн камсыз кылып, алардын жеке жана интеллектуалдык өсүшү үчүн шарттарды түзүп, ишенимдүү, жоопкерчиликтүү жана ийгиликтүү адамдарды тарбиялоого болот.

Адабияттар:

- 1.Мамбетова, Н. К. (2012). "Педагогикалык психология."
- 2.Сабилов, Т. Ж. (2011). "Башталгыч класстарда педагогикалык иш жүргүзүүнүн негиздери."
- 3.Гавриш, В. А. (2010)."Педагогикалык коммуникация."
- 4.Леонтьев, А. Н. (2003)."Психологиялык педагогика."
- 5.Титаренко, В. Н. (2014). "Башталгыч мектепте педагогикалык иштин уюштурулушу."
- 6.Фрейд, З. (1999). "Психология. Адамдын абалы жана өз ара мамилелер."
- 7.Петрова, Л. Г. (2005). "Психологический климат и образовательная среда."
- 8.Кантор, И. М. (2010). "Психология в образовательном процессе."
- 9.Давыдов, В. В. (2007). "Психология и педагогика начальной школы."

*Абылкасымова А.К., магистрант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

ФОРМИРОВАНИЕ СТРАТЕГИИ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ НА ПРЕДПРИЯТИИ

Аннотация

В данной статье была раскрыта теоретическая часть вопроса «формирование стратегии инвестиционной политики предприятия в рыночных условиях», а именно понятие стратегии инвестиционной политики в качестве составляющей инвестиционной политики, а также были представлены основные виды инвестиционной политики и её принципы. А также были достаточно подробно освещены основополагающие принципы формирования стратегии инвестиционной политики, её базисные виды и основные этапы формирования стратегии.

Ключевые слова: предприятие, формирование, инвестиция, политика, стратегия, производство.

ИШКАНАДА ИНВЕСТИЦИЯЛЫК САЯСАТТЫН СТРАТЕГИЯСЫН ТҮЗҮҮ

Аннотация

Бул макалада “рыноктук шартта ишкананын инвестициялык саясатынын стратегиясын түзүү” деген маселенин теориялык бөлүгү, тактап айтканда инвестициялык саясаттын стратегиясынын концепциясы инвестициялык саясаттын компоненти катары ачылган, ошондой эле инвестициялык саясаттын негизги түрлөрү жана анын принциптери берилген. Ошондой эле инвестициялык саясаттын стратегиясын түзүүнүн фундаменталдык принциптери, анын негизги түрлөрү жана стратегияны түзүүнүн негизги этаптары жетиштүү деңгээлде камтылган.

Түйүндүү сөздөр: ишкана, түзүү, инвестиция, саясат, стратегия, өндүрүш.

FORMATION OF AN INVESTMENT POLICY STRATEGY AT THE ENTERPRISE

Annotation

This article revealed the theoretical part of the issue “formation of an enterprise’s investment policy strategy in market conditions,” namely the concept of an investment policy strategy as a component of investment policy, and also presented the main types of investment policy and its principles. And also the fundamental principles of forming an investment policy strategy, its basic types and the main stages of strategy formation were covered in sufficient detail.

Key words: enterprise, formation, investment, policy, strategy, production.

Введение. На сегодняшний день в сложившихся экономических условиях проблема мобилизации и эффективности использования инвестиций для функционирования любых предприятий, в особенности российских, является довольно актуальной. Данная проблема вызвана рядом неблагоприятных тенденций развития мировой экономики. Инвестиционная стратегия – это концепция долгосрочных целей инвестиционной деятельности любого предприятия, характеризующихся всеобщими проблемами её формирования. Также к определению инвестиционной стратегии можно отнести подбор более перспективных и эффективных путей осуществления долгосрочных целей инвестиционной деятельности.

Основные этапы формирования стратегии инвестиционной политики на предприятии. Для того, чтобы любое предприятие успешно функционировало в сложившихся на сегодняшний день рыночных условиях необходима эффективная инвестиционная политика, так как именно эта политика предприятия определяет будущий производственный потенциал и определённые конкурентные преимущества хозяйственного экономического субъекта.

Однако основой формирования инвестиционной политики является конкретный системный подход, который, в свою очередь, предполагает реализацию комплекса мероприятий и процессов. Под последними понимается, в первую очередь, выбор приоритетов компании или организации, а также экономическую оценку эффективности предполагаемых инвестиционных проектов – направлений инвестирования с помощью, уже представленных выше методов, ранжирование проектов для финансовых вложений.

При всём при этом в процессе формирования, разработки и практического осуществления инвестиционной политики предприятие следует двигаться в сторону сбалансированного развития в рамках инвестиционной стратегии компании с учётом общей

стратегии развития компании или организации и проводимой финансовой политики. Так, инвестиционная стратегия, в свою очередь, является системой долгосрочных целей инвестиционной деятельности, которая направлена на развитие компании или организации в соответствии с общей её стратегией и определение наиболее оптимальных и эффективных путей, способствующих достижению поставленных компанией целей.

Этапы формирования инвестиционной стратегии:

Во-первых, нужно определить общую продолжительность периода формирования инвестиционной стратегии.

Поскольку инвестиционная стратегия – это только инструмент в общей политике компании, общий период формирования её не должен превосходить общего периода самой инвестиционной стратегии. Одновременно, надо принимать во внимание, что новая инвестиционная политика компании или организации, особенно агрессивная, может довольно сильно повлиять на операционную стратегию и основную деятельность организации. В случае, если такая политика даст значительное положительное влияние на компанию или организацию в целом, то тогда следует изменить или же пересмотреть операционную стратегию организации.

Также следует отметить, что установление общего периода формирования инвестиционной политики находится в зависимости от следующих факторов: положение экономики в целом, а также состояние всей отрасли, в которой работает данная компания, состояние сегмента рынка, в который входит род деятельности данной компании, а также стадия жизненного экономического цикла организации и величина самой организации или компании.

Во-вторых, следует исследовать факторы внешней инвестиционной среды и конъюнктуры инвестиционного рынка.

Здесь имеет место анализ факторов и условий внешней инвестиционной среды, состояние инвестиционного рынка и его колебания, а также исследование состояние сегмента рынка, в котором на данный момент компания планирует реализацию инвестиционной деятельности. Следует принимать во внимание также скорость научно-технического прогресса и экономико-правовые факторы для практического осуществления соответствующей деятельности.

В третьих, следует оценить слабых и сильных сторон компании или организации, а также определённые особенности её деятельности.

Данный этап позволяет предприятию, какие именно пробелы в его деятельности повлияют на результаты инвестиционной деятельности отрицательно в период реализации стратегии инвестиционной политики. Оценка проводится с помощью ранее представленных методов оценки привлекательности инвестиционного проекта, а также с помощью инвестиционного SWOT-анализа – последовательное исследование и изучение слабых и сильных сторон, помимо этого с помощью данного анализа определяются факторы возможностей и опасности внешней инвестиционной среды.

Формирование стратегических целей инвестиционной деятельности компании. Суть данного этапа в следующем: чётко формулируются цели инвестиционной деятельности, так как именно они в будущем будут использоваться в качестве фундамента для координации и мониторинга инвестиционной деятельности компании или организации. Цели должны включать в себя желаемые параметры, к которым стремится компания в процессе практического осуществления инвестиционной деятельности. Комплекс целей должен быть составлен в соответствии с ориентированием инвестирования, а также с величиной инвестиционных ресурсов и должны быть приняты во внимание инвестиционные риски.

Анализ стратегических альтернатив и выбор стратегических направлений и форм инвестиционной деятельности. Здесь следует сформировать какое-то количество вариантов возможного развития инвестиционной деятельности организации. Далее следует выбор наиболее эффективной и оптимальной стратегии для определённой организации или компании.

Далее следует определение стратегических направлений формирования ресурсов инвестиций. На данном этапе нужно чётко обозначить объём необходимых для инвестиций ресурсов. Здесь же следует определить источники формирования данных ресурсов, а также формы реального и финансового инвестирования и объём инвестиций на определённом этапе практического осуществления стратегии инвестиционной политики.

Формирование инвестиционной политики по основным аспектам инвестиционной деятельности. На основе данных, полученных на ранее реализованных этапах, разрабатывается инвестиционная политика предприятия. Она, в свою очередь, должна содержать в себе инвестиционную стратегию и эффективно сочетаться с осуществляемым на данный момент времени управлением организации.

Разработка системы организационно-экономических мероприятий по обеспечению реализации инвестиционной стратегии. На представленном выше этапе следует определить следующие организационно-экономические мероприятия, посредством которых будет реализован предполагаемая стратегия инвестиционной политики:

-концепцию внедрения инвестиционной культуры в данную организацию или компанию;

-организационную структуру, которая включает в себя управление инвестиционной деятельностью;

-систему координации и контроля реализации инвестиционной стратегии;

-аппарат профессиональных инвестиционных менеджеров;

Завершающим этапом формирования стратегии инвестиционной политики является оценка результативности разработанной стратегии с помощью определённых критериев, установленных той или иной компанией.

Заключение. Проанализировав понятия инвестиционной политики и инвестиционной стратегии, можно утверждать: инвестиционная политика является формой реализации инвестиционной стратегии, так как она направлена на практическое осуществление конкретных этапов стратегического развития и управление инвестиционной деятельностью любой компании или организации, а также она должна соответствовать стратегическим планам развития и обеспечивать достижение финансовой устойчивости.

В заключении необходимо определить что инвестиционная политика как значимая составляющая общей политики предприятия крайне важна для эффективного функционирования и дальнейшего развития любого экономического субъекта. Однако, следует отметить, что данная политика может быть реализована надлежащим образом только при условии формирования стратегии инвестиционной политики. Данная стратегия должна быть разработана в рамках определённых в данной работе ключевых принципов; далее стоит отметить, что при формировании стратегии инвестиционной политики следует опираться на показатели, рассчитываемые с помощью методов оценки инвестиционных проектов.

Использованная литература:

1.Бясов К. Т. Основные аспекты разработки инвестиционной стратегии организации // Финансовый менеджмент. 2003. № 4.

2.Воронцовский А.Г. Инвестиции и финансирование: учебник /А.Г.Воронцовский - СПб: Питер, 2013.

3.Газеев М.Х. Показатели эффективности инвестиций в условиях рынка: учебник / М.Х. Газеев, А.П. Смирнов, А.Н. Хрычев - М.: ВНИИОЭНГ, 2011.

4.Инвестиции: учебник / Е. А. Мамий, А. П. Пышноград, А. В. Новиков. - Краснодар : Просвещение-Юг, 2016. - 519 с.

5.Лахметкина Н. И. Инвестиционная стратегия предприятия: учебное пособие / Н. И. Лахметкина. — М.: КНОРУС, 2006.

6.Экономическая оценка инвестиций: учебник / под ред. М.И.Римера. — 4-е изд., перераб. и доп. — СПб.: Питер, 2011.

*Дониёрбек кызы Р., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КЛАСС ЖЕТЕКЧИНИН МААЛЫМАТТЫК-КОММУНИКАЦИЯЛЫК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮ ЖОЛДОРУ

Аннотация

Бул макалада класс жетекчинин маалыматтык-коммуникациялык компетенттүүлүгүн өнүктүрүү жолдору каралган. Маалыматтык-коммуникациялык компетенттүүлүктүн мааниси, санариптик ресурстарды колдонуу, класс жетекчинин өз алдынча билим алуу жана тажрыйба алмашуусу боюнча да маселелер талкууланат. Ошондой эле класс жетекчинин маалыматтык-коммуникациялык компетенттүүлүгүн өнүктүрүү жолдору да сунушталган.

Түйүндүү сөздөр: класс жетекчи, маалыматтык-коммуникация, компетенция, өнүктүрүү, жаңы технология, окуучу, мектеп, санарип.

ПУТИ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ КЛАССНОГО РУКОВОДИТЕЛЯ

Аннотация

В данной статье представлены пути развития информационно-коммуникативной компетентности классного руководителя. Также будут обсуждаться вопросы, связанные с важностью информационно-коммуникативной компетентности, использованием цифровых ресурсов, самообучением классного руководителя и обменом опытом. Также были предложены пути развития информационно-коммуникативной компетентности классного руководителя.

Ключевые слова: классный руководитель, информация и коммуникация, компетентность, развитие, новые технологии, ученик, школа, цифровизация.

WAYS TO DEVELOP THE INFORMATION AND COMMUNICATION COMPETENCE OF THE CLASS TEACHER

Annotation

This article presents ways to develop the information and communication competence of the class teacher. Issues related to the importance of information and communication competence, the use of digital resources, self-study of the class teacher and exchange of experience will also be discussed. Ways to develop the information and communication competence of the class teacher were also proposed.

Key words: class teacher, information and communication, competence, development, new technologies, student, school, digitalization.

Киришүү. Бүгүнкү күндө билим берүү системасындагы өзгөрүүлөргө байланыштуу мугалимдердин, анын ичинде класс жетекчилеринин маалыматтык-коммуникациялык компетенттүүлүгүн өнүктүрүү чоң мааниге ээ. Маалыматтык технологиялар билим берүү процессинде кеңири колдонулуп, окуучулардын билим алуусуна жана мугалимдердин ишмердүүлүгүнө оң таасирин тийгизүүдө. Бул макалада класс жетекчинин маалыматтык-коммуникациялык компетенттүүлүгүн өнүктүрүү жолдору каралат.

Маалыматтык-коммуникация деген эмне? Маалыматтык-коммуникация – бул маалыматты издөө, сактоо, иштетүү жана таратуу үчүн колдонулуучу технологиялардын жана процесстердин жыйындысы. Маалыматтык-коммуникация – бул заманбап технологиялардын негизинде маалыматты алуу, берүү жана иштетүү процесстеринин комплекси. Ал билим берүү, бизнес, илим жана башка тармактарда маанилүү роль ойнойт, көбүнчө маалыматтык-коммуникациялык технологиялар же инфокоммуникация түшүнүгү менен байланыштуу.

Маалыматтык-коммуникациянын негизги аспектилери.

Маалыматтык технологиялар. Маалыматты иштеп чыгуу жана сактоо процесстери. Компьютерлер, маалымат базалары, программалык камсыздоо колдонулат.

Коммуникациялык технологиялар. Маалыматты берүү жана алмашуу ыкмалары. Интернет, мобилдик байланыш, радио жана телекоммуникация тармактарын камтыйт.

Маалыматтык-коммуникациялык технологияларды билим берүүдө колдонуу. Маалыматтык-коммуникациялык технологиялар билим берүү процессин оптималдаштыруу, окутуунун натыйжалуулугун жогорулатуу жана билимге жеткиликтүүлүктү кеңейтүү үчүн колдонулган санариптик каражаттардын жыйындысы болуп саналат.

Маалыматтык-коммуникациялык технологияларды билим берүүдө колдонуу багыттары:

Электрондук жана онлайн окутуу. Электрондук китептер, окуу модулдары, онлайн курстар. Санариптик китепканалар (Ирбис) жана маалымат базалары (AVN).

Интерактивдүү окутуу. Интерактивдүү такталар, мобилдик тиркемелер, мультимедиялык программалар. Окуучулар үчүн видео сабактар, симуляторлор жана тесттер.

Коммуникация жана кызматташтык. Виртуалдык класстар (Zoom, Google Classroom, Microsoft Teams). Онлайн форумдар жана студенттер үчүн биргелешкен долбоорлор.

Жеке окутуу жана адаптация. Адаптивдик окутуу системалары (AI негизиндеги окутуу платформалары). Курс мазмунун окуучулардын деңгээлине ылайыкташтыруу.

Билим берүүнү башкаруу жана мониторинг жүргүзүү. Электрондук журналдар жана баалоо (AVN) системалары. Окутуунун сапатын талдоо үчүн маалыматтык аналитика.

Маалыматтык-коммуникациялык технологияларды билим берүүдө колдонуудагы кыйынчылыктар жана чектөөлөр. Интернет жана жабдууларга жеткиликтүүлүктүн чектелиши. Окутуучулардын санариптик сабаттуулугунун жетишсиздиги. Маалыматтык коопсуздук жана жеке маалыматтарды коргоо маселелери. Студенттердин экранга көз карандылыгынын көбөйүшү.

Маалыматтык-коммуникациялык технологияларды билим берүүдө туура колдонуу окуу процессин натыйжалуу кылат, билим алууну кызыктуу жана жеткиликтүү кылууга жардам берет. Бирок, аны эффективдүү колдонуу үчүн техникалык камсыздоо жана мугалимдердин санариптик көндүмдөрүн өнүктүрүү маанилүү.

Маалыматтык-коммуникациялык технологияларды билим берүүдө колдонуудагы артыкчылыктар. Окутуунун жеткиликтүүлүгүн кеңейтет. Окуу процессин кызыктуу жана интерактивдүү кылат. Окуучулардын жеке темпинде билим алуусуна шарт түзөт. Билим сапатын баалоону жана мониторинг жүргүзүүнү жеңилдетет. Окутуунун индивидуалдаштырылган моделин түзүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Маалыматтык-коммуникациялык технологиялар негизги багыттары:

Санариптик байланыш – интернет, уюлдук байланыш, электрондук почта. Маалыматтык коопсуздук – маалыматты коргоо жана купуялуулугун сактоо. Билим берүү технологиялары – онлайн курстар, интерактивдүү платформалар. Бизнес жана экономика – электрондук коммерция, санариптик банкинг. Социалдык тармактар – жаңылыктар порталдары, социалдык медиа.

Маалыматтык-коммуникациялык компетенттүүлүктүн мааниси. Маалыматтык-коммуникациялык компетенттүүлүк – бул мугалимдин санариптик технологияларды натыйжалуу колдонуу жөндөмү, маалыматтарды иштеп чыгуу жана окуучулар менен баарлашууда заманбап ыкмаларды колдонуу мүмкүнчүлүгү. Класс жетекчи үчүн бул компетенттүүлүк төмөнкү негизги багыттарды камтыйт:

Маалыматтык сабаттуулук – ишенимдүү жана туура маалымат булактарын пайдалануу.

Санариптик технологияларды колдонуу – интерактивдүү такта, компьютердик программалар жана онлайн платформаларды өздөштүрүү.

Коммуникациялык көндүмдөр – социалдык тармактар, электрондук почта жана башка байланыш каражаттарын натыйжалуу колдонуу.

Коопсуздук жана этика – интернет коопсуздугу, жеке маалыматтарды коргоо жана санариптик этикетти сактоо.

Класс жетекчинин маалыматтык-коммуникациялык компетенттүүлүгүн өнүктүрүү жолдору:

Билим берүү курстарына жана тренингдерге катышуу. Класс жетекчилер үчүн атайын маалыматтык-коммуникациялык технологиялар боюнча курстарды уюштуруу зарыл. Бул

курстар санариптик ресурстарды колдонуу, онлайн окутуу платформалары менен иштөө жана мультимедиялык каражаттарды пайдалануу боюнча билим берет.

Санариптик ресурстарды колдонуу. Класс жетекчи билим берүүдө Google Classroom, Zoom, Microsoft Teams сыяктуу платформаларды колдонуп, окуучулар менен онлайн байланыш түзө алат. Ошондой эле электрондук журналдар жана күндөлүктөр окуучулардын жетишкендиктерин көзөмөлдөөгө жардам берет.

Өз алдынча билим алуу жана тажрыйба алмашуу. Класс жетекчи жаңы технологияларды өздөштүрүү үчүн вебинарларга, конференцияларга жана онлайн курстарга катышуусу керек. Ошондой эле кесиптештери менен тажрыйба алмашуу, форумдарга жана социалдык тармактардагы кесиптик топторго кошулуу пайдалуу.

Маалыматтык коопсуздук боюнча билимин арттыруу. Интернеттеги коопсуздук эрежелерин билүү жана окуучуларга үйрөтүү – класс жетекчинин негизги милдеттеринин бири. Бул үчүн маалыматтарды коргоо, фишингден сактануу жана санариптик этиканы сактоо боюнча сабактар уюштурулушу керек.

Окуучулар жана ата-энелер менен санариптик байланыш. Класс жетекчи ата-энелер жана окуучулар менен байланышуу үчүн мессенджерлерди, электрондук почтаны, видеоконференцияларды жана мектептик платформаларды натыйжалуу колдонушу керек. Бул окуучулардын билим алуу процессине активдүү катышуусуна өбөлгө түзөт.

Жыйынтык. Класс жетекчинин маалыматтык-коммуникациялык компетенттүүлүгүн өнүктүрүү заманбап билим берүү системасынын негизги талаптарынын бири болуп саналат. Маалыматтык-коммуникациялык компетенттүүлүгүн эффективдүү колдонуу окуучулардын билим сапатын жогорулатып, мугалимдин кесиптик ишмердүүлүгүн жеңилдетет. Ошондуктан, мугалимдердин санариптик көндүмдөрүн үзгүлтүксүз өнүктүрүү жана аларды билим берүү процессинде натыйжалуу колдонууга үйрөтүү абдан маанилүү.

Колдонулган адабияттар тизмеги:

- 1.Полат Е. С. Методика обучения с использованием новых информационных технологий – Москва: Академия, 2006.
- 2.Селевко Г. К. Современные образовательные технологии – Москва: Народное образование, 2010.
- 3.Смыслов Д. В. Информационно-коммуникационные технологии в обучении – Санкт-Петербург: Питер, 2018.
- 4.Зорин В. А. Методика преподавания с использованием ИКТ – Москва: Юрайт, 2020.
- 5.Воронина Л. А. ИКТ в дошкольном и начальном образовании – Санкт-Петербург: Речь, 2018..Образцов П. И. Электронные образовательные ресурсы в школе – Москва: Владос, 2017.
- 7.Камалова Л. А. Цифровые технологии в обучении детей – Казань: Казанский университет, 2020.
- 8.Гребенников П. И. ИКТ в педагогической практике: современные подходы – Москва: Логос, 2021.

Жоошбаева Г.Э., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

КЕПТИН ЖАЛПЫ ӨНҮГҮҮСҮ НАЧАР БАЛДАРДЫН СҮЙЛӨӨ ЖӨНДӨМҮН ӨНҮКТҮРҮҮ МЕТОДДОРУ

Аннотация

Макалада кептин жалпы өнүгүүсү начар балдардын сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүү боюнча маселелер каралат. Ошондой эле өнүгүүсү начар балдардын өзгөчөлүктөрү, кептин өнүгүүсүндөгү көйгөйлөр берилген. Балдардын тилдик компетенциясын жогорулатуу, сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүүгө багытталган инновациялык усулдар, балдардын сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүү методдору да сунушталган.

Түйүндүү сөздөр: өнүгүүсү начар балдар, сүйлөө, өнүктүрүү, жөндөм, метод.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ РЕЧЕВЫХ НАВЫКОВ ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ ОБЩЕГО РЕЧЕВОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы развития речевых навыков детей с нарушениями общего речевого развития. Также представлена характеристика детей с отклонениями в развитии, проблемы в речевом развитии. Также были предложены инновационные методы, направленные на повышение языковой компетентности детей, развитие разговорных навыков, а также методы развития речевых навыков детей.

Ключевые слова: дети с отклонениями в развитии, речь, развитие, способности, метод.

METHODS FOR DEVELOPING SPEECH SKILLS OF CHILDREN WITH GENERAL SPEECH DEVELOPMENT DISORDERS

Annotation

The article discusses the development of speech skills of children with disorders of general speech development. The characteristics of children with developmental disabilities and problems in speech development are also presented. Innovative methods were also proposed aimed at increasing children's language competence, developing speaking skills, as well as methods for developing children's speech skills.

Key words: children with developmental disabilities, speech, development, abilities, method.

Киришүү. Балдардын сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүү – бул татаал жана көп багыттуу процесс. Айрыкча, кептин жалпы өнүгүүсү начар балдар үчүн атайын методдорду колдонуу маанилүү. Алардын тилдик компетенциясын жогорулатуу үчүн комплексдүү иш-чаралар талап кылынат. Бул макалада кептин жалпы өнүгүүсү начар балдардын сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүүнүн негизги методдору каралат.

Кептин жалпы өнүгүүсү начар балдардын өзгөчөлүктөрү:

Когнитивдик өнүгүүдө кечигүү – ой жүгүртүү, эстеп калуу, көңүл буруу жөндөмдөрүнүн артта калышы.

Тил жана сүйлөө өнүгүүсүнүн артта калышы – сөз байлыгынын аздыгы, түшүнүү жана баяндоо жөндөмүнүн чектелиши.

Кыймыл жана моторика көйгөйлөрү – майда жана ири моториканын начар өнүгүшү.

Социалдык адаптациянын татаалдыгы – топто өзүн алып жүрүүдө кыйынчылыктар, эмоционалдык реакциянын өзгөчөлүктөрү.

Окууга жана жазууга байланыштуу көйгөйлөр – тамгаларды таануу, математикалык түшүнүктөрдү өздөштүрүүдө татаалдыктар.

Кептин өнүгүүсүндөгү көйгөйлөр ар кандай себептерден келип чыгышы мүмкүн, мисалы:

Неврологиялык жана физиологиялык факторлор;

Генетикалык жана тубаса патологиялар;

Социалдык чөйрөнүн таасири (жетишсиз коммуникация, сүйлөө тажрыйбасынын жоктугу);

Психологиялык факторлор (өзүнө ишенбөө, эмоциялык бузулуулар ж.б.).

Мындай балдарда тилдик сөз байлыгынын аздыгы, сүйлөм түзүүдө ката кетирүү, үндөрдү туура айтпоо сыяктуу кыйынчылыктар кездешет. Ошондуктан, аларга ылайыктуу методдорду колдонуу зарыл.

Сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүү методдору:

Логопеддик иш-чаралар. Фонетикалык көнүгүүлөр (артикуляциялык гимнастика, үн чыгаруучу көнүгүүлөр). Логопеддик массаж. Фонематикалык угуу жөндөмүн өнүктүрүү.

Оюн методикасы. Рольдук жана лексикалык оюндар. Сүрөт жана предметтер аркылуу сүйлөтүү. Жомок терапиясы (жомок айтуу жана аны анализдөө).

Музыкалык жана ритмдик көнүгүүлөр. Сүйлөө стимулдоочу көнүгүүлөр. Балдарды диалогго тартуу. Жомокторду, ырларды жаттатуу. Сүрөттү сүрөттөп берүү. Вербалдаштырууга багытталган көнүгүүлөр (жөнөкөй сүйлөм түзүү, суроолорго жооп берүү ж.б.).

Психологиялык жана эмоционалдык колдоо. Баланын өзүнө ишенимин жогорулатуу. Комуникациялык чөйрөнү жакшыртуу. Оң эмоцияларды ойготуу аркылуу тилдик активдүүлүктү арттыруу.

Үй-бүлө менен иштөө. Ата-энелерге атайын методикалык кеңеш берүү. Үй шартында колдонулуучу көнүгүүлөрдү сунуштоо. Ата-эне-бала коммуникациясын өнүктүрүү.

Окутуу жана тарбиялоо өзгөчөлүктөрү. Индивидуалдык мамиле – ар бир баланын мүмкүнчүлүгүнө жараша окутуу ыкмаларын колдонуу. Көрсөтмөлүүлүк жана практикалык иштер - визуалдык жана практикалык материалдарды көбүрөөк пайдалануу. Эмоционалдык колдоо - баланын өзүнө болгон ишенимин арттыруу жана мотивацияны жогорулатуу. Тилдик өнүктүрүү - логопеддик жана коммуникативдик көнүгүүлөрдү колдонуу. Кыймыл активдүүлүгүн өнүктүрүү - дене тарбия көнүгүүлөрү, психомотордук оюндар.

Инновациялык усулдарды колдонуу балдардын сүйлөө жөндөмүн жогорулатат, тилди эркин жана кызыктуу үйрөнүүгө шарт түзөт. Бул ыкмалар окуучунун мотивациясын арттырып, активдүү катышууга түрткү берет.

1. Коммуникативдик оюн ыкмасы. Сүрөттөө, роль ойноо, интерактивдүү талкуу, дебаттар. Балдардын сөз байлыгын кеңейтет, эркин сүйлөөгө үйрөтөт. Социалдык чөйрөдө өз оюн так билдирүүгө жардам берет. Мисал:

"Ким бул?" оюну – балага сүрөт көрсөтүлүп, ал аны сүрөттөп бериш керек.

"Кептин уландысын тап" – башталган окуяны бала өзүнүн фантазиясы менен улантат.

2. Дидактикалык жана мультимедиялык технологиялар. Интерактивдүү такта, мобилдик тиркемелер, видео-ресурстар. Балдардын визуалдык жана аудиалдык кабылдоосун жакшыртат. Түрдүү тиркемелер аркылуу тилди практикалоого шарт түзөт. Мисал:

«Speech Blubs» – балдардын сүйлөө жөндөмүн өркүндөтүү үчүн колдонулган тиркеме.

«Storytelling Apps» – жомокторду окуу жана жазууга жардам берген тиркемелер.

3. STEAM технологиясы. Балдар бир эле убакта тилди үйрөнүп, илимий түшүнүктөрдү да өздөштүрүшөт. Табият таануу, математика, искусство жана технология менен тилди айкалыштырат. Мисал:

"Эксперимент сүрөттөө" – эксперимент жасап, анын жүрүшүн жана жыйынтыгын айтып берүү.

"Табигый кубулуштарды сүрөттөө" – кышында кар жааганды сүрөттөп берүү.

4. Проекттик жана коллаборациялык ишмердүүлүк. Чогуу иштөө жөндөмүн өнүктүрөт, критикалык ой жүгүртүүгө үйрөтөт. Балдар тилди активдүү колдонгон чөйрө түзөт. Мисал:

"Менин жомогум" – топ менен жомок жазып, сахналаштыруу.

"Сүйлөшүү клубу" – кызыктуу темалар боюнча дискуссия уюштуруу.

5. Эмоциялык интеллектке негизделген усулдар. Баланын ички сезимдерин түшүнүп, аны сөз менен билдирүүсүнө жардам берет. Тил аркылуу эмоционалдык интеллектти өнүктүрөт. Мисал:

"Күнүм кандай өттү?" – бала күнүндөгү окуяларды баяндап берет.

"Эмоцияны сүрөттөө" – берилген эмоцияны сөз менен сүрөттөп берүү.

Корутунду. Кептин жалпы өнүгүүсү начар балдардын сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүү узак жана туруктуу мамилени талап кылат. Бул процесс көп тармактуу иш-чараларды камтып, логопеддердин, ата-энелердин жана педагогдордун тыгыз кызматташтыгы менен жүргүзүлүшү керек. Туура методдорду колдонуу аркылуу баланын тилдик компетенциясы жакшыртылып, анын коомдогу адаптациясы жеңилдейт. Ошондуктан, ар бир балага жекече мамиле кылып, сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүүгө багытталган инновациялык усулдарды ишке ашыруу зарыл.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Выготский Л. С. Мышление и речь – Москва: Педагогика, 1985.
- 2.Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность – Москва: Просвещение, 1997.
- 3.Жукова Н. С., Мастюкова Е. М., Филичева Т. Б. Логопедия: Методика коррекции нарушений речи у детей – Москва: Владос, 2001.
- 4.Богоявленская З. М. Развитие речи у детей с речевыми нарушениями – Санкт-Петербург: Речь, 2012.
- 5.Скрипченко Л. И. Инновационные методы обучения и коррекции речи у детей с ОНР – Москва: Академия, 2018.
- 6.Артемова Л. В. Игровые технологии в логопедии – Москва: Просвещение, 2020.
- 7.Комарова Н. А. Использование мультимедийных технологий в коррекционной педагогике – Санкт-Петербург: Речь, 2019.

*Олжобаева Г.Ж., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

АКЫЛ-ЭСИНИН ӨНҮГҮШҮ АРТТА КАЛГАН БАЛДАРГА САПАТТУУ БИЛИМ БЕРҮҮ

Аннотация

Макалa акыл-эсинин өнүгүшү артта калган балдарга сапаттуу билим берүү боюнча маселеге багытталган. Макалада акыл-эсинин өнүгүшү артта калган балдардын өзгөчөлүктөрү, акыл-эсинин өнүгүүсү артта калган балдардын билим алууда кездешкен кыйынчылыктары жөнүндө маалымат берилет. Ошондой эле балдарды билим берүүдө өнүктүрүү жолдору, личносттук сапаттарын калыптандыруу боюнча маселелер берилет.

Түйүндүү сөздөр: акыл-эсинин өнүгүшү артта калган балдар, билим берүү, тарбиялоо, инклюзив, метод.

КАЧЕСТВЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ ДЛЯ УМСТВЕННО ОТСТАЛЫХ ДЕТЕЙ

Аннотация

Статья посвящена вопросу предоставления качественного образования детям с задержкой психического развития. В статье представлена информация об особенностях умственно отсталых детей, трудностях, с которыми сталкиваются умственно отсталые дети в своем образовании. Также приведены пути развития детей в обучении, вопросы формирования личностных качеств.

Ключевые слова: умственно отсталые дети, среда, образование, воспитание, инклюзия, метод.

QUALITY EDUCATION FOR MENTALLY RETARDED CHILDREN

Annotation

The article is devoted to the issue of providing quality education to children with mental retardation. The article provides information about the characteristics of mentally retarded children, the difficulties that mentally retarded children face in their education. The ways of development of children in education, issues of the formation of personal qualities are also given.

Key words: mentally retarded children, environment, education, upbringing, inclusion, method.

Киришүү. Билим берүү – ар бир баланын укугу. Акыл-эсинин өнүгүшү артта калган балдар да сапаттуу билим алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу керек. Мындай балдарга ылайыкталган атайын методикалар, программалар жана инновациялык окутуу усулдары билим берүү процессин натыйжалуу кылууга өбөлгө түзөт.

Психикалык артта калуу - баланын жекече психикалык функцияларынын жаш курактык ченемдерден артта калышы. Мындай балдарда борбордук нерв системасы тентуштарына караганда жай өнүгөт. Акыл-эси артта калган балдар чоңдордун жардамын көбүрөөк жактырышат, тапшырмаларды ойноо менен аткарганды жакшы көрүшөт, эгер алар тапшырмага кызыгып калса, аны көпкө жана ийгиликтүү аткара алышат.

Акыл-эсинин өнүгүшү артта калган балдардын өзгөчөлүктөрү. Акыл-эсинин өнүгүшү артта калган балдар (психикалык өнүгүүсү кечендеген балдар) төмөнкү өзгөчөлүктөргө ээ болушат. Окуу материалын кабыл алуу жана өздөштүрүү ылдамдыгы жай болот. Концентрациясы төмөн, узак убакыт бою көңүл бура алышпайт. Эсте сактоо жөндөмү чектелген, кайра кайталанган тапшырмалар жакшы натыйжа берет. Логикалык ой жүгүртүү жана анализдөө жөндөмдөрү начар өнүккөн.

Акыл-эсинин өнүгүшү артта калган балдарга билим берүү - бул акыл-эсинин, интеллектинин же когнитивдик өнүгүүсү жалпы тартиптен кечигип жаткан балдарга билим берүү процесси. Бул балдар көбүнчө билим алуу процессинде кыйынчылыктарды сезишет, себеби алардын акыл-эсинин өнүгүүсү нормадан артта калышы мүмкүн. Мындай балдар үчүн билим берүү спецификалык методдорду жана стратегияларды талап кылат.

Бул процесстин максаты - ар бир баланын индивидуалдуу мүмкүнчүлүктөрүнө жараша билим алуу шарттарын түзүп берүү жана алардын интеллектуалдык өнүгүүсүн жакшыртуу.

Бул үчүн мугалимдер атайын педагогикалык ыкмаларды жана техникаларды колдонушат, мисалы:

Дифференциалдык билим берүү - балдардын өзүнчө өзгөчөлүктөрүнө жана кыйынчылыктарына жараша окутуу материалдарын жана стратегияларды тандоо.

Жеке кызыкчылыктарды эске алуу - балдардын интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөрү боюнча индивидуалдуу билим берүү пландарын түзүү.

Эмоциялык жана социалдык колдоо - балдардын өзүн-өзү баалоосун жана социалдык байланышын жакшыртуу үчүн психологиялык жардам көрсөтүү.

Технологияларды колдонуу - окуу процессин жеңилдетүү үчүн атайын программалар жана интерактивдүү куралдарды колдонуу.

Бул билим берүү иштери баланын акыл-эсинин өнүгүшүн жакшыртууга, билим алуу процессине түздөн-түз катышууга жана жашоодо ийгиликке жетишүүгө жардам берет.

Сапаттуу билим берүүнүн негизги принциптери. Акыл-эсинин өнүгүшү артта калган балдарга билим берүүдө төмөнкү принциптерди эске алуу керек.

Индивидуалдык мамиле – ар бир баланын өзгөчөлүгүнө жараша окутуу программасын түзүү.

Инклюзивдик билим берүү – балдардын коомго интеграцияланышына шарт түзүү.

Көп каналдуу окутуу – визуалдык, аудиалдык жана практикалык усулдарды айкалыштыруу.

Геймификация жана интерактивдүү усулдар – билим берүүнү кызыктуу жана жеткиликтүү кылуу.

Инновациялык окутуу усулдары:

Маалыматтык-коммуникациялык технологиялар – интерактивдүү такталар, планшеттер жана атайын тиркемелерди колдонуу.

Монтессори методикасы – баланын өз алдынча билим алуусуна шарт түзүүчү атайын окуу материалдары.

Логопеддик жана когнитивдик терапиялар – сүйлөө жана ой жүгүртүү жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган көнүгүүлөр.

Оюн-терапия (оюн менен окутуу) – балдардын кызыгуусун арттырып, окуу процессине активдүү катышуусуна көмөктөшөт.

Кол өнөрчүлүк жана практикалык тапшырмалар – моторикасын жана ойлоону жөндөмүн жакшыртат.

Мугалимдердин жана ата-энелердин ролу.

Мугалимдер. Окуу программасын жеңилдетилген форматта сунуштоо. Сабактарда түшүнүктүү жана кызыктуу материалдарды колдонуу. Балдардын жетишкендиктерин үзгүлтүксүз байкап, аларга колдоо көрсөтүү.

Ата-энелер. Баланын эмоционалдык жана психологиялык абалын эске алуу. Үйдө кошумча көнүгүүлөрдү жасоо жана окуу процессине активдүү катышуу. Окутуучулар жана адистер менен тыгыз байланышта болуу.

Акыл-эсинин өнүгүшү артта калган балдардын коомго ийгиликтүү интеграцияланышы - бул өзгөчөлүктөрү бар балдардын коомдук жашоого толук катышуусун камсыз кылуу жана алардын жеке мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен социалдык чөйрөгө интеграциялоону билдирет. Бул процесс көп учурда билим берүү, социалдык кызматтар, психологиялык колдоо жана коомдук кабыл алуу менен тыгыз байланышта. Коомго интеграциялоо бул балдардын толук мүмкүнчүлүктөрүн ачууга жана өздөрүнүн потенциалын ишке ашырууга жардам берүүдө чоң мааниге ээ.

Корутунду. Акыл-эсинин өнүгүүсү артта калган балдарга сапаттуу билим берүү – заманбап педагогиканын маанилүү багыттарынын бири. Акыл-эсинин өнүгүшү артта калган балдарга сапаттуу билим берүү – алардын коомго ийгиликтүү интеграцияланышына жана өз алдынча жашоо жүргүзүүгө жардам берүүчү маанилүү фактор. Ар кандай заманбап окутуу методикаларын, инновациялык технологияларды жана жеке мамилени колдонуу менен бул балдарга сапаттуу билим берүү мүмкүн.

Негизги максат – баланын мүмкүнчүлүктөрүн максималдуу деңгээлде өнүктүрүп, социалдык жана билим берүү чөйрөсүндө ийгиликтүү болушуна көмөктөшүү.

Адабияттар:

- 1.Выготский Л. С. "Олигофренопедагогика" – Интеллектуалдык өнүгүүсү артта калган балдарды окутуунун жана тарбиялоонун теориялык негиздери.
- 2.Занков Л. В. "Обучение и развитие" – Акыл-эсинин өнүгүү деңгээли ар кандай балдарды окутуу стратегиялары.
- 3.Певзнер М. С. "Дети с отклонениями в развитии" – Өнүгүү мүмкүнчүлүгү чектелген балдардын психологиялык жана педагогикалык өзгөчөлүктөрү.
- 4.Шифф Г. "Актуальные вопросы дефектологии и специального образования" – Дефектологиянын жана атайын педагогиканын заманбап багыттары.
- 5.Гончарова Г. А., Груздева Н. С. "Олигофренопедагогика: теория и практика" – Акыл-эсинин өнүгүүсү артта калган балдарды окутуунун практикалык аспектилери.
- 6.Белякова Л. И., Самсонова Е. В. "Инклюзивное образование: теория и практика" – Инклюзивдик билим берүү усулдары жана стратегиялары.
- 7.Назарова Н. М. "Специальная педагогика" – Өнүгүү мүмкүнчүлүгү чектелген балдар үчүн атайын билим берүү системасы.
- 8.Маллер А. "Методы обучения детей с ограниченными возможностями" – Окутуу жана тарбиялоо боюнча заманбап методикалык иштелмелер.
- 9.Синёв В. Н. "Коррекционная педагогика в обучении детей с умственной отсталостью" – Коррекциялык педагогиканын негизги принциптери.

*Батырбекова Н.Н., магистрант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

ОРГАНИЗАЦИЯ ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация

В статье рассматриваются основные подходы, методы и формы организации художественно-эстетического воспитания в начальной школе, а также проблемы, возникающие в процессе его реализации. Роль учителей и родителей в художественно-эстетическом воспитании младших школьников. Предложены методы и формы организации художественно-эстетического воспитания.

Ключевые слова: учащиеся начальных классов, учитель, родители, художественно-эстетическое воспитание, обучение, развитие.

БАШТАЛГАН КЛАСС ОКУУЧУЛАРЫНА КӨРКӨМ-ЭСТЕТИКАЛЫК ТАРБИЯ БЕРҮҮНҮ УЮШТУРУУ

Аннотация

Макалада башталгыч мектепте көркөм-эстетикалык тарбияны уюштуруунун негизги жолдору, ыкмалары жана формалары, ошондой эле аны ишке ашыруу процессинде пайда болгон көйгөйлөр талкууланат. Башталгыч мектеп окуучуларын көркөм-эстетикалык тарбиялоодо мугалимдердин жана ата-энелердин ролу. Керкем-эстетикалык тарбияны уюштуруунун методдору жана формалары сунуш кылынды.

Түйүндүү сөздөр: башталгыч класстын окуучулары, мугалим, ата-энелер, көркөм-эстетикалык тарбия, тарбиялоо, өнүктүрүү.

ORGANIZATION OF ARTISTIC AND AESTHETIC EDUCATION FOR PRIMARY CLASS STUDENTS

Annotation

The article discusses the main approaches, methods and forms of organizing artistic and aesthetic education in primary school, as well as the problems that arise in the process of its implementation. The role of teachers and parents in the artistic and aesthetic education of primary schoolchildren. Methods and forms of organizing artistic and aesthetic education are proposed.

Key words: primary school students, teacher, parents, artistic and aesthetic education, training, development.

Введение. Художественно-эстетическое воспитание играет важную роль в развитии личности младших школьников. Оно способствует формированию творческого мышления, эстетического восприятия мира, эмоциональной отзывчивости и культурного вкуса. Художественно-эстетическое воспитание — важный компонент образовательного процесса, направленный на развитие у учащихся начальных классов способности воспринимать, понимать и создавать произведения искусства. Оно включает формирование эстетического вкуса, художественных навыков, развитие воображения и эмоциональной сферы.

Художественно-эстетическое образование играет важную роль в развитии личности ребенка, формируя его эстетическое восприятие мира, творческие способности и эмоциональную сферу. В условиях современной школы, где акцент делается на самостоятельность и активность учащихся, особенно актуальным становится вопрос о педагогических средствах, способствующих организации самостоятельной деятельности детей в области художественно-эстетического образования.

Проблемы организации художественно-эстетического воспитания младших школьников. Недостаток материально-технической базы — нехватка художественных материалов, инструментов, музыкального оборудования. Ограниченное количество часов в учебном плане — недостаточное внимание к художественно-эстетическому воспитанию из-за перегруженности основной программы. Нехватка квалифицированных специалистов — отсутствие педагогов, имеющих соответствующую подготовку в области искусства. Слабая интеграция с другими предметами — недостаточная взаимосвязь художественных дисциплин

с другими школьными предметами. Недостаточное вовлечение родителей – низкий уровень участия родителей в развитии художественных способностей детей. Мотивационные барьеры – отсутствие интереса у детей к занятиям искусством из-за устаревших методик или нехватки вдохновляющих примеров.

Роль родителей в художественно-эстетическом воспитании младших школьников. Родители играют значительную роль в художественно-эстетическом воспитании детей, так как именно они создают первую среду, в которой ребенок начинает воспринимать искусство. Основные аспекты вовлеченности родителей включают:

Создание эстетической среды в семье – оформление дома с элементами искусства, наличие книг, музыкальных записей, совместное посещение выставок и театров.

Поддержка творческих начинаний – поощрение детских художественных увлечений, участие в семейных творческих проектах.

Совместная деятельность – организация совместных творческих мероприятий, таких как рисование, лепка, кукольный театр, музыкальные вечера.

Пример родителей – демонстрация уважения к искусству, личное увлечение художественной деятельностью, совместный просмотр и обсуждение произведений искусства.

Взаимодействие со школой – участие в школьных мероприятиях, сотрудничество с педагогами в области художественно-эстетического воспитания, посещение родительских собраний и мастер-классов.

Активное участие родителей способствует формированию у детей любви к искусству, развивает их эстетическое восприятие и творческие способности.

Роль учителя в художественно-эстетическом воспитании младших школьников. Учитель начальных классов должен не только передавать знания, но и создавать мотивацию к художественной деятельности, обеспечивать эмоциональную атмосферу на уроках, поддерживать интерес к искусству. Важно формировать у детей способность к самовыражению через различные виды искусства.

Основные подходы к художественно-эстетическому воспитанию. Комплексный подход – объединяет различные виды искусства (музыку, живопись, театр, танец) и использует междисциплинарные связи. Деятельностный подход – предполагает активное вовлечение детей в художественную деятельность через рисование, лепку, пение, театральные постановки. Личностно-ориентированный подход – учитывает индивидуальные особенности и предпочтения ребенка, предоставляя возможность выбора вида деятельности. Культурологический подход – направлен на ознакомление с национальной и мировой культурой, традициями, народными ремеслами.

Методы и формы организации художественно-эстетического воспитания. Игровые методы: театрализованные игры, музыкально-ритмические упражнения, инсценировки. Наблюдение и анализ: просмотр картин, скульптур, видеофильмов с последующим обсуждением. Практическая деятельность: выполнение творческих заданий (рисование, аппликация, моделирование, участие в спектаклях). Проектная деятельность: коллективные или индивидуальные творческие проекты, включающие изучение различных видов искусства. Экскурсии и встречи: посещение музеев, театров, встреча с художниками и музыкантами.

Организация самостоятельной деятельности учащихся начальных классов в художественно-эстетическом образовании – сложный и многогранный процесс, требующий от педагога творчества, педагогического мастерства и индивидуального подхода к каждому ребенку. Создание мотивирующей образовательной среды, использование активных методов обучения, организация рефлексивной деятельности и индивидуальный подход – ключевые педагогические средства, способствующие успешному развитию самостоятельности учащихся в области художественно-эстетического образования.

Заключение. Художественно-эстетическое воспитание младших школьников способствует их всестороннему развитию, формированию духовно-нравственных ценностей,

эмоциональной отзывчивости и творческих способностей. Эффективная организация этого процесса требует применения разнообразных методов и форм работы, индивидуального подхода и взаимодействия с родителями и культурными учреждениями. Однако для успешного внедрения художественно-эстетического воспитания необходимо решать существующие проблемы, такие как нехватка ресурсов, квалифицированных кадров и интеграция искусства в учебный процесс. Родители, активно вовлекаясь в этот процесс, могут значительно усилить его эффективность и помочь детям раскрыть их творческий потенциал.

Список литературы

- 1.Выготский Л.С. "Психология искусства".
- 2.Кабкова М.Ф. "Эстетическое воспитание младших школьников".
- 3.Коменский Я.А. "Великая дидактика".
- 4.Лихачев Д.С. "Искусство и культура в воспитании личности".
- 5.Немов Р.С. "Психология".

МАЗМУНУ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS:

Жанузакров Б.Ш., Саипова Г.Р. НЕГИЗГИ ФОНДУЛАРДЫН ЭКОНОМИКАЛЫК КОНЦЕПЦИЯЛАРЫНЫН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ	3
Кокуева Э.С., Токтобаева Д.А., ФИНАНСЫЛЫК ОТЧЕТТУУЛУКТУ ТҮЗҮҮНҮН ПРИНЦИПТЕРИ	8
Жанузакров Б.Ш., Саипова Г.Р. АНЫКТАЛГАН РЕЗЕРВДЕРДИ БААЛОО ЖАНА НЕГИЗГИ КАРАЖАТТАРДЫ ПАЙДАЛАНУУНУ ЖАКШЫРТУУНУН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ	12
Б.Б.Мусаев, А.Мусаева. ФИЗИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ ЗАЛОГ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ	15
Мирзаев Ф.Р., Тургунов К.М., Султанова Д. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЕМ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА В УЗБЕКИСТАНЕ	19
Мадимарова К.Т. КЕСИП МЕНЕН ЖӨНДӨМДҮН АЙКАЛЫШЫТЫРУУНУН ЗАРЫЛЧЫЛДЫГЫ	21
Адилова К. МЕТОД КОМПОНЕНТНОГО АНАЛИЗА ТИПОЛОГИЧЕСКОЙ ЛИНГВИСТИКИ	29
Кубанычбекова А.К., Калыбекова З.С. ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ ПОНЯТИЙ «ПРОТОТИП» И «ИНВАРИАНТ»	33
Турганбаева А.Т., Тиленчиева Ш. САНАРИПТЕШТИРҮҮ - СОТ СИСТЕМАСЫНЫН АЧЫКТЫГЫ ЖАНА АЙКЫНДЫГЫ	38
Чонатаева М.С., Маматканова О. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЮСТИЦИЯ МИНИСТРЛИГИНЕ КАРАШТУУ ПРОБАЦИЯ ДЕПАРТАМЕНТИНИН РОЛУ	41
Чекирова А.К. ИШКАНАНЫ ӨНҮКТҮРҮҮ СТРАТЕГИЯСЫНЫН МАҢЫЗЫ ЖАНА ФУНКЦИЯСЫ	44
Чекирова А.К. ИШКАНАЛАРДЫН ӨНҮГҮҮ СТРАТЕГИЯЛАРЫНЫН ТҮЗҮМДҮК КУРАМЫ	47
Д.А.Рыскулов ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА ПО УГОЛОВНЫМ ДЕЛАМ В КАЗАХСТАНЕ	52
Сыдыкова Г.С. ҮЙ ЧАРБАСЫ – ЭКОНОМИКАНЫН НЕГИЗИ КАТАРЫ	56
Тойгонбаева Н.О., Токтоболотова С.А., Караев Б. ЮРИДИКАЛЫК ИЛИМ: КОНЦЕПТУАЛДЫК ТАРЫХКА КИРИШҮҮ	61
Тойгонбаева Н.О., Токтоболотова С.А., Караев Б. ЮРИДИКАЛЫК ИЛИМ: ИШКЕЛЕРДИН УКУКТАРЫН ЖАНА КЫЗЫКЧЫЛЫКТАРЫН КОРГОО	66
Бектенбекова А.Б. ҮЙ-БҮЛӨЛҮК ЗОРДУК-ЗОМБУЛУК	67
Рысбаева Ж.Т. КОЛОНИАЛДЫК ДООРДО ТҮШТҮК КЫРГЫЗСТАНДАГЫ МЕКТЕПТЕРДЕ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ (XIX к. экин. жар. – XX к. баш.).	75
Куватов А. ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРОБЛЕМ ПОГРАНИЧНЫХ РЕГИОНОВ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ	84

Тойгонбаева Н.О., Сапарбеков Т. САНАРИПТЕШТИРҮҮ – ДҮЙНӨЛҮК ӨНҮГҮҮНҮН БАШКЫ ТРЕНДИ	88
Азимканова А., Тиленчиева Ш. САНАРИПТЕШТИРҮҮНҮН ОҢ ЖАНА ТЕРС ЖАКТАРЫ	91
Мамбетов Н.И. УНИВЕРСИТЕТТИН АТААНДАШТЫК УЮШТУРУУЧУЛУК КОМПЕТЕНЦИЯЛАРЫ	94
Мамбетов Н.И. КАРА НИЕТТИК АТААНДАШТЫК ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА АНЫН КӨРҮНҮҮ БЕЛГИЛЕРИ	99
Сапиева Н.Э. БАКШЫЛЫКТАГЫ ЫЙЫК СЫЙЫНУУЧУ ЖАЙЛАРДЫН ОРДУ	102
Сапиева Н. ФЕРГАНА ӨРНӨӨНҮН ТҮШТҮК БАТЫШЫНДАГЫ КЫРГЫЗДАРДАГЫ ТОТЕМИЗМДИН КАЛДЫКТАРЫНЫН ЖАШАП КЕЛИШИ	108
Конурбаев Т.А., Сакеева А.М. СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ В ФОРМИРОВАНИИ ХАРАКТЕРА ПОДРОСТКА	115
Шакирова Н.А., Айдарбек уулу Ч. ЕСТЕСТВЕННЫЙ КАПИТАЛИЗМ	120
Баймуханов Е.М. АНТИКОРРУПЦИОННОЕ ПРОСВЕЩЕНИЕ -КЛЮЧ К ЭФФЕКТИВНОЙ БОРЬБЕ С КОРРУПЦИЕЙ	123
Жолдошбаев И.А. УКУК ТАРЫХЫНАН: ХХ КЫЛЫМГА ЧЕЙИНКИ КЫРГЫЗ ҮЙ-БҮЛӨЛӨРҮНДӨГҮ МУЛКТҮК МАМИЛЕЛЕРДИН УКУКТУК МАСЕЛЕЛЕРИ	126
Паязова А.М., Дониербек кызы Р. БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТТИН КҮЧҮ	130
Нурдинова Ж.Д., Чыныбек кызы А. БАШТАЛГЫЧ КЛАССТА КУРЧАП ТУРГАН ДҮЙНӨНҮ ОКУТУУ МЕНЕН БАЛДАРДА ПАТРИОТТУК СЕЗИМДИ ТАРБИЯЛОО	133
Калмаматова С.К., Мамбеталиева Г.М. ТАРБИЯЛОО ПРОЦЕССИНДЕ КЛАСС ЖЕТЕКЧИНИН РОЛУ	136
Абылкасымова А.К. ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ	141
Олжобаева Г.Ж. АКЫЛ-ЭСИНИН ӨНҮГҮШҮ АРТТА КАЛГАН БАЛДАРГА КУРЧАП ТУРГАН ЧӨЙРӨ ТҮШҮНҮКТӨРҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ	144
Саланова А.Р. ЗАМАНБАП БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫНДА ОЮН ЫКМАЛАРЫНЫН АКТУАЛДУУЛУГУ	148
Калмаматова С.К., Мамбеталиева Г.М. БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕПТЕ КЛАСС ЖЕТЕКЧИНИН ИЙГИЛИКТҮҮ ИШИНИН ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК ШАРТТАРЫ	152
Абылкасымова А.К. ФОРМИРОВАНИЕ СТРАТЕГИИ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ НА ПРЕДПРИЯТИИ	158
Дониербек кызы Р. КЛАСС ЖЕТЕКЧИНИН МААЛЫМАТТЫК-КОММУНИКАЦИЯЛЫК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮ ЖОЛДОРУ	161

Жоошбаева Г.Э. КЕПТИН ЖАЛПЫ ӨНУГҮҮСҮ НАЧАР БАЛДАРДЫН СҮЙЛӨӨ ЖӨНДӨМҮН ӨНУКТҮРҮҮ МЕТОДДОРУ	164
Олжобаева Г.Ж. АКЫЛ-ЭСИНИН ӨНУГҮШҮ АРТТА КАЛГАН БАЛДАРГА САПАТТУУ БИЛИМ БЕРҮҮ	167
Батырбекова Н.Н. ОРГАНИЗАЦИЯ ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ	170

Вестник МНУ имени К.Ш.Токтомаматова 2023 №4
Зарегистрирован в Министерстве Юстиции Кыргызской Республики
Регистрационное свидетельство №1405
от 21 мая 2008 года

Формат 21х297 Объем 12,25 п.л. 1/16 Тираж 150 экз.
Отпечатано в частной типографии ИП «Газибаев Х.Б.»
г.Жалал-Абад, ул.Токтогула, 20-3